

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 1915 YILINDAKİ
TEHCİR OLAYININ SİVAS'TA UYGULANMASI**

Abdurrahman İLHAN

Danışman
Prof. Dr. Mehmet ŞEKER

2008

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Arşiv Belgelerine Göre 1915 Yılındaki Tehcir Olayının Sivas’ta Uygulanması**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../.....

Abdurrahman İLHAN

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Abdurrahman İLHAN
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Programı : İslam Tarihi ve Sanatları Programı
Tez Konusu : Arşiv Belgelerine Göre 1915 Yılındaki Tehcir Olayının Sivas'ta Uygulanması
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından, Lisansüstü Yönetmeliğinin 18. maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra, jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI	☐	OY BİRLİĞİ ile	☐
DÜZELTME	☐	OY ÇOKLUĞU	☐
RED edilmesine	☐	ile karar verilmiştir.	

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***
Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez, burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.	☐	Evet
Tez, mevcut hali ile basılabilir.	☐	
Tez, gözden geçirildikten sonra basılabilir.	☐	
Tezin, basımı gerekliliği yoktur.	☐	

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

.....	☐	Başarılı	☐	Düzeltilme	☐	Red
.....	☐	Başarılı	☐	Düzeltilme	☐	Red
.....	☐	Başarılı	☐	Düzeltilme	☐	Red

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Arşiv Belgelerine Göre 1915 Yılındaki Tehcir Olayının Sivas'ta Uygulanması

Abdurrahman İLHAN

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
İslam Tarihi ve Sanatları Programı

Birinci Dünya Savaşı henüz başlamıştı. Osmanlı Devleti de bu savaşta Almanya'nın yanında yer alarak İngiltere, Rusya ve Fransa'ya karşı savaş açmıştı. Osmanlı Devleti bu savaşa katılmasına katılmıştı. Fakat ülke hem sosyal hem de ekonomik anlamda çöküşün eşiğine gelmişti. Yıllar süren savaşlar ve meydana gelen olaylar halkta büyük bir bezginlik ve ümitsizlik meydana getirmişti. Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu şartları ve savaşa girmesini fırsat bilen Ermeniler de, hayal ettikleri büyük Ermenistan'ı gerçekleştirmek amacıyla yoğun bir isyan ve ihtilal hareketlerinin içerisinde girmişlerdi. Bu bağlamda Sivas Vilâyeti de Anadolunun ortalarında yer alan, nispeten geniş coğrafyaya yayılmış, Kafkas cephesine yakın, önemli yolların geçtiği kavşak noktasında yer alan, coğrafi ve stratejik önemi hayli fazla olan bir vilâyetti. Çünkü Kafkas cephesiyle olan her türlü irtibat buradan sağlanmakta, cepheye sevk edilecek olan askerlerin önemli bir kısmı bu bölgeden temin edilmekte ve cephede savaşan ordunun ihtiyaçlarının önemli bir kısmı buradan karşılanmaktaydı. Vilâyetin ne kadar önemli bir yer olduğunu bilen komitacı Sivas Ermenileri de Osmanlı Devletini cephede zayıf düşürmek ve Rusların doğuda rahatça ilerlemesini sağlamak amacıyla bazı faaliyetlere başlamışlardı. Yolları tahrip edip telgraf tellerini kesmişler, askere kaydolmak için askerlik şubelerine giden insanlara saldırmışlar ve dağlarda eşkıyalık yaparak bölgede kaotik bir ortam yaratmaya gayret etmişlerdi. Ermeni isyan ve ihtilal hareketlerinin artık kontrol edilemez bir boyuta ulaşması ve Van isyanının patlak vermesinin ardından Osmanlı Devleti Hükümeti, Ermeniler için geçici sevk ve iskân kanunu bakanlar kurulu kararıyla almıştır. Diğer vilâyetlerde olduğu gibi Sivas vilâyetinde de

Ermenilerin sevk ve iskânıyla ilgili emir ve talimatlar vilâyete ulaştıktan sonra gerekli hazırlıklar yapılmış ve Temmuz ayının ilk günlerinden itibaren Ermenilerin güney bölgelere sevkine başlanmıştır. Yolculuk için en güvenli yollar tercih edilmiş ve sevkiyat esnasında muhacirleri korumakla görevli bir jandarma müfrezesi onlara eşlik etmiştir. Ermenilerin geride bıraktıkları malları devlet tarafından korunmuş ve bu amaçla komisyonlar oluşturulmuştur. Ermenilerin götürebildikleri mallarını yanlarında götürmelerine izin verilmiş ve bu amaçla kendilerine yük hayvanları ve kağnılar tahsis edilmiştir. Ermeniler günde ortalama sekiz saat yolculuk etmişler ve bu esnada yolcuların güvenliklerinden geçtikleri bölgelerdeki yerel idareciler sorumlu tutulmuştur. İskan bölgelerine ulaşan Ermeniler, kendileri için daha önceden tahsis edilen yerlere belli bir düzen içerisinde yerleştirilmiş, Ermenilerin yeni yerlerine uyum sağlayabilmeleri için gerekli olan tüm sosyal ve ekonomik destekler, imkanlar ölçüsünde sağlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Ermeniler, Sivas, Tehcir

ABSTRACT

The Thesis of Master Degree

The Emigration Event in Sivas in 1915 According to the Archive Documents

Abdurrahman İLHAN

**Dokuz Eylül University
Institute of Social Sciences**

The World War I. Just began in 1914. the Ottoman Empire was in the war with Germany and it was against England, Russia and French. But the country was in a very desperate condition both socially and economically. The wars that had continued for long years and the events created tiredness and weakness within the public. The Armenians, having known the condition of Ottoman Empire, tried to achieve their dream of Big Armenia. They started to rebel against the Ottoman Empire.

Sivas was a very important state for the fact that it was in the middle of Anatolia, having a wide geography, near the Kafkas, and it was in the middle of the important corresponding point. It had a great geographic and strategic importance. Because the all communication with Kafkas was provided from Sivas, and the majority of the soldiers were sent to the war area from there, and the needs of the army were provided from Sivas, too. Knowing the importance of Sivas in the war, the Komita Sivas Armenians, tried to weaken the Ottoman Empire in that war area and they tried to help to Russia in the East part of the war. They damaged the roads, tried to harm the communication with the army, and didn't let the people to enroll to the army. Their aim was to create a chaotic movements were out of control and a rebellion occurred in Van state. After these events Ottoman Empire government decided to force the Armenians to leave the area temporarily by the law of committee. Like the other states, in Sivas the required preparations were finished and the Armenians were sent to the South areas. Also the government provided them protection and they were allowed to take their and the local administrations were responsible for their safety.

When they reached to their living areas, they had everything prepared systematically and regularly. The government gave every social and economical support to help the Armenians to live in their new area in a harmonious way.

Key Words: World War I., Armenians, Sivas, Emigration

KAYNAKLARA DAİR

A. ARŞİV BELGELERİ

Tarihte olmuş bir olay hakkında bugün bizlerin bir fikre veya düşünceye sahip olabilmesi için konu hakkında bazı bilgi ve belgelere sahip olmamız, olayların yaşandığı zamanın sosyal, siyasi ve kültürel şartlarını iyi bilmemiz ve de analiz edebilmemiz gerekmektedir. Çünkü her devrin kendine has özel şartları vardır. Bugün bizlerin içerisinde bulunduğu şartlar, belki dünü anlamamızı zorlaştırmaktadır. Ermeni meselesi de yıkılmakta olan bir devletin son dönemlerinde ortaya çıkan ve ülkeyi gerek içeride gerek de dışarıda hayli meşgul eden hatta bazen zor durumda bile bırakan bir meseledir. Ermeni sorunu üzerine çalışan biz araştırmacılar açısından Osmanlı Devleti arşivleri, Ermeni meselesinin siyasi ve tarihi geçmesini araştırmak için vazgeçilemez bir kaynak konumundadır.

Biz de tezimizin başlığına uygun olarak Birinci Dünya Savaşı yıllarında vuku bulan Ermeni tehciri ve bunun Sivas vilayetinde uyulanmasıyla ilgil olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivlerine girerek konumuzla alakalı belgeleri alıp belirli bir bütünlük içerisinde değerlendirdik ve bu yolla bir sonuca ulaşmaya çalıştık. Öncelikli olarak konumuzun ana başlıklarını ve alt başlıklarını belirleyerek ilgili olan tüm belgeleri temin etmeye çalıştık. Fakat Ermeni sorunu ile ilgili oldukça fazla sayıda belgenin olması ve bizim zamanımızın da sınırlı olmasından dolayı belgelerden daha çok konuyla birinci dereceden alakalı ve en önemlilerini kullanmaya gayret ettik. Bu bağlamda daha çok Dâhiliye Nezaretine ait olan fonları kullandık. Özellikle de şifre kalemine ait olan belgeleri almaya ve kullanmaya çalıştık. Bundan başka Ermeni ve Rumların sevk ve iskânıyla alakalı Meclis-i Vükelâ mazbataları ve Hariciye Nezâretinin belgelerinden önemli ölçüde istifade ettik. Fakat Hariceye Nezareti fonundan temin ettiğimiz belgelerin özellikle Fransızca olması bizim bu belgelerden sınırlı sayıda yararlanabilmemize hatta konunun bu yönden biraz eksik kalmasına sebep oldu.

Ermeni meselesinin ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi ve Ermenilerin geçici sevk ve iskânıyla ilgili olarak Osmanlı Arşivleri, oldukça zengin ve bol malzemeye sahiptir. Ermeni tehciri kararının alınması ve uygulanmasına ilişkin yapılan bütün yazışmalar Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde hala mevcuttur. Özellikle Ermeni meselesinin güncelliğini koruması, uluslar arası arenada tartışılan ve kullanılan önemli meselelerden biri olması yüzünden Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü konuyla alakalı bütün belgeleri tasnif etmiş ve önemli bir kısmını da yayımlamıştır. Örneğin bizim de tezimizi hazırlarken önemli ölçüde yararlandığımız Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920) bunlardan sadece bir tanesidir. Ayrıca Ermeni Komitaları, Ermenilerin Batılı devletlerle olan ilişkileri ve Ermeni meselesinin siyasi tarihçesi ile ilgili tüm belgeler yayımlanmıştır. Osmanlı Devletinde Ermenilerle ilgili arşivlerde varolan bütün belgeler ve bunların hangi fonda yer aldıkları, Recep Karacakaya'nın hazırladığı Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi adlı eser bu alanda araştırma yapmak veya arşivleri taramak isteyenler için bir kılavuz görevi görmektedir.

B. KİTAPLAR

Son dönemlerde Ermenilerle ilgili oldukça önemli pek çok araştırma ve çalışma yapılmıştır. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslar arası arenada Diaspora Ermenileri ve birçok yabancı devlet tarafından siyasi olarak köşeye sıkıştırılmak istenmesi, bu konuyla ilgili olarak çeşitli araştırmaların ve çalışmaların yapılmasına zemin hazırlamıştır. Ermeni meselesinin hassasiyetinin farkında olan Osmanlı Devleti, Ermeni tehcirinden bir yıl sonra Ermenilerin ve bazı batılı devletlerin yaptığı propagandalara cevap niteliğinde "Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi-İ'lân-ı Meşrutıyyet'den Evvel ve Sonra" adlı eseri İstanbul'da Matbaa-i Orhaniyye'de bastırılmış ve yayımlamıştır. Bizim kullandığımız da yukarıda belirttiğimiz eserin dilini sadeleştirerek "Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi" isimiyle 1983 tarihinde hazırlayıp yayımlayan H. Erdoğan Cengiz'in çalışmasıdır. Eser, iki bölümden meydana gelmekte ve birinci bölümde Ermeni meselesinin ortaya çıkışı, komitelerin oluşumu ve meşrutiyetin ilanına kadar Ermenilerin çıkardıkları isyanlar anlatılmaktadır. İkinci bölümde, meşrutiyetten

sonra Ermenilerin İstanbul ve Anadolu’da çıkardıkları isyanlar, Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki Ermeni faaliyetleri ve bunun sonucu olarak tehcir ele alınmaktadır. Son bölümde Ermenilerin Doğu’da gerçekleştirdikleri katliamlar ve bunlara ait görgü tanıklarının ifadeleri yer almaktadır. Son olarak da Ermenilerin yaptığı katliamlar, Ermenilerden ele geçirilen silahlar ve komitacılarla ilgili resimler vardır. Biz bu eserden Ermenilerin tarih boyunca çıkardıkları isyanlarla ilgili olarak önemli ölçüde istifade ettik. Ayrıca Gültekin Ural’ın yazdığı “**Ermeni Dosyası**” ve Cemal Anadol’un kaleme aldığı “**Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**” isimli eserlerden de Birinci Dünya Savaşına kadar Ermenilerin çıkarmış oldukları isyanlar hakkında istifade ettik.

Ermeni meselesini siyasi ve tarihi süreç içerisinde çok yönlü olarak inceleyen ve sonucunda da haklı bir üne kavuşmuş olan Esat Uras’ın “**Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**” isimli eseri, Ermeni sorunuyla ilgilenen bütün araştırmacılar açısından vazgeçilmez bir kaynak durumundadır. Bu eser beş bölümden meydana gelmektedir. Fakat eserin birinci bölümüne başlamadan evvel, Lozan Konferansı esnasında Ermeni meselesi hakkındaki İtilaf Devletlerinin görüşleri ve Türk tarafının görüşleri ve terörizme kadar uzanan Ermeni görüşleri yer almaktadır. Lozan Konferansından sonra Ermenilerin yaptığı çalışmalar, bütün dünya ülkelerinde Ermeni meselesi hakkındaki hareketler, Ermenilerin üniversitelerde, bilimsel kurumlarda, uluslararası kuruluşlarda yaptığı faaliyetler, Türkiye’yi bölmeyi amaçlayan güçlerle işbirliği ve onlara desteği anlatılmaktadır. Ardından da 1973-1985 yılları arasındaki Ermeni Terörü ele alınmaktadır. Esas kısmı ise beş bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Ermenilerle ilgili çok çeşitli bilgiler yer almaktadır. İkinci Bölümde Ermeni meselesinin ortaya çıkışı, Ermeniler hakkında yapılan ıslahatlar, yabancı devletlerin elçileri tarafından önerilen proje ve memorandumlar anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde, Ermenilerin kurduğu hayır cemiyetleri, bunların ardından oluşan komitalar ve bu komitaların öncülüğünde II. Meşrutiyete kadar ortaya çıkan isyanlar incelenmektedir. Dördüncü bölümde Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ermeni isyanları, bunların bir sonucu olarak Ermeni tehciri ve göçler ele alınmaktadır. Son bölümde ise Ermeni meselesinin Lozan’da tartışılması ve Lozan’dan sonra Ermenilerin durumu anlatılmaktadır. Bu eseri

diğerlerinden ayıran ve ayrıcalıklı yapan yönü, Ermeni meselesiyle ilgili oldukça etraflı bir çalışma olması ve büyük oranda Ermenilerin kaleme aldığı eserlerden yararlanılarak hazırlanmış olmalıdır. Biz de bu eserden Ermeni Komitalarının oluşum süreci, Eremin isyanları ve Ermeni nüfusu konusunda oldukça önemli bilgileri iktibas ettik. Uluslar arası ilişkiler yönüyle Ermeni meselesini inceleyen önemli eserlerden biri de Mim Kemal Öke'nin hazırladığı “**Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu**” isimli eserdir. Oldukça geniş bir literatür, farklı dillerde yazılmış eserlerle Türk, İngiliz, Amerikan ve Fransız arşivlerinden elde edilen belgelerden yararlanılarak hazırlanan bu eser, Ermeni meselesinin tahisel boyutu, günümüz uluslararası ilişkiler biliminin metodolojik çerçevesi ışığında irdelenmiştir. Ermeni meselesine kuramsal bir açıdan yaklaşılan eserde, Ermeni sorununun olduğu uluslararası ortam, Osmanlı Devletiyle Batılı devletler arasındaki ilişkiler değerlendirilmekte ve Batılı devletlerin müdahalesiyle Ermeni sorunun nasıl şekillendiği anlatılmaktadır. Biz de bu eserden Ermeni tehcirine kadarki süreçte sebep-sonuç bağlamında önemli ölçüde istifade etmeye çalıştık. Ermeni sorunu hakkında en fazla istifade ettiğimiz eserlerden diğeri de kendisi bir diplomat olan Kâmuran Gürün'ün “**Ermeni Dosyası**” isimli eseridir. Ermeni sorunun ortaya çıkışı, Ermeni isyanlarını tetikleyen etkenler, Ermeni nüfusu, komitalar, Ermenilerin II. Meşrutiyete kadar çıkarmış oldukları isyanlar, ıslahat çalışmaları, Birinci Dünya Savaşı ve Ermenilerin tehcir edilmesi ile ilgili önemli ölçüde bu eserden yararlandık.

Ermeni meselesinin ortaya çıkışında önemli bir payı olan Ermeni Kiliseleri hakkında Erdal İlter'in çalışması “**Büyük İhanet Ermeni Kilisesi ve Terör**” ve Abdurrahman Küçük'ün “**Ermeni Kilisesi ve Türkler**” isimli eserleri, bu konunun anlaşılmasında önemli derecede yararlandığımız kitaplardır. Ermeni meselesiyle ilgili olarak tarihsel süreç çerçevesinde yayımlanmış eserlerden Yusuf Halaçoğlu'nun “**Ermeni Tehciri**” isimli eseri; bu tezi hazırlarken konunun seyri açısından önemli ölçüde yararlandığımız kaynaklardan biridir. Eserde, Birinci Dünya Savaşı döneminde uygulanan Ermeni Tehcirini özellikle Osmanlı arşivleri ve diğer devletlerin arşivlerinden temin edilen belgeler ışığında incelenmiştir. Ermeni tehcirine ilişkin neredeyse bütün arşiv belgeleri kullanılarak hazırlanan eser, bu yönüyle önemli bir başvuru kaynağı durumundadır. Eser iki bölümden oluşmaktadır. İlk

bölümde, Birinci Dünya Savaşına kadar ve savaş yıllarındaki Ermeni sorunundan bahsedilmekte ve Tehcire giden süreç kısa ve özlü bir şekilde anlatılmaktadır. İkinci Bölümde ise Ermeni tehciri, arşiv belgelerine dayanılarak bütün yönleriyle ele alınmaktadır. Tehcirin gayesi, tehcire tabi tutulan Ermenelerin nakli, tehcir esnasında ortaya çıkan problemler ve alınan tedbirler, tehcir döneminde yaşanan ihtidaller, tehcir edilen Ermenilerin kalan malları ve başka birçok mesele arşiv belgeleri kaynak gösterilerek incelenmiştir. Bizim de çamıştığımız konuyla paralellik arzettiği için bu eserden birçok noktada yararlanmaya çalıştık. Ermeni tehciriyle ilgili olarak yararlandığımız diğer önemli eser de Azmi Süslü'nün "**Ermeniler ve 1915 tehcir olayı**" isimli eseridir. Bu eser dört bölümden meydana gelmektedir. Birinci ve ikinci bölümde Osmanlı Devleti döneminde Ermeniler ve Ermenilerin teşkilatlanması süreci, azınlıklarla ilgili 1839 ve 1856 fermanları, anayasalar, son dönem Ermeni nüfusu, misyoner faaliyetleri, Ermeni meselesinin oluşumunda kilisenin etkisi ve patriklerin faaliyetleri ve Ermeni Komitaları, tarihsel olarak incelenmektedir. Üçüncü bölümde Birinci Dünya Savaşı ve bu dönemdeki Ermeni faaliyetleriyle isyanları kronolojik olarak verilmektedir. Son bölümde ise Osmanlı Devletinin askeri bir zorunluluk olarak aldığı sevk ve iskân kanunu ve bunun uygulanması vardır. Tehcir döneminde Rusların Müslümanları Kafkasya'dan atması, Osmanlıyı tehcire iten son olaylar, tehcir kanunu, talimatnameler ve kararnameler yer almaktadır. Ayrıca tehcire Batılı ülkelerin tepkisi ve tehcir sonunda Türk ve Ermeni nüfusu verilmiştir. Bu eserden de tehcir dönemine kadarki Ermeni isyanları ve tehcirin uygulanışıyla ilgili önemli belgelerin kullanılması yüzünden önemli ölçüde yararlanılmıştır. Diğer bir eser de Ermeni Tehciri ve 1909 Adana olaylarını o dönemdeki Türk basınına göre değerlendiren Recep Karacakaya'nın "**Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi**" isimli araştırmasıdır.

Ermeni tehciriyle ilgili olarak James Bryce ve Arnold Toynbee'nin hazırlamış olduğu "**Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916, C.1/2**" isimli kitapları incelenmiştir. Burada özellikle tehcirin nasıl uygulandığı ile ilgili bazı bilgilerden istifade etmeye çalışılmıştır. Özellikle tehcirin Sivas vilayetinde nasıl uygulandığı, halkın tehcirden nasıl haberdar edildiği, Ermenilerin tehcirle ilgili o dönemde ne düşündükleri, tehcire nasıl hazırlandıkları, hangi

yollardan nerelere sevk edildikleri, sevkıyat esnasında yaşadıkları ve sevk bölgelerine nasıl yerleştirildikleriyle ilgili olarak bazı bilgileri öğrenmek için sözkonusu eserden istifade etmeye çalıştık. Ayrıca Sivas'ta ve özellikle Suşehri bölgesinde Ermeni olayları ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ermenilerin tehcir edilmesiyle ilgili olarak Gürsoy Şahin'in kaleme aldığı "**Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Sivas ve Suşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri**" isimli eserden önemli ölçüde istifade edilmiştir. Özellikle o dönemle ilgili olarak Ahmet Hilmi Kalaç'ın hatıratından önemli ölçüde iktibasın olduğu bu eserden, Suşehri bölgesindeki Ermeni olayları ve tehcirin burada uygulanması noktasında yararlanmaya çalışılmıştır. Son olarak Osmanlı Devletinin nüfusuyla ilgili olarak Kemal H. Karpat'ın "**Osmanlı Nüfusu (1830-1914) demografik ve Sosyal Özellikleri**" adlı eseri, Osmanlı nüfusu ile ilgilenenler açısından baş yapıt konumundadır. Son dönem Osmanlı nüfusuyla ilgili olarak Osmanlı istatistikî verileri kullanılarak hazırlanan bu eserde; Osmanlı Devletinde nüfus sayımının tarihsel gelişimi, Osmanlı nüfusunun etnik ve dini dağılımı, Osmanlı'nın son yüzyıldaki nüfus hareketleri, yaşanan göçler, siyasal sorunların Osmanlı nüfusuna etkileri, toplumsal ve ekonomik yaşam gibi pek çok önemli konu incelenmiştir. Özellikle Osmanlı Devletinin 1830, 1877-1878, 1881-1882 nüfus sayımları, 1894 Osmanlı nüfusu, 1906-1907 nüfus sayımı ve 1914 yılındaki Osmanlı nüfusu bütün ayrıntılarıyla verilmektedir. Ayrıca Osmanlı Devletinin nüfusuyla ilgili yabancıların yaptığı araştırmalar ve verdiği rakamlar ciddi bir şekilde analiz edilmekte ve Osmanlı Devleti istatistiklerinin verileriyle karşılaştırılmaktadır. Eser bizim Osmanlı devleti ve Sivas vilayetinin son dönemdeki nüfusuyla ilgili olarak kullandığımız ve Osmanlı istatistikî bilgilerini verdiğimiz yegâne kaynaktır.

C. MAKALELER

Osmanlı devletinin son döneminde meydana gelen olaylar ve tehcirin Sivas'ta uygulanmasıyla ilgili olarak daha çok belirli konuların çalışıldığı makalelerden yararlanma yoluna gittik. Özellikle Sivas ile ilgili ve Ermeni sorununun ortaya çıkışında etkisi olan nedenlerle Ermeni isyanlarını konu alan makalelerden yararlanma yolunu seçtik. Örneğin Sivas'la ilgili olarak Ömer Demirel'in yazdığı

“Osmanlı Dönemi Sivas Şehri Makaleler” ve “Osmanlı Dönemi Sivas Şehrinde Sur, Saray, Mahalleler ve Soysa-Kültürel Eserler” son dönem Sivas şehrinde sosyal ve kültürel hayatla Ermenilerin durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yine 1880 ila 1900 yılları arasında Ermenilerin Sivas’ta çıkarmış oldukları isyanlar ve bazı olaylarla ilgili olarak Kemalettin Kuzucu’nun “Sivas’ta Ermeni Hareketleri ve Yerel Yönetiminin Uygulamaları (1880-1900)” isimli makalesi, bizim için önemli bilgileri içermektedir. Amerika, İngiltere ve Rusya’nın bölgedeki faaliyetleri ve Ermenilerin Sivas vilayetinde çıkardığı olaylar, arşiv kaynakları ve bazı eserlere dayandırılarak özgün bir şekilde ele alınmıştır. 1893 yılında Ermenilerin Merzifon’da çıkardıkları olayların ele alındığı “Merzifon’da Ermeni Olayları (1893)” isimli makale Ayhan Öztürk tarafından kaleme alınmıştır. Burada sözkonusu tarihteki Ermeni olayları derinlemesine incelenmekte ve arşiv belgelerine dayanılarak sorun aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Yine Merzifon’daki Ermeni olaylarıyla ilgili olarak Ali Tuzcu’nun “Merzifon’da Ermeni Ayaklanmaları” adlı makalesi de, bu olaylarda etkisi olan kurum ve kişileri, bölgenin önemi, Merzifon Amerikan Kolejinin bölge üzerindeki etkisi ve bütün bunların sonucunda Merzifon’da meydana gelen Birinci ve İkinci Merzifon ayaklanmaları, Merzifon’daki Amerikan konsolosunun olaylardaki etkisi ve tavrı ile komitaların bölgedeki faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

Ermeni meselesinin oluşumunda önemli etkisi olan misyoner okulları ve bunların faaliyetleri, konumuzun anlaşılması ve açığa çıkartılması açısından ayrı bir önem arz etmektedir. Bu bağlamda Ayten Sezer’in “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri ile Ermeni Meselesi ve Misyonerler” isimli makaleleri, bizim için ayrı bir önem taşımaktadır. Sözkonusu makalelerde; misyonerlerin Osmanlı devletine gelişlerindeki amaçları ve kullandıkları metotlar, Katolik ve Protestan misyonerleri ile bunların açtıkları okullar, tarihsel olarak ele alınmakta ve incelenmektedir. Bundan başka İlknur Polat’ın “Osmanlı İmparatorluğu’nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme” isimli makalesidir. Amerikan misyonerleri, Anadolu’ya diğer misyoner gruplardan sonra gelmiş olmalarına rağmen en etkili çalışan ve Osmanlı Devleti’nde en hızlı bir şekilde yayılan misyoner örgütüdür. Bunların Elazığ, İstanbul ve Merzifon’da açmış oldukları okullar

örneklemler alınarak misyoner okullarının ve diğler kuruluşlarının Anadolu'da yaşayan gayr-ı Müslim halk üzerindeki etkileri ve sonuçları değlerlendirilmektedir.

Son olarak Erzurum-Van ve Sivas vilayetlerinde Ermeni nüfusu hakkında Bayram Kodaman'ın "Fransız Arşiv Vesikalarına Göre Erzurum-Van-Sivas Vilayetlerinde Ermeni Nüfusu" adlı makalesi, Osmanlı Devletinde Doğı vilayetlerindeki Ermeni nüfusu hakkında önemli veriler sunan bir diğler makaledir. Burada özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından önceki rakamlar, 1872 Erzurum vilayet salnâmasına göre Erzurum'daki nüfus ve 1915 yılından önce altı vilayetteki nüfus, karşılaştırmalı olarak incelenmektedir.

**ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 1915 YILINDAKİ TEHCİR OLAYININ
SİVAS'TA UYGULANMASI**

YEMİN METNİ	ii
TUTANAK	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
KAYNAKLARA DAİR	viii
İÇİNDEKİLER	xvi
TABLO LİSTESİ	xx
KISALTMALAR	xxi
GİRİŞ	1
Berlin Konferansına Kadar Osmanlı-Ermeni İlişkileri	1
Osmanlı Dönemi Sivas Ermenileri	8
Demografik Açıdan Ermeniler	10
Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Açıdan Ermeniler	11

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

1.1. Ermeni Meselesinin Çıkış Sebepleri	15
1.1.1. Kilisenin Etkisi	15
1.1.2. Misyoner Faaliyetlerinin ve Yabancı Okulların Etkisi	17
1.1.3. Batılı Devletlerin Etkisi	20
1.1.3.1. Rusya'nın Rolü	20
1.1.3.2. Fransa'nın Rolü	21
1.1.3.3. İngiltere'nin Rolü	22
1.1.4. Ermeni Komitalarının Etkisi	24
1.1.4.1. Armenekan Partisi	25
1.1.4.2. Hınçak Komitası	26
1.1.4.3. Taşnaksutyun Komitası	27
1.2. 1830-1914 Yılları Arasında Osmanlı Devleti Nüfusıyla İlgili Genel Bir	
Değerlendirme	29
1.2.1. Osmanlı Nüfusunun Tespitinde Başvurulan Kaynaklar	29

1.2.1.1. Osmanlı Kaynakları	29
1.2.1.1.1. Osmanlı Nüfus Sayımları	29
1.2.1.1.2. Salnâmeler	30
1.2.1.1.3. Nüfus İstatistik Defterleri	31
1.2.1.2. Ermeni Patrikhânesi İstatistikleri	31
1.2.1.3. Diplomatik Raporlar	32
1.2.1.4. Seçilmiş Kaynaklardaki Bilgiler	32
1.3. 1880 Sonrası Osmanlı Nüfusu	33
1.3.1. 1881/1882 Nüfus Sayımı	33
1.3.2. 1906 ve 1914 Nüfus Sayımı	34
1.4. Son Sivas Ermenileri'nin ve Anadolu'daki Ermeni Nüfusuna İlişkin Bir Değerlendirme	36
1.5. Osmanlı Devletinde Ermeni'lerin II. Meşrutiyete Kadar Sivas Vilâyetinde Çıkardığı İsyenlar	40
1.5.1. Sivas Olayları	40
1.5.2. Tokat Olayı	41
1.5.3. Merzifon Olayları	42
1.5.4. 1895-1896 Yılında Sivas Vilâyetinde Meydana Gelen Olaylar	44

II. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE ERMENİ TEHCİRİNİN SİVAS VİLAYETİNDE UYGULANMASI

2.1. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişi	50
2.2. Osmanlı Devleti'nin Savaştığı Cepheler	52
2.2.1. Kafkas Cephesi	52
2.2.2. Kanal Cephesi	53
2.2.3. Çanakkale Cephesi	54
2.2.4. Irak Cephesi	54
2.3. Birinci Dünya Savaşı Esnasında Ermeni Faaliyetleri	55
2.4. Birinci Dünya Savaşında Ermeni'lerin Çıkardığı İsyenlar	58
2.4.1. Zeytun Olayları	58
2.4.2. Kayseri'deki Ermeni Faaliyetleri	59
2.4.3. Bitlis Olayları	60
2.4.4. Van İsyanı	62
2.4.5. Muş Olayları	64
2.4.6. Diyarbakır Olayları	65
2.4.7. Ma'müretü'l-'Azîz (Elazığ) Olayları	66
2.4.8. Erzurum Olayları	67
2.4.9. Sivas Olayları	68
2.4.9.1. Şebinkarahisar Ayaklanması	73

2.4.10. Trabzon Olayları	75
2.4.11. Ankara Olayları	76
2.4.12. Adana Olayları	76
2.4.13. Urfa Olayları	77
2.5. Ermeni Tehciri	79
2.5.1. Tehcire Giden Yol ve Tehcir Kararının Alınması	79
2.6. Tehcir'in Sivas Vilâyetinde Uygulanması	93
2.6.1. Sivas Ermenileri'nin Sevk Edildikleri Yerler ve Sevk Güzergahları	101
2.6.2. Sevkiyata Tabi Tutulmayan Ermeniler	106
2.6.3. Sevkiyatta Karşılaşılan Problemler	109
2.6.4. Sevkiyata Tabi Tutulan Ermeni'lerin Taşınır-Taşınmaz Mallarının Durumu	111
2.6.5. Kimsesiz Kalan Ermeni Çocukların Durumu	116
2.6.6. Sevkiyata Tabi Tutulan Ermeni'lerin İskân ve İaşe Masrafları	121
2.6.7. Tehcirden Kurtulmak Amacıyla Din Değiştiren Ermeniler	127
2.6.8. Tehcir Esnasındaki Ermeni Kayıpları	130
2.6.9. Tehcir Esnasında Suç İşleyenlerin Cezalandırılması	132
2.6.10. Sevkiyata Tabi Tutulan Ermeni'lerin Memleketlerine Dönmelerine İzin Verilmesi	136
SONUÇ	146
BİBLİYOGRAFYA	154
EKLER	163
EK 1. Sevk Edilen Ermenilerin Yollarda Korunması ve Bunlara Saldıranların Şiddetle Cezalandırılması. B.O.A.DH.ŞFR.54/10	163
EK 2. Sivas Ermenilerinin Sevk edilmesi. B.O.A.DH.ŞFR.54/87	165
EK 3. Tahliye Edilen Ermenilerin Yaşadığı Köy ve Kasabaların İsimlerinin Bildirilmesi. B.O.A.DH.ŞFR.54/136	167
EK 4. Ermeni Mallarının Muhafaza Edilmesi Ve Kayıt Altına Alınması. B.O.A.DH.ŞFR.54/226	169
EK 5. İhtida Eden Ermenilerin İhtidasına Bakılmaksızın Sevk edilmesi. B.O.A.DH.ŞFR.54/254	171
EK 6. Komitacı ve Muzır Ermenilerin Uzaklaştırılması; Esnaf Ve Tüccarların Yerlerinin Değiştirilmesi. B.O.A.DH.ŞFR.54/287	173
EK 7. Tahliye Edilen Ermenilerin Mahsullerinin Toplanması. B.O.A. DH. ŞFR. 54/301.	175
EK 8. Ermenilerin İskân Edilecekleri Yerlerin Genişletilmesi Ve Uygulamada Dikkat Edilecek Hususlar. B.O.A. DH. ŞFR. 54/315.	177
EK 9. Sivas'tan Gönderilecek Ermenilerin Yerleştirilmesi. B.O.A.DH.ŞFR. 54/337.	179
EK 10. Protestan Ermenilerin Sevk Edilmemesi. B.O.A.DH.ŞFR. 54/359.	181

EK 11. Kalan Katolik Ermenilerin Sevk Edilmemesi. B.O.A.DH.ŞFR. 54-A/252.	183
EK 12. Bulaşıcı Hastalıklar Sebebiyle Yaşanan Ölümleri Engellemek Amacıyla Muhacirlerin Bir An Evvel Yerlerine Sevk Edilmesi. B.O.A.DH.ŞFR. 57/71.	185
EK 13. Gürün Kaymakamı Şu'ayb Efendi'nin Divan-I Harbe Sevki Ve İşten El Çektirilmesi. B.O.A.DH.ŞFR. 57/413.	187
EK 14. Ermeni Sevkîyâtının Durdurulması. B.O.A.DH.ŞFR. 62/21.	189
EK 15. Harb Bölgelerine Yakın Yerlerde Firar Ederek Casusluk Yapan Ermenilerin Sevki. B.O.A.DH.ŞFR. 71/12.	191
EK 16. Ermeni, Rum Ve Araba İllerinin İlaş ve İskanlarının Muhacirin Tahsîsâtı Yerine Seferberlik Tahsîsâtından Karşılanması. B.O.A.DH.ŞFR. 74/234.	193
EK 17. Ermeni, Rum Ve Arab Aileler İçin Seferberlik Tahsîsâtından Para Ayrılması. B.O.A.DH.ŞFR. 85/210.	195
EK 18. Ermenilerin Eski Yerlerine Dönmeleri Esnasında Dikkat Edilecek Hususlar. B.O.A.DH.ŞFR. 93/57.	197
EK 19. Ermeni Yetimlerinin Ermeni Cemaatlarına Teslimi. B.O.A.DH.ŞFR. 95/163.	199
EK 20. Sivas'tan Cizre'ye Sevk Edilen ve Sevke Hazır Ermenilerin Miktarı. B.O.A.DH.EUM.2.Şb. 68/84.	201
EK 21. Sivas'tan Zor ve Bağdat'a Olan Mesafenin Bildirilmesi. B.O.A.DH.EUM. MH. 86/97.	203
EK 22. Son Dönem Ermeni Nüfusuyla İlgili Batılı Kaynaklarda Verilen İstatistiki Bilgileri İçeren Belge. B.O.A.HR.SYS. 2876-3.	205
EK 23. Sivas Vilâyeti Haritası	231

TABLO LİSTESİ

Tablo 1.	1881/82 Nüfus Sayımı Sonuçları	34
Tablo 2.	1906 ve 1914 Nüfus Sayımı Sonuçları	35
Tablo 3.	Sivas Vilâyetine Ait Nüfus Bilgileri (1894,1895,1896,1897)	37
Tablo 4.	Sivas Vilâyetinin 1914 Sayımına Göre Etnik ve Dini Gruplara Göre Nüfus Dağılımı	39

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
Bkz.	Bakınız
ASAM	Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
ATASE	Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Denetleme Başkanlığı
BDH	Birinci Dünya Harbi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	Bab-ı âlî Evrak Odası
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DH.EUM.MH	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Şubesi
DH.KMS.	Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.SYS.	Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım
DH.ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH.UMVM	Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye_i Vilâyet
ed.	Editör
Ens.	Enstitü
f.	Fihrist
HR.MÜ	Haricîye Mütâreke
HR.SYS	Haricîye Siyasî
cls.	Klasör
ks.	Kısım
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
nr.	Numara
OBE	Osmanlı Belgelerinde Ermeniler
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
s.	Sayfa
Teimk	Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi

TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	ve diğeri
vs.	vesaire
yay.haz.	Yayına hazırlayan
Y.EE.	Yıldız Esas ve Sadrazam Kamil Paşa Evrakı
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Berlin Konferansına Kadar Osmanlı-Ermeni İlişkileri

Tarihçiler, Türk ve Ermeni münasebetlerinin XI. yy'da başladığını kabul etmişlerdir. Bu anlamda Türklerle Ermeniler arasındaki ilk yakın ilişkinin 1015–1020 yıllarında Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Alparslan'ın babası Çağrı Bey'in Doğu Anadolu topraklarına düzenlediği bir keşif sırasında başladığından söz edilir. Bu dönemde Ermeniler, Bizans'a bağlı bir halk idi. Alparslan komutasındaki Büyük Selçuklu ordularının, Malazgirt'te (1071) Bizans ordularını mağlub etmesinin bir neticesi olarak Anadolu'ya yönelik Türk göçü hızlanarak bu bölgeye Oğuz Boyları yerleşmeye başlamışlardır. Bu iskân politikası ile Anadolu'nun kısa sürede Türkleşmesi, İslamlaşması gerçekleşmiş ve Anadolu bir Türk yurdu haline gelmiştir.¹

Bilindiği gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun yıkılmasının ardından Anadolu'da oluşan otorite boşluğunu Anadolu (Türkiye) Selçuklu Devletinin doldurduğu ve Anadolu'daki Türk birliğini yeniden tesis etmeye çalıştığı bilinmektedir. Kilikya Ermeni Krallığı da bu dönemde Anadolu (Türkiye) Selçuklu Devletinin hâkimiyetini kabul etmiştir. 1243 yılında yapılan Köseadağ savaşında Selçukluların Moğollara mağlup olmasının ardından Anadolu'da birlik tekrar bozulmuş Ermeniler de bu dönemde Moğolların tarafında yer almışlardır. Çukurova bölgesinde Memluklu nüfuzunun artmasıyla birlikte, bu durum Ermeniler için yeni bir tehdit unsur haline gelmişti. Nitekim 1375 yılında Memluklu Devleti, Ermeni Prensiğini ortadan kaldırmıştır.²

Ermeni'lerin gerek büyük Selçuklu Devleti idaresinden gerekse Anadolu'da kurulan Mengücekoğulları, Saltukoğulları, Dânişmentliler ve Artukoğullarıyla Anadolu (Türkiye) Selçukluları Devleti ve bu devletin yıkılmasıyla ortaya çıkan Anadolu

¹ Mehmet Şeker, Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması, Ankara, 2007, s.65. Mehmet Saray, Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, s.11.

² Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri İddiaları, Babıâli Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.13, Mehmet Ali Kılıç, Tarih Boyunca Ermeniler ve Ermeni Meselesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Ens., Gebze, 2003, s.30.

beylikleri idarelerinden bu devletlerin yönetimlerinden memnun olmadıklarına dair herhangi bir kaydın bulunmadığı konusunda tarihçiler hemfikirdirler. Bu dönemde Gayr-ı Müslimlerin durumları İslam hukukuna göre düzenlenmiş ve bunların dini inanç ve faaliyetlerine dokunulmamıştır. Anadolu'nun ve Çukurova bölgesinin Osmanlıların hâkimiyetine girmesiyle Ermeniler Osmanlı tebaası olmuşlardır.³

Osmanlı İmparatorluğunda Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra Bursa'da bulunan Ermeni Piskoposluğunu 1461 yılında İstanbul'a getirterek patriklik ünvanı vermiştir. Aynı dönemde Patrik Hovakim'den sonra İstanbul'a gelen Ermeniler Kumkapı, Yeni Kapı, Samatya, Narlıkapı, Edirnekapı, Balat kapısı çevresine yerleştirilmişlerdir.⁴ İstanbul, Patrikliğin ve kalabalık bir Ermeni grubunun İstanbul'a iskânının ardından zamanla bu toplum için bir merkez haline gelmiş ve önemli bir Ermeni nüfusu burada toplanmıştır.⁵

Ermeniler 19. yy'a gelindiğinde ticaret ve sanat alanında rahat bir yaşam süren bir topluluk olarak aynı zamanda devlet işlerinde de istihdam ediliyorlardı. III. Selim (1789-1807) zamanında Dadyan'lar, II. Mahmut (1808-1839) zamanındaki Düz oğullar, Balyan ailesi ve Kazan Artin gibi kimseler bunların en canlı örnekleriydi. Bu dönemdeki Ermeni'lerin, Ermeni milletinin toplumsal yaşantısının gelişmesinde büyük payları olmuştur. Bunların yardımıyla okullar, matbaalar, kütüphaneler açılmış, birçok Ermeni genci öğrenimlerini tamamlamak üzere Avrupa'ya gönderilmiştir.⁶

Osmanlı döneminde sosyo-ekonomik açıdan Müslüman unsurlarla karşılaştırıldığında Ermeni unsurunun gerek şehir gerekse kasaba ve köylerdeki hayatlarının daha müreffeh bir durumda oldukları göze çarpmaktaydı. Daha önce de ifade edildiği gibi Osmanlı Ermenileri'nin Osmanlı hukuk sisteminde zimmî statüsünde olmaları dolayısıyla askerlikten muaf tutulmaları onların ticaret, sanayi ve zanaatla, Türklere oranla, daha fazla uğraşmalarına ve nüfus olarak daha az olmalarına rağmen sanayi ve ticarete daha etkin konuma gelmelerini sağlamıştı. Özellikle, Rumların

³ Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 14.

⁴ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.s. 149.

⁵ Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 83.

⁶ Esat Uras, a.g.e., s. 150.

1821'den sonra Osmanlı bürokrasisi içerisindeki nüfuzlarını ve güvenilirliklerini kaybetmelerinin ardından Ermeniler öne çıkmaya başlamışlardı. Osmanlı Devletinin gerek merkez gerekse taşra teşkilatlarında önemli görevlere artık çoğunlukla Ermeniler getirilmişlerdir. Ermenilere sarayda verilen görevler arasında Bezirganbaşlık, Saray Sarraflığı, Darphane Nazırlığı, Baruthane Yönetimi, Padişahın Şahsi Hazinesinin Yönetimi İşleri, Kilerci başlık, Elbise Odası Sorumluluğu, Saray Terziliği, Saray İnşaat Memurluğu, Hassa Mimarlığı sayılabileceği gibi, bütün bunlara ek olarak bazı memurluklarda da istihdam edildikleri bilinmektedir.⁷

Osmanlı Devletinin güçlü olduğu dönemlerde İmparatorluk içinde yaşayan unsurlar açısından bir sıkıntı veya problemin varlığından bahsetmek zordur. Fakat merkezi otoritenin zayıflamasının ardından bazı olayların meydana gelmeye başladığını ve bazı kıpırdanmaların baş gösterdiğini görmekteyiz. Özellikle batıda meydana gelen önemli değişim ve gelişmeler bu coğrafyayla ilgisi olan Osmanlı Devletini de doğrudan etkilemekteydi. Coğrafi keşifler ve Sanayi devriminin ardından Avrupa'da önemli olaylar meydana gelmiş ve İngiltere, Fransa, Avusturya, İtalya ve Almanya gibi emperyal nitelikte olan güçlü imparatorluk ve devletler dünya siyasasında yerlerini almışlardı. Ayrıca Kafkaslar'da Rusya'nın varlığı da hissedilir bir şekilde kendisini göstermekteydi.

Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketleriyle önemli bir sosyal değişim yaşamakta, Fransız ihtilâliyle birlikte de yeni pek çok akım ve ideolojiler ortaya çıkmaktaydı. Osmanlı Devleti ise bu gelişmelere yeteri kadar ayak uyduramamakta ve Avrupa'nın gerisine düşmekteydi. Bütün bunların doğal bir sonucu olarak Devletin merkezî otoritesinin sarsılmaya ve zayıflamaya başladığı andan itibaren dış devletlerce Osmanlı tebaası arasında nifak tohumları atılmaya başlanmış ve bazı gruplar devlete karşı kıskırtılmışlardı. Özellikle Avrupa devletlerinin takip ettikleri bu politika “*şark meselesi*” olarak bilinmekteydi. Avrupa devletleri Hristiyan halkı koruma bahanesiyle Osmanlı topraklarını, parçalama, aralarında paylaşma ve dünyanın değişik bölgelerindeki kolonilerini muhafaza etmeyi amaçlamışlardı. Bu güçlerin Osmanlı

⁷ Yavuz Özgüldür, Ali Güler, Suat Akgül, Mesut Köroğlu. Her Yönüyle Ermeni Soykırımı, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001, s. 31.

Hristiyanları için istedikleri imtiyaz, özerklik ve bağımsızlık onlar için değişmez bir politika olmuştu.⁸

Türkiye'deki Katolikleri genellikle Fransa, İtalya ve Avusturya; Protestanları İngiltere, Almanya, A.B.D; Ortodoksları da Rusya himaye ediyordu. Böylelikle Gayr-ı Müslim unsurlar büyük devletlerin çıkarları için paylaşılmış durumdaydı. Rusya boğazlar ve İstanbul ile Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için Ortodoks ve Gregoryan Hristiyanları; İngiltere Ortadoğu, Mısır, Arabistan ve Irak'taki etkisini koruyup yaymak için burada yaşayan toplulukları; Fransa ise Çukurova, Lübnan ve Suriye'deki çıkarları gereği Katolik ve Gregoryanları kullanıyorlardı.⁹

Osmanlı Devleti de batılı devletlerin bu tür politikaları karşısında İmparatorluk içerisindeki birliği sağlamak, siyasi karşılıklar ve isyan hareketlerine meydan bırakmamak ve ülke içerisindeki taleplerine cevap vermek amacıyla reform niteliğindeki bazı önemli kararlar almıştı. Bu kararları ilan ederken de bu isteklerin dıştan gelen tazyiklerle değil, kendi iç dinamiklerinin etkisiyle alınmış gibi bir imajı, dış dünyaya vermeye çalışmıştı.¹⁰

1774 yılında Osmanlı Devleti'nin Rusya ile imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşmasına göre; Kafkaslardaki Kabartay arazisi Ruslara bırakılmakta ve Osmanlı Hristiyan nüfuzu üzerinde onlara söz hakkı verilmekteydi. Rusya 1801 yılında Gürcistan'ı ilhak etmiş, 1806 yılının Aralık ayında Eflak-Boğdan olayları yüzünden Osmanlı ile savaşa başlamıştı. 1812 yılında imzalanan Bükreş Antlaşması bazı toprakların Rusların eline geçmesine neden olmuştur. 1828 yılında Yunan isyanından dolayı zor durumda kalan Osmanlı, Rusya'ya savaş açmıştı. Bu savaşta Ruslar Erzurum'a kadar gelmişlerdi. 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne barışına göre, Karadeniz sahilindeki bütün kaleler ile Ahıska, Ahıkelek ve Akçur bölgelerinden Osmanlı çekilecek ve Gürcistan'ın Rus hâkimiyetine girdiği kabul edilecekti. Bu antlaşma ile Osmanlının bütün Kafkasya ile ilişkisi kesiliyordu. Bu savaş esnasında

⁸ Yavuz Özgüldür, vd., a.g.e., s. 13-14.

⁹ Yavuz Özgüldür, vd., a.g.e., s. 21.

¹⁰ Erdal İler, Büyük İhanet Ermeni Kilisesi ve Terör, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007, s.20,21.

Erzurum'a gelen Rus ordusunu nümâyîşle karşılayan sayıları yaklaşık 100.000 civarında olan bölge Ermenileri savaştan sonra Erzurum ve Eleşkird bölgesinden Rusya'ya gittiler. Bu arada kaybedilen bölgelerdeki Müslüman ahali de Osmanlı yönetimini tercih etmişlerdi.¹¹

Osmanlı İmparatorluğu Edirne barışından sonra Mehmet Ali Paşa isyanı ile uğraşmakta ve onunla başa çıkamamakta idi. Bu mücadele devam ederken Padişah II. Mahmut vefat etmiş, 1 Temmuz 1839'da Abdülmecit tahta çıkmıştı. 3 Kasım 1839 Pazar günü Mustafa Reşat Paşa Gülhane Hattı Hümayunu'nu okuyarak "Tanzimat-ı Hayriye"yi ilan ediyordu.¹²

Tanzimat Fermanının ilânından sonra Osmanlı ülkesindeki menfi olaylar bir türlü bitip tükenmek bilmiyor ve ilk tesirini de Lübnan'da gösteriyordu. Ardından da Makâmât-ı Mukaddese¹³ meselesi ortaya çıkmıştı. 28 Şubat 1853 günü İstanbul'a gelen Mençikof* Bâb-ı Âli'ye verdiği bir ultiमतomla Makâmât-ı Mukaddese meselesinin bir an önce Rusya lehine çözümlenmesini ve Ortodoks kilisesinin imtiyazları hakkında Rusya'ya sağlam ve değişmeyecek teminat verilmesini talep etmişti. Osmanlı Devleti, bu talebi reddetmiş ve bunun sonucunda da Kırım harbi ortaya çıkmıştı. Rus ordularının 3 Temmuz 1853 günü Eflak-Boğdan'a girmesiyle başlayan ve Kırım'a intikal eden savaşın, konumuz açısından, sadece Doğu Cephesine değinmekle yetineceğiz. Savaşın ilanından sonra doğuda Abdülkerim Paşa Gümrü ve Ahıska istikametinde harekete geçmiş ancak 14 Ekim'de Gümrü önünde yenilerek Arpaçayı gerisine çekilmiş ve ardından da Kars'a kadar gerilemişti. Fakat Ruslar'ın Kars'ı muhasara altına alıp 29 Ekim'de Kars'a genel bir taarruz başlatmaları üzerine Türkler kaleyi korumaya çalışsa da kalede baş gösteren açlık sebebiyle 28 Kasım 1855'te Kars, Ruslara teslim edilmek zorunda kalınmıştı.¹⁴

¹¹ Kâmuran Gürün, a.g.e., s.85.

¹² Kâmuran Gürün, a.g.e., s. 85-86.

* Aleksandr Sergeyeviç Mençikof: Kırım Savaşının ilk iki yılında Rus kuvvetleri'nin komutanı.

¹³ Makâmât-ı Mukaddese; Kudüs'te Hz. İsa ve kilisesi, merkad-ı Meryem ve kilisesi gibi mahallerdir.

¹⁴ Özcan Yeniçeri, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması", Türkler C 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.848.

Bâb-ı Âli 18 Şubat 1856 günü Gülhane hattının hükümlerini te'yit eden Islahat Hattı Hümayununu ilan etmişti Osmanlı İmparatorluğu, Islahat Fermanını Paris konferansından önce neşrederek bunu kendi inisiyatifiyle yaptığını göstermek istemiştir. Fakat, Islahat Fermanının Gayr-ı Müslimleri memnun ettiği pek söylenemez. Gayr-ı Müslimlere verilen hakların en önemlileri devlet memuriyetleriyle mülkî, askerî mekteplere onların da girebilmelerine, kendi aralarındaki miras davalarının patrikhanelerde görülebilmesi, resmi dil esasına mugayir olarak cinayet ve ticaret kanunlarının ekalliyet dilleriyle de neşredilmesi, bütün cemaatlerin ikişer temsilciyle Meclis-i Vâlâ'da temsilleri ve mülkiyet haklarının ilk defa olarak ecnebilere de ait olması kararlaştırılmıştı. Bu fermanla askerlik mükellefiyeti, Fatih Sultan Mehmet devrinden itibaren verilen dini imtiyazlarla muafiyetlerin yeni şartlarla te'lif edilmek üzere yeniden tetkik edilmek mecburiyeti, papazların öteden beri kendi cemaatlerinden haraç şeklinde aldıkları keyfî âidatın ilgasıyla aylığa bağlanmaları ve bütün ruhânî reislerin sadâkat yemini ile mükellef tutulmaları gibi esaslar çok ağır gelmişti. İşte bu nedenlerle hem Müslimler hem de Gayr-ı Müslimler Islahat Fermanının aleyhinde olmuşlardı.¹⁵

1856 Islahat Fermanından sonra Ermeniler'in kendi aralarında yapılan ıslahatlara taraf olmak konusunda çeşitli mücadeleleri olmuştu. Bu mücadeleler 1863 Ermeni Milleti Nizamnâmesinin kabulünden sonra da devam etmiştir. Ancak bu iç didişmeler İstanbul'a münhasır kalmıştı. Anadolu'da herhangi bir huzursuzluk göze çarpmıyordu. Gerçi 1862 yılında Zeytun'da bir ayaklanma olmuştu, fakat bu isyan o bölgenin kendi özel şartlarından kaynaklanıyor ve Anadolu da çıkan diğer isyanlarla paralellik arz etmiyordu.

O dönem Anadolu'sundaki sosyal hayata baktığımızda vatandaşların bazı sıkıntılar içerisinde olduklarını görmek mümkündür. Doğuda eşkıyâlık artmış hem Müslim hem de Gayr-ı Müslim eşkıyâlar halka çeşitli sıkıntılar yaşatıyordu. Müslüman çeteciler, Müslim ve Gayr-ı Müslimlere saldırıyor, Ermeni ve Rum çeteciler ise sadece Müslümanları huzursuz ediyorlardı. Yine bu dönemde, Ermeni'lerin de çeşitli sıkıntılar yaşadıkları bizzat patrik Hrimyan tarafından sürekli olarak şikâyet edilmekteydi. Bu

¹⁵ Kâmuran Gürün, a.g.e., s. 97.

şikâyetler daha çok fermanlarla birlikte Ermeni'lerin bazı hak ve imtiyazlarının ellerinden alınmasından kaynaklanıyordu.¹⁶

24 Nisan 1877 de Rusya Osmanlı Devletine savaş açmıştı. Bunun üzerine Padişah II. Abdülhamit de Gayr-ı Müslim teb'ayla birlikte bütün Osmanlı halkını savaşa katılmaya çağırmıştı. Ermeni Milli Meclisi Patriğin teklifi üzerine 7 Aralık 1877 tarihinde de Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılmak üzere askere yazılma kararı aldı. Ancak, 10 Aralık'ta Plevne'nin düşmesinin ardından 18 Aralıkta tekrar toplanan Ermeni Milli Meclisi bu defa Patrik'e rağmen daha önce almış oldukları kararlarını iptal etmişlerdir.¹⁷

Rus ordularının Edirne'ye kadar ilerlemelerinin ardından Patrik Nerses (1874-1884) üç kişilik bir Ermeni heyetiyle birlikte Rus Orduları başkumandanı Grandük Nicholas ile görüşmek üzere görevlendirilmiştir. Rus Orduları başkumandanının huzuruna çıkan bu grup Osmanlı Ermenileri'nin Rus Çarına olan bağlılığını bildirmişlerdir. Grandük Nicholas ve Rusya'nın İstanbul eski büyükelçisi İgnatief kendilerine "Hazırlanmakta olan barış antlaşmasına Ermenilerle ilgili özel bir madde konulacağı" sözünü verdi. Gerçekten de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) antlaşmasına (3 Mart 1878) Ermenilerle ilgili olarak 16. madde konuldu. Yukarıda da anlatıldığı gibi bu maddeyle ilk defa Ermeniler bir antlaşmaya girdiler ve artık Ermeni Meselesi bu antlaşmayla uluslar arası bir sorun haline geldi. Antlaşma metninde yer alan bazı maddelerin kendi çıkarları açısından sıkıntı doğuracağını gören İngiltere ise hemen duruma müdahale ederek yeni bir antlaşmanın imzalanması için Ruslarla gizli görüşmelere başladı. Bu görüşmeler sonunda Rusya ile 30 Mayıs 1878 günü gizli bir başka antlaşma imzalandı. Bu antlaşmada Rusya, Balkanlarla ilgili hükmün değiştirilmesini kabul etti. Fakat Doğu Anadolu ile ilgili maddelerin değiştirilmesine yanaşmadı. Doğu Anadolu üzerindeki Rus nüfusunun İngiltere'nin Asya toprakları üzerindeki çıkarlarına ters düştüğünü bilen İngiltere, Osmanlı Devleti ile 4 Haziran 1878 tarihinde Kıbrıs Antlaşmasını imzaladı. Bu Antlaşmaya göre; Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçiren Rusya, Osmanlı'nın Asya topraklarından bir kısmını eline geçirmeye çalışırsa, İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yardımına koşacaktı. Buna karşılık

¹⁶ Kâmuran Gürün, a.g.e., s. 119.

¹⁷ Kâmuran Gürün, a.g.e., s. 123-124.

olarakta, Osmanlı Devleti Kıbrıs Adası'nın yönetimini geçici süreyle İngilizlere bırakacaktı. Ayrıca Osmanlı Devleti Gayr-ı Müslimler için ıslahat yapılacağı hususunda İngiliz hükümetine söz vermişti. Fakat bu madde ile İngiltere, Osmanlı Devleti'nin işlerine karışabileceği hukuki bir dayanak elde etmiş oluyordu.¹⁸

İngiltere'nin Osmanlı Devleti ve Rusya'yı Berlin'de bir kongre düzenlemeye ikna etmesinin ardından Osmanlı Ermenileri de yoğun bir faaliyetin içerisine girmişlerdir. İstek ve arzularını bildirmek amacıyla İngiltere Büyükelçisi Layard'ı ziyaret ederek, Bulgarlar gibi kendilerine de özerklik verilmesini talep etmişlerdir. Ayrıca da Müslümanlarla Ermeni'lerin artık bir arada yaşamalarının mümkün olmadığını iddia etmişlerdir. Bütün bunlardan başka Patrik Nerses, Avrupa'ya bir heyet göndermiş ve bu heyet de çeşitli Avrupa başkentlerinde bazı görüşmeler yaptıktan sonra Berlin'e gelmiştir. Fakat Ermeni heyeti kongrenin yapıldığı binaya alınmamışsa da ancak bu heyet Ermeni istek ve iddialarını içeren bir belgeyi kongre üyelerine iletmeyi başarmıştır. Patrik Nerses de 30 Haziran 1878 günü İstanbul'daki İngiliz büyükelçisini yeniden ziyaret etmiş ve bir Ermeni projesinin kongreye sunulduğunu ve bunun desteklenmesini talep etmiştir. Büyükelçi de "Ermenilerin âdil ve iyi bir yönetime kavuşmaları için, ellerinden geleni yapmakta olduklarını" söylemiştir. Bütün bu çaba ve gayretlerin ardından Berlin Antlaşmasına Osmanlı Ermenileriyle ilgili 61. madde eklendi. Böylece Ermeni meselesi uluslar arası bir sorun haline geldi. Bundan sonradır ki Ermeni kıpırdanmaları ve silahlı ayaklanmaları görüldü.¹⁹

Osmanlı Dönemi Sivas Ermenileri

Bir önceki başlıkta ana hatlarıyla Berlin Kongresine kadar ki Osmanlı-Ermeni ilişkilerini vermeye çalıştık. Burada ise konumuzun esasını teşkil eden Sivas Ermenileri'nin, tarihi süreç çerçevesinde, Osmanlı Devletiyle olan ilişkilerini kısaca ele almaya çalışacağız. Fakat Osmanlı döneminde Sivas vilâyeti ve Sivas Ermenileriyle ilgili herhangi bir çalışmanın olmaması sebebiyle daha çok Sivas Ermenilerinin sosyal, kültürel ve ekonomik durumlarını kısaca açıklamaya çalışacağız.

¹⁸ Bilal N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s. 24; Ahmet Eyicil, Siyasi Tarih, s.196-198.

¹⁹ Bilal N. Şimşir, a.g.e., s. 29.

1398 yılında Kadı Burhaneddin'in Sivas yakınlarında Akkoyunlulara yenilerek esir düşmesi ve öldürülmesinin ardından şehir halkı topraklarını Akkoyunlu hükümdarı Karayülük Osman Bey'e vermek istemediler ve direndiler. Osman Bey'e karşı Tatarlardan yardım istediler. Ancak bunların da yenilerek geri çekilmesinden sonra şehrin yağmalanmasından korkan halk Osmanlı Padişah'ı Yıldırım Bâyezid'a haber gönderdi ve onun şehri teslim almasını istedi. Bunun üzerine Yıldırım Bâyezid, büyük oğlu Süleyman Çelebi'yi mühim bir kuvvetle Sivas'a gönderdi. Osmanlı kuvvetleri Karayülük Osman Bey'in kuvvetlerini mağlup ettiler ve Sivas'ı teslim aldılar. Böylece 1398 yılında Sivas, Kayseri, Tokat, Niksar bölgeleri Osmanlı hâkimiyetine geçti. Bâyezid de oğlu Süleyman Çelebi'yi bu bölgeye vali olarak tayin etti. Yıldırım Bâyezid'in 1402 Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilmesinin ardından Osmanlı Devleti Fetret Devri'ne girdi. Bu dönemde Sivas'ın hâkimiyeti tekrar, Kadı Burhaneddin'in damadı Mezid Bey'e geçti. Mezid Bey Timur'dan meşur alarak şehre hakim oldu. Fakat daha sonra Osmanlı Devleti 1408 yılında tekrar Sivas şehrine hâkim oldu.²⁰ Timur felaketiyle Sivas şehri her bakımdan büyük bir tahribat gördü, sosyo-ekonomik ve demografik açıdan şehirde büyük oranda yıkım yaşandı.²¹

Sivas bölgesi için XVI. asır iç karışıklıklar, isyanlar ve yağmaların yaşandığı bir dönem oldu. II. Bâyezid döneminde başlayan bu tür hareketler, şehzade mücadeleleri yüzünden yayıldı ve bu dönemde ortaya çıkan Şah Kulu isyanı, Antalya'dan Sivas'a kadar olan bölgede büyük bir katliam ve tahribata sebep olmuştu. 1514 yılında Yavuz Sultan Selim'in kazandığı Çaldıran Savaşı, Anadolu üzerinde emelleri olan Safevilere büyük bir darbe indirdi ve bölge bir durulma içerisine girdi. Ancak XVI. ve XVII. yüzyıllarda değişik zamanlarda toplumsal ve ekonomik sebeplerle ortaya çıkan Celâli isyanları da Anadolu halkının zaten var olan sıkıntılarının artmasına, bu bölgede Osmanlı Devleti'nin İran'la ve isyanlarla sürekli mücadelesine sebep oldu. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Sivas bölgesini önemli ölçüde etkileyen isyanlar ve iç karışıklıklar, XVIII. ve XIX. asırlarda da eşkıyalık hareketleri şeklinde devam etti.²² Fakat genel

²⁰ Ömer Demirel, Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı, Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, Sivas, 1998, s.8-9.

²¹ Ömer Demirel, Osmanlı Dönemi Sivas Şehri Makaleleri, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Sivas, 2006, s.183.

²² Ömer Demirel, 1998, a.g.e., s.14.

olarak Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine girdiği XIX. yy'ın ortalarına kadar şehirde önemli gelişmeler yaşandı ve halk genelde sakin bir hayat sürdü.

Demografik Açıdan Ermeniler

Osmanlı Döneminde Sivas şehriyle ilgili ilk nüfus istatistikleri, 1454 tarihinden itibaren sık sık yaptırılan Tahrir defterlerinden kolayca anlaşılabilir. 1454 yılına ait Tahrirde şehirde toplam 567 hane (yaklaşık 3000 kişi) kayıtlı olup bunun yarıdan fazlasının Gayr-ı Müslim Ermenilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Özellikle Ermeni'lerin Palas, Meksat, Kesiş, Zilkar, Bazar, Kesiş Mehter, Nurmuş Kesiş ismiyle kayıtlı altı mahallede oturdukları tespit edilmiştir. Ancak bu dönemde ilgili bütün Selçuklu ve Osmanlı şehirlerinde görüldüğü gibi dikkatlerden kaçmayan bir husus da Müslim ve Gayr-ı Müslimlerin ayrı ayrı mahallelerde oturmaları ve genelde mahallelerin cami ve kiliselerin etrafında toplanmış olmasıdır.

Anadolu'da Celâli isyanlarının patlak vermesinin ardından Sivas şehrinin nüfusunda bir artış gözlemlenmiş ve yeni mahalleler kurulmuştur. İşte bu mahallelerde Müslim ve Gayr-ı Müslimlerin aynı mahallede oturdukları ve birbirlerine komşu oldukları kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.²³ 1831 tarihli Osmanlı genelinde yapılan ilk nüfus sayımında Sivas şehir merkezinde çoğunluğu Ermeni olan Gayr-ı Müslimlerin sayısı 9.000 civarındaydı. Bu dönemde Ermeni'lerin en yoğun olarak yaşadıkları mahalleler; Hoca İmam, Cami-i Kebir, Bazar, Köhne Civan, Sarı Şeyh, Üryân-ı Müslim, Üryâni Zimmî, Kösedere-i Zimmî, Akdeğirmen, Kilise, Ağca Bölge, Ece, Örtülüpınar, Baldır Bazarı, Küçük Bengüler, Küçük Minare, Temürcüler Ardı ve Bab-ı Kayseri'dir. Bu dönem Sivas nüfusuyla ilgili diğer kaynakların verileri farklılık göstermekle birlikte nüfusun 25.000-43.000 arasında değiştiği; bu nüfus da Ermenilerin nüfusunun ise 6.000-9.000 arasında değiştiği gözlemlenmektedir. Günümüze kadar Sivas şehrinin nüfusu özellikle Cumhuriyetin son yıllarına kadar oldukça hızlı artmış buna ters olarak da, Gayr-ı Müslim nüfusu özellikle Birinci Dünya Savaşından sonra hızlı bir şekilde düşmüş ve son yıllarda neredeyse hiç kalmamıştır. Sivas vilâyetindeki Müslüman ve Gayr-ı Müslim unsurların nüfusuyla ilgili daha

²³ Ömer Demirel, 2006, a.g.e., s.134-135.

ayrıntılı incelemeyi ileri bölümlerde ayrı bir başlık olarak ele alacağımızdan şimdilik bu kadar değerlendirmenin yeterli olduğu kanaatindeyiz.²⁴

Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Açından Ermeniler

Osmanlı dönemi Sivas Ermenileriyle ilgili yapılmış olan araştırmalarda; şehirde bazı meslek kollarının üretim ve hizmet sektöründe faaliyet gösterdikleri ve bu meslek kollarıyla uğraşanlardan yarıya yakınının Gayr-ı Müslimler ve özellikle de Ermenilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Sicillerde tesbit edilen 915 esnafın 507'si Müslüman, 408'i ise Gayr-ı Müslimdi.²⁵ Burada dikkati çeken en önemli husus; bazı meslekleri yalnızca Gayr-ı Müslimler, bazılarını yalnızca Müslümanlar, bazılarını ise hem Müslümanlar hem de Gayr-ı Müslimlerin icra etmiş olmalarıdır. Balmumculuğu, Dülgerlik, Hekimlik, Kalaycılık, Kuyumculuk, Yemenicilik vs. yalnızca Ermeniler'in uğraştığı mesleklerdir. Yalnızca Müslümanların uğraştığı meslekler ise; Abacılık, Arabacılık, Aşçılık, Bahçıvanlık, Balıkçılık, Barutçuluk, Çıkrıkçılık, Debbağlık, Ekmekçilik, Hamamcılık, Kebapçılık, Mücellidlik, Nalbandlık, Yağcılık, Yoğurtçuluk gibi mesleklerdir. Ayrıca hem Müslümanların hem de Ermeniler'in yaptıkları meslek alanları ise; Arpacılık, Bostancılık, Çubukçuluk, Hurdacılık, Katırcılık, Kazazlık, Terzilik, Tüccarlık, Tuzculuk vs.dir.²⁶

Sosyo-kültürel açıdan ise Sivas Ermenileri'nin Vilâyet İdare ve Vilâyet Umumi Meclisinde üye olarak bulduklarını görmekteyiz. 1911 ve 1912 Sivas Vilâyet Umûmî Meclisi başkanla birlikte onbeş üyeden oluşmakta ve üyelerin yedi tanesi Sivas merkez ve sancaklardan gelen Gayr-ı Müslim ve çoğunlukla da Ermenilerden oluşmaktaydı. Ayrıca I. ve II. Meşrutiyet meclislerine Ermeni milletvekilleri de temsilci olarak katılmışlardı.

Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi Sivas Ermenilerinin de dini inanç ve ibadetlerinde büyük bir hürriyete sahip oldukları kaynaklarda belirtilmektedir. Sivas'ta çeşitli dönemlerde farklı özelliklere sahip sayıları beş ila dokuz arasında değişen kilise

²⁴ Ömer Demirel, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C III, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 2007, s.495,496.

²⁵ Ömer Demirel, 1998, a.g.e., s. 63.

²⁶ Ömer Demirel, 2006, s.186-187.

vardı.²⁷ Eğitim faaliyetlerinde de benzer bir özgürlüğe sahip olan Ermeni'lerin XIX. yüzyılda Sivas'ta onikisi Gregoryanların ve sekizi de Protestanların olmak üzere yirmi temel eğitim kurumu vardı. Ayrıca kültürel hayatı yansıtan iki matbaa, oniki günlük gazete ve onbeş dergi ve binleri aşan kitap baskılarının mevcut olduğu görülmektedir. II. Meşrutiyetten sonra onbeş Ermeni yayın organından bahsedilmektedir.²⁸

Sivas'taki Osmanlı-Ermeni ilişkilerinin bozulmaya başladığı dönem, özellikle Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine girdiği ve 1877-78 Osmanlı- Rus savaşının ardından imzalanan Berlin Antlaşması'ndan sonraki dönemdir. Sebeplerini ilerideki bölümlerde etraflıca incelemeye çalışacağımız unsurların da etkisiyle Osmanlı Türkiye'sindeki Müslim ve Gayr-ı Müslim vatandaşların arası bozulmuş, isyan ve çarpışmalar birbirini takip etmiştir.

Sivas vilâyeti Osmanlı Devletinde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı önemli merkezlerden biriydi. Sivas Ermenileri genel olarak şehir ve kasaba merkezlerinde yaşıyorlardı. Ermenilerin yaşadığı bazı köyler varsa da Ermeni nüfusun büyük bölümü şehirlerde hayatını devam ettiriyor ve genel olarak da ticaret ve zanaatla uğraşıyorlardı. Son olarak burada Ermenilerin yaşadığı şehir, köy ve kasabaları vererek konuyu burada bitirmek istiyoruz.

Sivas Vilâyeti Sivas, Tokat, Amasya ve Karahisar-ı Şarki Sancaklarından oluşuyordu. Sivas sancağı; Merkez kaza, Şarkışla, Yıldızeli, Hafik, Zara, Divriği, Darende, Gürün, Kangal, Aziziye ve Hamidiye (Bünyan)'dan oluşuyordu. Sivas şehrinde nüfusun üçte birine yakını Ermenilerden meydana gelmekteydi. Sivas şehrine bağlı Ermenilerin yaşadığı köyler ise; Pirkinik (Çayboyu), İşhan (İşhanı), Şinkörek (Esenyurt), Kaldi ve Akkaya idi. Sivas'ın batısında yer alan Yıldızeli kazasının merkezi Yenihan'da da yaklaşık olarak 1.000 Ermeni yaşamaktaydı. Bu kazada Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları köy ise Kavak köyü idi. Sivas'ın 35 km. doğusundaki Hafik kazasının merkezi Koçhisar'dır. Bu kazaya bağlı Ermeni köyleri ise Tuzhisar (Ağdık),

²⁷ Ömer Demirel, 2006, a.g.e., s. 189, Osman Köker, 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler: Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonundan Kartpostallarla, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.224.

²⁸ Demirel Ömer, 2007, a.g.e., s.500-501.

Akpınar (Püragn), Bahçecik (Bardizag), İstanoz, Gevre (Durulmuş), Düzyayla (Khorokhon), Alçıören (Kütnü), Sarihasan, Tavşanlı, Bayıraltı (Todorag-Kiliseköy), Yarhisar, Gamis veya Kemeris, Gavdara ya da Gavraz, Govdun-Kümes, Khandzar ya da Khansar, Khorsana veya Korsena, Prapert, Şahin (Cencin), Tımaç Torossi veya Divegse, Voğnovid ve Yenice (Freşed)'dir. Daha doğudaki Koçgiri kazasının merkezi Zara'da 3.000 civarında Ermeni yaşamaktaydı. Kazaya bağlı köyler ise Karhad, Keçiyurdu, Çayköy ve Miadun'dur. Ermenilerin kalabalık olduğu diğer bir kaza da Şarkışla'dır. Buraya bağlı Temecik, Yapaltun (Gümüştepe), Karapınar, Lisanlı (Kömürkaya), Karagöl, Alakilise (Eskiyurt), Çepni, Dendil, Burhan, Tekmen ve Paşaköy ise Ermenilerin yaşadığı köylerdir.

Gemerek kazası da önemli bir Ermeni nüfusunun yaşadığı önemli kasabalardan biridir. Topaç, Kurtlukaya, Kantaroz (Boğazdere), Patrenos (Çevirme) ve Gazimağara, Ermenilerin yaşadığı köylerin başlıcalarıdır. Divriği kazasında 1914 Osmanlı nüfus sayımına göre 8.354 Ermeni yaşıyordu. 12.000 kişilik kaza merkezinin üçte biri Ermenilerden meydana gelmekteydi. Hurnavil (Maltepe), Gamsa (Kesme), Zımara (Bugün Erzincan İliç'e bağlı Altıntaş), Pingyan (Adatepe), Armutag (Kavaklısu), Arşuşan veya Arşin, Güresin, Mrvana, Odur (Kayaburun), Palanga, Pargam (Uzunkaya), Sincan, Surp Hagop köyü kazanın diğer Ermeni yerleşkeleriydi. Sivas'ın güneyinde bulunan Kangal kazasında 1.000 kadar Ermeni yaşamaktaydı. Kangal'daki en büyük yerleşim yeri Ulaş ve Mancılık'tı. Mağara (İnkonak), Yarhisar, Komsur ve Bozarmut, Kangal'ın Ermenilerin yaşadığı diğer köylerdi. Dar bir vadide birbirinden uzakta mahalleler halinde kurulmuş olan Gürün kaza merkezinde önemli bir Ermeni nüfusu vardı. Karahisar, Kavak ve Karaören Gürün'ün yakınındaki önemli Ermeni köyleriydi. Gürün'ün güneydoğusundaki Darende kaza merkezinde 2.000 civarı Ermeni yaşamaktaydı. Kazaya bağlı Aşadi (Günpınar) köyü Ermenilerin yaşadığı önemli bir köydü. Sivas'ın güneyinde yer alan Aziziye kazasında 1000 kadar Ermeni yaşamaktaydı. Sivas Vilâyetinin güneybatısında yer alan Hamidiye (Bünyan) kazasında 1000 civarında Ermeni yaşamaktaydı. Gigi, Sıvgın, Sarıoğlan ve Erkek Ermenilerin yaşadığı köylerdi.

Tokat sancağı; Tokat, Erbaa, Zile ve Niksar kazalarından oluşuyordu. Tokat şehrinin üçte biri kadarı Ermeni'ydi. Bizeri, Endiz, Biskincik, Varaz, Tahtabağ,

Yartmış, Kervansaray, Çiftlik, Kedağaz, Bolis, Pazar, Krikoris ve Gesarya köyleri Tokat kazasında Ermenilerin yerleşik olduğu köylerdi. Erbaa'ya bağlı Çozlar veya Çoşkhod, Ayvaz, Sarıkaya, Sağarçal ya da Sgarhall, Cebrayil Ermenilerin yaşadığı köylerdi. Zile'yle birlikte Zile'ye bağlı Kapıağzı ve Karameze ya da Karameşe köyü Ermenilerin yaşadığı yerlerdi.

Amasya, Merzifon, Köprü, Mecitözü, Ladik, Havza ve Gümüşhacıköy kazalarından oluşan Amasya sancağında Osmanlı nüfus sayımına göre 25.450 Ermeni yaşıyordu. Amasya'da Savadiye ve Dere Mahallesi Ermenilerin yaşadığı mahallelerdi. Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı ikinci yer Merzifon'du. Merzifon'a bağlı Korköy ve Yenice Ermenilerin yaşadığı köylerdi. Köprü kazasında 1.500 kadar Ermeni yaşıyordu. Mecitözü'nde 800 kadar Ermeni, Ladik kazasında 300 civarında Ermeni, Havza'da 350 kadar Ermeni ve Gümüşhacıköy'de ise 4.000 civarında Ermeni yaşamaktaydı. Ladik kazasına bağlı Yarımcaköy de Ermenilerin yaşadığı yerlerden biriydi.

Merkez kazayla beraber Suşehri, Hamidiye, Koyulhisar ve Alucra kazalarından oluşan Karahisar-ı Şarkî sancağı Ermenilerin yaşadığı yerlerden diğeri idi. Sancak merkezinde Ermeniler iki mahallede toplanmışlardı. Kalenin eteğindeki Yukarı Mahalle ve daha çok zengin Ermenilerin yaşadığı Kopeli veya Bahçe mahalleleri, Ermenilerin yaşadığı mahallelerdir. Tamzara, Dziberi (Akbudak), Aneği, Buseyid, Çırdak Şebinkarahisar kazasında Ermenilerin yaşadığı köylerdir. Suşehri kasabasında önemli bir Ermeni nüfusu vardı. Aşağı Adzbıder, Yukarı Adzbıder (Akıncılar), Sis (Çatoluk), Pürk (Yeşilyayla), Mışagnots, Gtanots-Kırtanos-Kirtanos, Alamunik (Yağlıçayır), Gıraç, Sevindik, Abana (Göllüce), Yeniköy, Tmluc veya Dümlüç (Çiçekli), Ağvanis-Ağanos, Komeşdun, Ağravis, Hamam Suşehri'ne bağlı Ermeni yerleşim birimleriydi. Sancağın diğer kazalarında ise çok az sayıda Ermeni vardı. Mesudiye'ye bağlı Mahmat köyü Ermenilerin yaşadığı yerdir. Burada dikkatimizi çeken en önemli husus bütün şehir ve kasabalarda Ermenilerin genellikle Müslümanlarla farklı mahallelerde oturmalarıdır. Birkaç köyün haricinde farklı köylerde yaşamışlardır.²⁹

²⁹ Osman Köker, a.g.e., ss.224-229.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

1.1. Ermeni Meselesinin Çıkış Sebepleri

1.1.1. Kilisenin Etkisi

Ermeni patrikhane ve kiliseleri, Ermeni milletinin her dönemde bir Cemaat olarak dinî olduğu kadar dünyevî hayatlarını da düzenleyen bir kurumdu.³⁰ Özellikle Osmanlı Devletinin son dönemlerinde Osmanlı Ermenilerinin başı olan Patrikhanelerin takip etmiş oldukları Politikaların, Ermeni milliyetçiliğinin ve ayrılıkçılığının gelişmesi ve yaygınlaşmasında önemli bir etkisi olmuştur. Özellikle Eçmiyazın Katogikosluğunu nüfuzu altında bulunduran Rusya, Osmanlı Ermenileri ve Ortodoks Hristiyanlar üzerinde bazı haklar iddia etmiştir. İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı diğer büyük devletler de Ermeni kilisesinin bu nüfuzundan yararlanmak suretiyle Ermeni sorunlarıyla alakadar olmaya başlamışlardır.

1862 yılında Osmanlı Devletinin kabul ettiği Ermeni Milleti Nizamnamesi Ermeni kilisesinin daha da ön planda olmasına zemin hazırlamıştır. Daha önceden bazı hak ve yetkilere sahip olan Ermeni Kilisesi, bunu bağımsızlık yolunda önemli bir adım saymış ve daha fazlasını elde edebilmek için yoğun bir çaba ve gayretin içerisine girmiştir.³¹ Rusya'dan önemli bir destek alan Patrik Hrimyan (1869-1873) bu yolda faaliyetlerine başlamış, Van'da "Van Kartalı", Muş'ta "Muş Kartalı" isimli gazeteler çıkarmıştır. Fakat Patrik Hrimyan'ın bu tür aşırı ve ayrılıkçı faaliyetlerini gören bazı Ermeniler Hrimyan'a tepki göstermiş ve Patrik Hrimyan da 1873 yılında istifa etmek zorunda kalmıştır.³² Daha sonra Patrik olan Nerses Varjabetyan (1874-1884)da aynı politikayı takip etmiş, bu konuda İngilizlerin desteğini almaya çalışmış ve artık Türklerle bir arada yaşamanın zor olduğunu iddia etmiştir. Varjabetyan'ın ölümünden sonra Harutyun Vehabetyan (1884-1888) patrik olmuştur. Vehabetyan kendisinden

³⁰ Yavuz Özgüldür, a.g.e., s.137, vd.

³¹ Abdurrahman Küçük, "Ermeni Kilisesi ve Terör", Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, C II, ASAM, Ankara, 2007, s.741.

³² Erdal İter, Ermeni Kilisesi ve Terör -Tarihi Seyir-, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007, s.23,24.

önceki Patriklerin aksine Osmanlı Devletine bağlı kalmanın Ermeni milleti için ve ülkenin huzuru için daha mantıklı olduğuna karar vermiş ve siyasi meselelerden uzak durmaya çalışmıştır. Fakat Ermeni örgütleri Patrik'in bu tavrından rahatsız olmuşlar ve onun istifa etmesine sebep olmuşlardır. Harutyun ve Habetyan'ın ardından Horen Aşıkyan (1888-1894) Patrik seçilmiş ve bu dönemde Ermeni kilisesi artık Komitacıların bir merkezi ve silah deposu haline gelmiştir.³³

1881-1882 yıllarında Patrikhanenin Ermeni terör örgütlerine olan desteğinin açık bir şekilde fark edilmesinin ardından, Sivas Valisi durumu Dâhiliye Nezaretine şifreli bir yazıyla bildirmiştir. Valinin dikkat çektiği hususlar arasında Patrikhanenin din görevlilerini isyana teşvik etmesi, isyanda yer almayanların görevlerinden uzaklaştırılması, Ermenilerden çeşitli adlar altında yardım toplanması, askerlikten kurtulmaları amacıyla Ermeni gençlere “Diyakos” verilmesi ve komitalar kurdurulması yer almaktadır. Kilisenin silah deposu haline getirilmesiyle ilgili ilk haber Erzurum'dan gelmiştir. İzmirliyan'ın Patrik seçilmesi Komitacı Ermenileri oldukça sevindirmiş, Zeytun ve Sasun isyanı ve Osmanlı Bankası olayı bu Patriğin döneminde olmuştur. Patrik de bu olaylara açık destek vermiş ve bu da isyancıları aşırı bir şekilde cesaretlendirmiştir. Patriğin ve kilisenin olayların içerisinde yer alması bazı ileri gelen Ermenilerin kaygılanmasına sebep olmuş ve onların baskısıyla Patrik İzmirliyan görevinden istifa etmek durumunda kalmıştır. İzmirliyan'ın istifasının ardından Malachia Ormanyan Patrik olmuştur (1896-1908). Ormanyan, Ermenilerin menfaatinin Osmanlı yönetiminde olduğuna inanan birisiydi. Patrik seçilir seçilmez Osmanlı Devletine olan bağlılığını bildirmiş ve Ermenilere karşı sarsılan güveni yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Ormanyan'ın bu tavrından rahatsız olan bazı Ermeniler onu istifaya zorlamış ve Patrik Malachia Ormanyan 1908 yılında görevinden istifa etmiştir.³⁴

Burada, özellikle 1913 yılında Patrikliğe getirilen Zaven Eghiyun'dan (1913-1916) bahsetmemiz yerinde olacaktır. Patrik Zaven'in bağımsız bir Ermenistan için örgütler kurduğu, Rumlarla işbirliği yaptığı, Osmanlı Devletinin paylaşılması toplantılarına katıldığı ve bütün bunların sonucunda da 1916 yılında Bağdat'a sürgün

³³ Abdurrahman Küçük, a.g.m., s.742.

³⁴ Abdurrahman Küçük, a.g.m., s.742,743., Erdal İltar, a.g.e., s.35,36.

edildiği bilinmektedir. Ancak orada da zararlı faaliyetlerine devam etmiş ve Mondros Mütarekesinde Türk devleti aleyhine propoganda faaliyetinde bulunmuştur.³⁵

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devletinde Ermeni sorununun olmadığını daha önce de ifade etmiştik. Fakat Osmanlı Devletinin çöküş sürecine girmesinin ardından özellikle emperyalist batılı devletler ve Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri ve çıkarları, onların İmparatorluğun bir parçası olan gayr-ı Müslim unsurlarla ilgilenmelerine yol açmıştır. Ermeni çeteleri de her türlü yolu deneyerek Ermeni Kilisesini kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Fakat tüm bu uğraşlara rağmen Anadolu'daki kiliselerin büyük çoğunluğuna sağduyu hâkim olmuş ve terör, Ermeni halkı arasında istediği desteği bulamamıştır.³⁶ Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bazı patrikler, piskoposlar ve din adamları, bu mücadelede saf tutmuşlardır. Ermeni sorununun büyümesi, uluslar arası bir sorun haline gelmesi, isyan ve terör faaliyetlerinin meydana gelmesinde önemli bir etken olmuşlardır. Hatta bazen isyanın baş aktörü olmuşlardır. Örneğin Sivas Vilâyetine bağlı Hafik kazasının Tuzhisar nahiyesinde, ihtilâlcilerin en büyük yardımcısı Papaz Asador olmuştur.³⁷

1.1.2. Misyoner Faaliyetlerinin ve Yabancı Okulların Etkisi

Afrika'da faaliyet gösteren bir İngiliz misyonerine Afrikalı bir ihtiyarın söylediği “siz memleketimize geldiğiniz zaman sizin mukaddes kitabınız, bizim de toprağımız vardı. Şimdi ise bizim kitabımız, sizin de toprağınız var.”³⁸ sözü bizim burada anlatmak istediğimiz düşünceyi en güzel biçimde ifade etmektedir.

Değişik etnik kökene ve dini inanca sahip unsurların bir arada yaşadığı geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti, misyonerlik faaliyetleri için oldukça uygun bir zemine sahipti. Çünkü azınlıklara verilen geniş haklar ve yabancılara verilen kapitülasyonlar, misyonerlerin Osmanlı Devletindeki faaliyetlerini kolaylaştıran

³⁵ Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Andaç Yayınları, Ankara, 2003, s.113.

³⁶ Abdurrahman Küçük, a.g.m., s.743-744.

³⁷ Mehmed Hocaoglu, Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976, s. 266.

³⁸ Ahmet Gündüz, “Osmanlı Devletinde Yapılan Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Meselesinin Doğuşu, Gelişmesi”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı:128, 2000, s.111.

etkenlerdir. Osmanlı Devletinin sahip olduğu zenginliklerden istifade etmek isteyen batılı devletler, misyonerlik faaliyetlerine büyük önem ve destek vermişlerdir. Bu amaçla Osmanlı topraklarına ilk gelenler Fransız misyonerleridir. 16. yüzyıldan itibaren Fransız misyonerleri Anadolu ve Osmanlı topraklarının değişik bölgelerinde faaliyetlerini gerçekleştirmek için eğitim, sosyal ve kültürel bir takım müesseseler kurmuşlardır.³⁹

Özellikle Cizvit misyonerleri, Asya Türkiye’inde yoğunlaşmışlar ve bu bölgede birçok okul ve çeşitli müesseseler kurmuşlardır. Mesela Cizvitlerin Sivas Vilâyetinde toplam altı misyoner okulu ve bunların 910 öğrencisi olduğu tespit edilmiştir. Misyonerler, Osmanlı topraklarına geldikleri zaman sadece eğitim-öğretim faaliyetleri ve dini faaliyetlerde bulunmamış, aynı zamanda sosyo-kültürel bazı etkinlikleri de gerçekleştirmişlerdir. Mesela sağlık ocakları, hastaneler, dil okulları, kütüphâneler, matbaa ve yetimhâne gibi birtakım sosyal müesseseleri de kurmuşlardır.⁴⁰

Osmanlı Devletinde misyoner faaliyetlerini yürüten diğer Hristiyan mezhebi Protestanlardır. Özellikle Amerikalılar, Osmanlı Devletine misyonerlik amaçlı gelen en son teşkilat olmalarına rağmen en fazla etkiyi bırakmış ve en iyi organizasyonu sağlamışlardır. Amerikalı misyonerler özellikle Anadolu üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu bağlamda en güçlü misyoner örgütü American Board olarak tanınan American Board Of Commissioners For Foreign Missions’dır. 1820 yılında İzmir’e gelen Pleny Fisk ve Levi Persons misyonerlik çalışmalarına ilk olarak burada başlamışlardır. Ardından da İstanbul, Trabzon, Erzurum, Antep, Sivas (1851), Adana, Merzifon (1852), Diyarbakır, Kayseri ve Harput’ta faaliyetlerine başlamışlardır. Bu örgütler kurdukları misyonların yanında açtıkları ilk, orta ve yüksek derecede okullar, matbaalar, hastane, yardım kuruluşlarıyla çok yönlü bir faaliyetlerin içerisine girmişlerdir. Daha çok gayr-ı Müslim öğrencilerin eğitim gördüğü bu okullar din propagandasının yoğun olarak yapıldığı milliyetçilik akımlarının azınlıklara aşılarmaya çalışıldığı birer kurum haline gelmişti. Osmanlı Devleti kapitülasyonlar sebebiyle buralara müdahale edemediğı gibi eğitim ve öğretimi sağlayan yeterli mektebin olmamasından dolayı da bu okullar Anadolu’nun dört bir

³⁹ Ayten Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, Yeni Türkiye, Yıl:7, Sayı:38, 2001, s.949-952.

⁴⁰ Ayten Sezer, a.g.e., s.949.

yanında yayılma imkânı elde etmişlerdi.⁴¹ Bu sayede de gerek patrikhanenin ve gerekse misyonerlerin açmış olduğu kolejlerde Ermen gençleri Fransız devriminin milliyetçilik ilkesi ile tanışmışlardı. Aynı zamanda sınıflarda bunlara Ermeni coğrafyası, edebiyatı ve efsaneleştirilmiş tarihleri öğretilirdi.⁴² Böyle bir eğitimin de milliyetçi ve ayrılıkçı bir neslin ortaya çıkmasına sebep olduğu bir gerçektir. Mesela; Merzifon'da Ermeni meselesi 1892 yılında başlamasının ardından, olayların odak noktasının Merzifon Amerikan Koleji olduğu belirlenmiştir. Merzifon İhtilâl Komitasının üyeleri Karabet Tomaiyan ve Ohannes Kayayan kolejde görevli idi. Yapılan incelemeler sonucunda ihtilâlcilerin kullandığı pankart, bildiri gibi dokümanların kolejin matbaasında hazırlandığı tespit edilmişti. Osmanlı yetkilileri bu meselenin tetkikini isteyince kolej binaları yakılmış. Fakat daha sonra yapılan incelemelerde yangının içerden çıktığı tespit edilmişti.⁴³

Açtıkları okullarda okutulan ders kitapları ile Ermeniceyi, Ermenistan tarihini, coğrafyasını ve edebiyatını öğretmek gençlerin sözde milli şuurlarının uyandırılmasını sağlamaya çalışmışlardır. Ayrıca konsolosları marifetiyle ülkeye soktukları ayrılıkçı fikirleri içeren gazete, dergi, kitap, harita ve benzeri yayınlar vasıtasıyla da bu fikirlerin benimsenmesini ve daha da yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Bundan başka gençlere hürriyetin ancak kan dökülerek elde edileceği yönünde telkinlerde de bulunmuşlardır.⁴⁴ Sömürge sisteminin öncüsü gibi görev yapan misyonerler, Ermeni halkına “Ermeni” oldukları bilincini aşılıyarak onların Osmanlı Devletinden kopmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Bu amaçla da Ermenilerin dini, kültürel ve sağlıkla ilgili konularına eğilmiş; ibadethaneler, okullar, kütüphaneler, hastaneler ve sosyal dernekler açmışlardır.⁴⁵

⁴¹ Ayten Sezer, a.g.m., s.956-958.

⁴² Kâmuran Gürün, a.g.e., s. 121.

⁴³ Erdal Açıkse, “Osmanlı Devletindeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme”, Yeni Türkiye, Yıl:7, Sayı:38, 2001, s. 943-944.

⁴⁴ Ayten Sezer, “Ermeni Meselesi ve Misyonerler”, Yeni Türkiye, Yıl:7, Sayı:38, 2001, s. 963-966.

⁴⁵ Feridun Eser, Ermeni Örgütlenmeleri ve Komitacılık Hareketleri, Yenigediz Matbaası, Kütahya, 2007, s.70.

1.1.3. Batılı Devletlerin Etkisi

Osmanlı Devletinde Ermeni sorununun ortaya çıkmasında hiç şüphesiz büyük devletlerin önemli bir etkisi olmuştur. Güçlü devletlerin desteğini alarak bir bir bağımsızlıklarını ya da muhtariyetlerini elde eden diğer gayr-ı Müslim unsurları gören Ermeniler, hedeflerine ulaşabilmek için benzer bir yol takip etmeye çalışmışlardır. Zira yalnız başlarına hedefe ulaşmaları pek mümkün gözükmemektedir. Osmanlı Devletinin coğrafi ve stratejik durumunun farkında olan büyük güçler de Ermenileri kullanarak amaçlarına ulaşmayı düşünmüşlerdir.⁴⁶ Özellikle Osmanlı Devletinin XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren güçten iyice düşmesi ve devletle ilgili ciddi sorunların ortaya çıkmasından sonra büyük güçler Osmanlı Devletine karşı uyguladıkları politikanın bir parçası olarak Ermenileri de tahrik etmiş ve kullanmışlardır. Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devletine karşı dini, siyasi ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda kullandıkları bu politika tarihte “Şark Meselesi” olarak bilinmektedir. Şark meselesi büyük güçlerin Osmanlı vatandaşı olan Hristiyanların haklarını koruma iddiasıyla Osmanlı topraklarını kendi aralarında bölüşmeyi esas alan bir politika olmuştur. Bu büyük güçlerin Hristiyan halk için istedikleri imtiyaz, özerklik ve bağımsızlık onlar için adeta değişmez bir politika haline gelmiştir. Asıl hedeflerine ulaşmak için her yolu denemekten çekinmeyen büyük güçler, çıkarları neyi gerektiriyorsa onu kullanmaktan imtina etmemişlerdir.⁴⁷

İşte şimdi biz burada, bu devletlerden Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki baskıları ile bu konuda oynadıkları rollerine örnekler vermeye çalışacağız.

1.1.3.1. Rusya'nın Rolü

Kendisini Osmanlı ülkesinde yaşayan Hristiyan halklarının hâmisini ilân eden Ruslar, 1829-1830'larda kurdukları küçük Ermenistan bölgesini, Osmanlı Devleti'ne karşı kazandıkları son zaferden sonra güneye doğru da genişletmişlerdir. Amaçları

⁴⁶ Şenol Kantarcı, Ermeni Sorunu El Kitabı, Teimk/Asam Yayınları, Ankara, 2003, s.8, Mim Kemal Öke, Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu, İrfan Yayınevi, İstanbul, 6. Baskı, s. 52.

⁴⁷ Metin Kopar, “Ermeni Meselesinde Rusya'nın Genel Politikası”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:158, Ekim 2005, s.49-50.

Ermenilere yardım etmek değil, güneye inme siyasetinin bir gereği olarak Kafkaslardan Doğu Anadolu'ya ve Basra ile İskenderun'a incek bir Ermenistan koridoru yaratmaktı.⁴⁸ Geleneksel Akdeniz'e inme ideallerini gerçekleştirmek isteyen Rusya, 1820'li yıllardan itibaren organize bir şekilde Ermenilerle ilgilenmiştir. Hatta, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında bazı Ermeniler Rusya tarafında yer almışlar ve savaş sonunda da bazıları bu ihanetlerinin bir sonucu olarak Rusya'ya göçmüşlerdi.⁴⁹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında yine Ermeniler Ruslar'a yardımcı olmuşlardır. Ayrıca patrik Nerses Varjabedyan ve İzmirliyan Ermeni Meclisini toplamış ve Çar'a ulaştırılmak üzere bir muhtıra hazırlamışlardı. Çar'dan işgal ettikleri Doğu Anadolu'daki toprakları tekrar Osmanlı'ya geri vermemelerini talep emişlerdi. Savaşın sonunda da patrik Varjabedyan Ayastefanos'taki Rus karargâhına giderek Grandük Nicholas ile görüşmüş ve Doğu Anadolu'nun Ruslara ilhakını, bu olmazsa bölgeye muhtariyet verilmesini, şayet bu da olmazsa ıslahat yapılması için baskı yapılmasını talep etmişti. Patriğin bu son talebi kabul edilmiş ve Ayastefanos Antlaşmasına 16. madde olarak girmiştir.⁵⁰

Doğu Anadolu'daki Rus işgali, onların Osmanlı Ermenileri üzerindeki etkisini arttırmıştı. Rus ordusundaki Ermeni subaylar da Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhinde kıskırtmaya çalışmış ve Balkanlardaki Hristiyan halk gibi kendilerine muhtariyet veya bağımsızlık için telkinlerde bulunmuşlardır.

1.1.3.2. Fransa'nın Rolü

Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıklara, özellikle de Ermenilere karşı 16. yüzyıldan itibaren ilgi duyan ve bu amaçla 1548'den itibaren Anadolu'ya seyyahlar göndermeye başlayan Fransa, doğudaki çıkarları için kendisine Katolik bir müttefik oluşturmak istiyordu. Bu amaca ulaşmak için özellikle Ermeniler üzerinde büyük mesailer harcamıştı.⁵¹ Katolik Ermeni'lerin ve diğer milletlere mensup gayr-ı Müslim

⁴⁸ Mehmed Saray, Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005, s. 34.

⁴⁹ İsmail Özçelik, Ermeni Sorunu ve Gerçekler, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2005, s.77.

⁵⁰ Şenol Kantarcı, a.g.e., s. 12-13.

⁵¹ Şenol Kantarcı, a.g.e.,s. 9.

Katoliklerin hakkını korumak maksadıyla her türlü girişimde bulunan Fransa, Osmanlı Devletine baskı uygulayarak 1830 yılında Katolik kilisesinin kurulmasını sağlamıştı. 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları ile verilen imtiyazlardan memnun olmayan Fransa, 1860 yılında Lübnan'a asker göndermeye kalkışmıştı. Osmanlı Devleti de büyük güçlerin müdahalesini engellemek için 1863'te "Ermeni Milleti Nizamnâmesi"ni ilan ederek bunun önüne geçmeye çalışmıştır.⁵² Aynı zamanda Fransa 16. yüzyıldan itibaren başta Suriye ve Lübnan olmak üzere Osmanlı Devletinde önemli menfaatler elde etmişti. Osmanlı kamu borçlarının yarısından çoğunu Fransız yatırımcıları elde etmiş ve Fransız misyonerleri de özellikle Lübnan ve kutsal topraklarda, okul, hastane ve diğer kurumlardan oluşan bir ağ kurmuştu.⁵³ Bunlardan başka Fransızlar, Ermeni tüccarlar ile ticari ilişkiye girmişlerdir. Bu ilişkilerin neticesinde de pek çok Ermeni Paris'e göç etmiş, orada açtıkları özel okullarda Ermeni toplumuna öncülük eden gençlerin yetişmesini sağlamışlardır. Ayrıca Ermeni işadamları Paris'te çıkardıkları gazetelerle Türkiye'deki Ermeni faaliyetlerine destek veren yazılar yazdırarak Fransız kamuoyunu Ermeniler lehine etkilemişlerdir.⁵⁴

1.1.3.3. İngiltere'nin Rolü

İngiltere'nin Osmanlı Devletindeki çıkarları, diğer devletlerinkine oranla çok daha fazlaydı. İngilizlerin Orta Doğu'yla olan bağlantıları Hindistan'ı işgal etmelerinin doğal bir sonucuydu. Hindistan'daki çıkarları yüzünden İngiltere buraya giden bütün kara ve deniz ticaretini denetimi altında tutmak istiyordu. Osmanlı Devleti'nin de coğrafi olarak böyle bir konumda olması yüzünden İngilizler Rusya'ya karşı Osmanlı'yı koruyup kollamaları gerektiğini düşünmekteydi.⁵⁵

Dinin doğu toplumlarındaki yerini fark eden İngiltere 1840 yıllarından itibaren Hristiyanlar üzerine eğilmeye başlamış ve Osmanlı topraklarındaki Protestanların hamisi rolünü üstlenmişti. Elbette bundaki kazanç az önce de belirttiğimiz gibi Hindistan ve Akdeniz üzerindeki etkinliğini korumak ve Rusların sıcak denizlere

⁵² Saray, Mehmet, a.g.e., s. 36.

⁵³ A.L. Macfie, Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923, Çev. Damla Acar, Funda Soysal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 118.

⁵⁴ Mehmed Saray, a.g.e., s. 36.

⁵⁵ Mim Kemal Öke, a.g.e., s. 57.

inmesine engel olmaktadır. Ayrıca, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkilerini kontrol altında tutmaya çalışmak da İngiliz siyasetinin gereği idi.⁵⁶

Rusların Ayastefanos Antlaşmasıyla Kafkasya'ya hâkim olması bir bakıma, geleneksel İngiliz çıkarına aykırı düşmekteydi. Hem Kafkaslarda hem de Doğu Anadolu'da bu şekilde yayılan Ruslar, sadece İngilizler'in Hindistan ile olan bağlantısını tehlikede bırakmayacak, aynı zamanda ortadoğudaki nüfuzunu da zayıflatacaktı. Bu sebeple İngiltere konuyla yakından ilgilenmiş, bununla ilgili olarak Avrupa Devletlerinin de katılımıyla bir konferans düzenlenmesini Rusya'ya kabul ettirmişti. Berlin Konferansından önce 4 Haziran 1878'de imzalanan Kıbrıs Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti İngiltere'ye Kıbrıs'ı geçici olarak veriyordu. Fakat yine de Osmanlı Devleti Berlin Konferansında istediğini tam olarak alamamış, Ermenilerle ilgili 61. madde Osmanlı Devletine kabul ettirilmişti. Bu maddeye göre Osmanlı Devleti; Doğu Anadolu'da ıslahat yapacak, asayişini sağlayacak ve bununla ilgili aldığı tedbirler de sözkonusu devletler tarafından kontrol edilecekti.⁵⁷ Böylece İngiltere dolaylı olarak Ermeni sorununa el atmış oluyordu.

Artık bundan sonra Ermeni sorunu bir İngiliz sorunu oluyordu. İngilizler de Osmanlı Asyası, Afrika ve Hindistan'daki çıkarları açısından stratejik bir konumda olan Osmanlı Devletinin içişlerine karışmak için Ermenileri ve diğer halkları kullanmaktan çekinmemiştir.⁵⁸

Osmanlı Devletinin jeopolitik konumu nedeniyle büyük güçler bu bölgeyi kontrolleri altında tutabilmek için bazı politik girişimlerde bulunmuşlardır. Osmanlı Devletinin coğrafi-stratejik konumu ve ekonomik potansiyeli, Avrupalı devletlerin iştahını kabartıyordu. İngiltere, Uzakdoğu ve Afrika'daki topraklarına daha rahat ulaşmak ve bu bölgelere Rusların ulaşmasını engellemek; Rusya, Akdeniz'e inebilmek; Fransa Osmanlı Devletinde sahip olduğu kapitülasyonları korumak ve hammadde ihtiyacını karşılamak için Ortadoğu ve Afrika'ya gözlerini dikmişti. Fakat özellikle Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki bazı topraklar hâlâ Osmanlı Devletinin

⁵⁶ Şenol Kantarcı, a.g.e., s. 16-17.

⁵⁷ Şenol Kantarcı, a.g.e., s. 20.

⁵⁸ Halil Metin, Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s.63,64.

hâkimiyetindeydi. Bu durum da Osmanlı Devletinin önemini kat be kat arttırmaktaydı. Büyük güçler özellikle Osmanlı Devleti hâkimiyetinde yaşayan Hristiyan unsurları ve diğer etnik kökene mensup milliyetleri kullanarak Osmanlı Devletini içte ve dışta zaafiyet içerisine düşürmek istiyorlardı. Bu amaçlarına ulaşmak için de sözkonusu unsurları kullanmaktan çekinmemişlerdir. Büyük güçlerin hedeflerine ulaşmalarının yolu bu unsurları kullanmaktan geçiyordu. Bu yüzden Rusya, İngiltere ve Fransa stratejik hesapları nedeniyle, Ermenilerle kültürel, ekonomik ve sosyal alanda yakın ilişkiler kurmuşlardır. Böylece Ermeni sorunu, Ermenilerin değil; Osmanlı Devleti üzerinde menfaatleri olan Rusya ve İngiltere'nin sorunu olmuştur. Yalnız başlarına hedeflerine ulaşamayacaklarını gören Ermeniler de bu devletlerle işbirliği içerisine girmekten çekinmemişlerdir.⁵⁹

1.1.4. Ermeni Komitalarının Etkisi

Müstakil bir Ermenistan kurulabilmesine yönelik gelişmelerin birinci safhası tamamlanmış, Osmanlı Ermenileri cemaatinde milliyetçi hisler filizlenmişti. Şimdi sıra asıl amaca gelmişti. Tüm Ermenileri tek çatı altında birleştirecek ve onları yönetecek bir oluşumun gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bunun için de Türkiye içerisinde ve dışında çeşitli dernekler, cemiyetler kurulmaya başlanmıştır.⁶⁰ Hınçak, Taşnak ve Ramgavar gibi büyük teşkilatlı, siyasi programlı Komitaların kurulmasından evvel “Hayır Cemiyetleri” adı altında kurulan örgütlerin ilki Kilikya’yı yükseltmek gayesi ile 1860 yılında kurulan Hayırsever Cemiyeti’dir. Bunu Fedakarlar Cemiyeti takip etmiştir.⁶¹ Bunların ardından Van’da 1872 yılında İttihat ve Halas Cemiyeti kurulmuş tur. Bu cemiyet Ruslara dayanarak güçlenmek istiyordu. Yine Van’da Kara Haç Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyet de zaman zaman ayaklanmalar çıkarmayı gaye edinmişti. Bunlar Ermenilere katl, soygun, yangın çıkarma vazifeleri veriyor, zenginlerden para alıyor, cemiyetin istekleri doğrultusunda hareket etmeyen veya aleyhlerinde çalışanları öldürüyorlardı. Bir diğer hayır cemiyeti de Ermeni Vatanseverler Cemiyetidir. Bunların amacı da Türkiye Ermenileri için ıslahatın yapılmasını sağlamak, Ermeni’lerin serbestçe kendi kendilerini

⁵⁹ Feridun Eser, a.g.e., s.46,47.

⁶⁰ Mim Kemal Öke, a.g.e., s. 123.

⁶¹ Sadi Kocaş, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Altınok Matbaası, Ankara, 1967, s. 123.

yönetebilmelerini temin etmek. Ayrıca bunu gerçekleştirebilecek bir güç oluşturmaktı.⁶² 1880 yılında Erzurum'da Silahlılar Cemiyeti ve ardından da Milliyetperver Kadınlar Cemiyeti kurulmuştu. Kafkasya'da Genç Ermenistan Cemiyeti, İstanbul'da Ermeni Vatanperverler Birliği kuruldu. Bu birliğin amacı Türkiye Ermenileri için idari ıslahat yaptırmak ve buna ulaşabilmek için de her türlü vasıtaya müracaat etmek, hürriyetlerini elde etmek maksadıyla dâhili bir kuvvet yaratmaya çalışmaktı.⁶³ Bunlara ilave olarak ayrıca 1881 yılında Erzurum'da Koruyucu Vatandaşlar Cemiyeti kuruldu.

Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde ve İstanbul, Kafkaslar ve Çukurova bölgelerinde bu cemiyetler Ermeni milleti için ıslahat ve özerklik düşünceleriyle hareket etmişler. Ermeni toplumu içerisinde milliyetçi düşüncelerin ve bağımsızlık fikrinin ortaya çıkmasında önemli katkıları olmuştu. Bu cemiyetlerin sonucu olarak Van, Erzurum ve Muş'ta bazı hareketler baş göstermiş, çete faaliyetleri hızlanmış, hükümet yanlısı Ermenilere suikastlar tertip edilmiştir. Aşağıda ayrıntılı olarak ele almaya çalışacağımız Hınçak ve Taşnak Cemiyetlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır.⁶⁴ Nihayetinde de Armenakan Partisi, Hınçak ve Kafkasya'daki genç Ermenistan ve başka adlarla çalışan komitalerin birleşmesiyle Taşnaksutyun meydana geldi. Şimdi bunları sırasıyla incelemeye çalışalım.

1.1.4.1. Armenakan Partisi

Ermeni Komitalarının ilki olan bu cemiyet, 1885 yılının sonbaharında Mıgırdıç Portakalyan'ın dokuz öğrencisi tarafından Van'da kurulmuştur. Bu cemiyetin hedefi ihtilâl yolu ile Ermenileri kendi kendilerini idare edebilecek siyasi bir teşekküle kavuşturmaktı. Türkiye'de Muş, Bitlis, Trabzon ve İstanbul; İran'da Tebriz, Salmas'ta ve ABD'de şubeleri açılmıştır. Bu partiye sadece Ermeni'lerin katılmasına izin verirdi.⁶⁵

⁶² Mehmed Hocoğlu, a.g.e., s. 157.

⁶³ Sadi Kocaş., a.g.e., s. 123.

⁶⁴ Esat Uras, a.g.e., s. 430-431.

⁶⁵ Nejat Göyünç, Türkler ve Ermeniler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2005, s.98-99., Kâmuran Gürün, a.g.e., s.186-187., Feridun Eser, a.g.e., s.99, İsmail Özçelik, a.g.e., s.119-120.

Partinin bilinen faaliyetleri; Kürt kılığına giren Hovannes Agripasyan, Vardan Goloşan ve Karabet Kulaksızyan isimli komitacıların Türk zaptiyelerine ve aşiretlere saldırımları, çeşitli cinayetlerle, Van'da 1892'de polis memuru Nuri Efendi'nin katli, 1896 Van isyanına katılmaları, Avastiyân'ın liderliğinde 200 kişilik bir çete kurmaları ve Taşnaklarla birlikte Karahisar dağları yakınlarında aşiretlerle ve Asurilerle çarpışmaya girmeleridir. Daha sonra bu parti Ramgaver partisine dönüşmüştür.⁶⁶

1.1.4.2. Hınçak Komitası

Kafkasyalı Ermenilerden Avedis Nazarbeg ve daha sonra eşi olacak olan Maro ile arkadaşları olan Kafkasyalı Ermeni öğrenciler tarafından 1887'de İsviçre'de Karl Marks'ın prensipleri esas alınarak kurulmuştur. Daha sonra merkezlerini Londra'ya taşımışlardır. Faaliyet alanı olarak ilk sıralarda Türkiye'nin Doğu bölgelerini seçmişlerdir. Amaçları önce Türkiye Ermenistan'ını kurtarmak, ardından burayı Rus ve İran Ermenistan ile birleştirmek ve hür Ermenistan meydana getirmektir. Siyasi programları sosyalist, Marksist ve merkezîyetçidir.⁶⁷

Hınçak komitası ilk siyasi programında amacını şöyle açıklamıştır:

“Türkiye Ermenistan'ı kendilerinin ilerlemesine engel olan esaret zincirlerini kırmalı ve siyasi bağımsızlığa sahip olmalıdır. Bu amaca ulaşmak için propaganda, tahrik, yıldırma hareketleri yapmalıdır. Akıncı isyan çeteleri kurulmalıdır.” Londra'da yayımlanan 1891 tarihli siyasî programında ise gayelerini şöyle açıkladıklarını görüyoruz: “Türkiye Ermenileri bugün Ermeniliğin en hasta yönüdür. Önce bu hasta yön iyileştirildikten sonra Ermeni toplumunun milli bağımsızlığını ve siyasi bütünlüğünü ele geçirdikten sonra Rus Ermenisini ve İran Ermenisini de kurtarmak ve bu üçünden büyük federatif bir hükümet kurmaktır.”⁶⁸

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere adım adım büyük Ermenistan'ın nasıl kurulacağı özet bir şekilde anlatılmaya çalışılmıştır. Fakat Hınçaklar aralarındaki çeşitli

⁶⁶ Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Van Yüzüncüyıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Yayın no:5, s. 53., İsmail Özçelik, a.g.e., s.120.

⁶⁷ Daha Fazla Bilgi İçin Tarihte Ermeniler Ve Ermeni Meselesi, Esat URAS, S. 432-441, Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay Yayını, S. 76-86.

⁶⁸ Esat Uras, a.g.e., s. 441.

ihtilaflar yüzünden 1897 yılında ikiye bölünmüşler ve bazıları Nazarbeg'i desteklerken bazıları da reform isteyerek Arpiyar Arpiaryab'ı desteklemişlerdir.⁶⁹

1.1.4.3. Taşnaksutyun Komitesi

Taşnaksutyun çetesi kurulmadan önce Rusya Ermenileri arasında bazı örgütler mevcuttu. Bu örgütlerin ortak özelliği bağımsız bir Ermenistan idealinde birleşmeleridir. Sonunda bu örgütlerin tamamı Krispador Mikaelyan ve arkadaşlarının önderliğinde birleşerek 1890 yılında Taşnaksutyun örgütünü kurmuşlardır.⁷⁰

Bunların kuruluş amaçları arasında belki de en önemlisi Tiflis'de bulunan Genç Ermenistan'ı Van'da bulunan Armenaganlar'ı ve Hınçak'ı birleştirerek Osmanlı topraklarına geçen çetelere yardımcı olmaktı. Bu Komitanın kurulduğundan üç yıl sonrasına kadar belli bir programı olmamıştır. Programdan önce iş, eylem tercih edilmiştir. Taşnakların gayesi isyanlar vasıtasıyla Osmanlı Devletinden Ermenileri kopararak bağımsız bir Ermenistan kurmaktı. Bunların ilk hareketleri, Anadolu'ya çeteler sokmak, Ermenileri silahlandırmak, köylülere silah kullanımını öğretmek, çeteler kurmak, sergerdeler yetiştirmek, savunma örgütü oluşturmak ve Kürtleri yanlarına alarak genel isyanlar çıkarmaktı.⁷¹

Taşnaksutyun önce eylemi esas aldığı için daha çok milliyetçi-sosyalist bir politika takip etmiştir. Faaliyet alanları olarak Doğu Bölgesi ve Batı Bölgesi olmak üzere iki kısma ayrılıyorlardı. Batı bürosu faaliyetlerini özellikle propaganda üzerine yoğunlaştırmıştı. Siyasi çevreleri Ermeni sorunu ile uğraştırmak, Avrupa'lı diplomatlara görevlerini hatırlatmak, bu sorunu diplomatik çevrelerde canlı tutmak, yabancı devletlerin kabine reislerini, önemli şahsiyetlerini kazanmak, mitingler, konferanslar tertip etmektir. Doğu bölgesi ise eylemlerine devam etmişti.⁷²

⁶⁹ Sadi Kocaş, a.g.e., s. 128.

⁷⁰ Esat Uras, a.g.e., s.128., Veysel Eroğlu, Ermeni Mezalimi, Sebil Yayınevi, İstanbul 1973, s.61.

⁷¹ Esat Uras, a.g.e., s. 442-443., İsmail Özçelik, a.g.e., s.127, Feridun Eser, a.g.e., s.103, Azmi Süslü, a.g.e., s.55., Kâmuran Gürün, a.g.e., s.194.

⁷² Esat Uras, a.g.e., s. 451., Kâmuran Gürün, a.g.e., s.193.

İlk teşkilatlarını Türkiye'nin muhtelif yerlerinde(İstanbul, Trabzon, Van) kurdular. Önemli yerlere Kafkasyalı ve Rusyalı Ermenileri yerleştirdiler. Bunlar suçüstü yakalandıklarında hemen Rus elçi ve konsoloslukları duruma müdahale ediyorlardı. Propaganda merkezlerinden biri de Paris idi. Her türlü neşriyatla Avrupa umûmi efkârı yönlendiriliyordu.⁷³ Pro-Armenia adlı bir gazete Pierre Gerilland tarafından çıkarılmış ve tüm Ermeni taraflar bu gazete etrafında toplanmışlardı. Truşak, Haraç, Alik, Hayrenik, Razmik gibi komita gazeteleri de Avrupa kamuoyunu etkilemeye çalışıyorlardı.⁷⁴

Taşnak Komitası 1892'de Tiflis'te bir toplantı yaptı. Bu toplantıya Erzurum, Dersim, Van, Muş ve Bitlis gibi Türkiye'nin birçok yerinden Ermeniler katıldı. Bu toplantıda Türkiye'de isyanlar çıkarılması, hükümet elemanlarına, hainlere, casuslara ve hafiyelere karşı suikast hazırlanması, Türkiye'ye silah gönderilmesi, Ermeni'lerin silahlanarak silah kullanımının onlara öğretilmesi ve Ermeni gençleri ve milletinin istiklal ve isyana hazırlanması kararı alınmıştı.⁷⁵

Osmanlı Devleti'nin içinde yaşayan Ermeni azınlığı, İmparatorluk sınırlarında dağınık ve düzensiz olarak yaşıyorlardı. Bu toplulukları bir şekilde birleştirmek ve kendi emelleri doğrultusunda kullanmak isteyen batılı devletler komitacılara destekler vermişlerdir. Ülkenin hiçbir yerinde çoğunluğu yakalayamayan Ermeniler, Anadolu'nun içerisinde birtakım isyan ve katliam faaliyetleriyle ülke içerisinde huzursuzluk ve karışıklıkların çıkmasına sebep olmuşlar, çıkan karışıklıklar batı kamuoyunda "Ermeni Katliamı" olarak yansıtılmış ve sonucunda da Avrupa'nın dikkatinin celbedilmesi sağlanmıştır. Özellikle isyan ve tedhiş hareketleri ile bölgedeki Müslümanlar'ın buralardan kaçarak göç etmelerini ve nüfuslarının iyice düşmesini amaçlamışlardır. Doğuda çatışma ortamı yaratmayı başaran Ermeni Komitaleri ikinci aşama olarak isyan hareketlerine başlamışlardır. İşte bu isyanlardan ilki 1890'da Erzurum'da çıkarılmıştır. Bunu yine aynı yıl meydana gelen Kumkapı gösterisi, 1892-93, Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894 Sasun isyanı ve diğerleri takip etmiştir.⁷⁶ Bu olaylarda

⁷³ Sadi Kocaş, a.g.e., s. 136.

⁷⁴ Esat Uras, a.g.e., s. 451., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, Haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983, s.23.

⁷⁵ Mehmed Hocoğlu, a.g.e., s. 166., İsmail Özçelik, a.g.e., s.129.

⁷⁶ Mim Kemal Öke, a.g.e., s. 126-127.

binlerce Ermeni ve Müslüman hayatını kaybetmiş ve adeta Osmanlının kalbi olan Anadolu birçok karışıklık yaşamıştır.

1.2. 1830-1914 Yılları Arasında Osmanlı Devleti Nüfusıyla İlgili Genel Bir Değerlendirme

Osmanlı Devletinde ilk nüfus sayımı Ceride-i Nüfus İdaresi tarafından 1831 yılında gerçekleştirilmiştir. İmparatorluğun sınırları içerisindeki tüm kazaların nüfusları sayılmamış olmakla beraber 1828-1829 yılının hemen başlarında hem Avrupa'da hem de Anadolu'da yapılmış sayımdı. Ayrıca bu sayımda yalnızca erkekler sayılmış ve Askerî ve Malî amaçlı bu sayım gerçekleştirilmiştir.⁷⁷

Osmanlı Devletinde kapsamlı ilk nüfus sayımı 1881 yılında başlatılmıştır. Fakat esas konumuza geçmeden evvel Osmanlı Devleti nüfusıyla ilgili olarak başvuru kaynaklar hakkında kısaca bilgi vermenin durumu somutlaştırmak açısından daha faydalı olacağı kanaatindeyim.

1.2.1. Osmanlı Nüfusunun Tespitinde Başvurulan Kaynaklar

1.2.1.1. Osmanlı Kaynakları

1.2.1.1.1. Osmanlı Nüfus Sayımları

Osmanlı Devletinde ilki 1881/1882 ikincisi 1910/1911 olmak üzere iki nüfus sayımı yapılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı nüfus sayımlarının asıl amacı askere alınacak potansiyel nüfusu ve vergi mükelleflerini belirlemek olduğundan 1909 öncesinde yapılan nüfus sayımlarında pratik gayeler hedeflenmiş ve yalnızca erkek nüfus sayılmıştır. 1880'li yıllardan itibaren nispeten kadın nüfusunun tespiti cihetine gidilmekle beraber kadınların sayısı erkeklere nispeten az gösterilmiştir. Oysa, ömürlerinin 24 yılını askerî yükümlülük altında geçiren erkeklerin sayısının kadınların

⁷⁷ Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.58.

sayısından fazla olması biraz şaşırtıcıdır. Dolayısıyla, kadınların tam olarak sayılmadığını söylersek daha doğru olur kanaatindeyiz. Azınlık Cemaat liderleri de, vergi yükünden kaçmak amacıyla, her zaman nüfusu olduğundan düşük gösterme eğiliminde olmuşlardır. İkinci meşrutiyetten sonra Gayr-ı Müslimleri askere alma kararı 1909'dan sonra yapılan nüfus sayımlarından daha sağlıklı sonuçlar elde edilmesini sağlamıştır.⁷⁸

Ayrıca Osmanlı nüfusunun tespiti için nüfus sayımları, salnameler ve istatistik defterleri dışında maliye nezareti tarafından hazırlanan 1909, 1910-1911 yıllarına ait bazı yıllıklar da kullanılmaktadır.

Osmanlı nüfusuna ilişkin istatistiklere güvenmeyen yanlış bilgilendirilmiş bazı tarihçilerin görüşleri, Avrupa basınında geniş yankı uyandırmış olsa da diğer Avrupalıların tanıklığı bunu telafi edici niteliktedir. Özellikle Ubcini, Boué, Urquhart, Kutschera, Paul Boutet, A Ritter Zur Helle Von Samo, Ernst Behm, H. Wagner, Vital, Cuinet başta olmak üzere Osmanlı resmi istatistiklerini veya yıllıklarını güvenilir ve sağlıklı kabul etmişlerdir. Ayrıca bu kişilerin eserleri daha sonra gelen araştırmacılar tarafından kullanılmış ve temel kaynaklar arasında kabul edilmiştir.⁷⁹

1.2.1.1.2. Salnameler

Osmanlı nüfusunun tespitinde başvuru olan önemli bir kaynak grubu da vilâyet salnameleridir. İlki 1866 yılında Bosna için yayımlanan salnameler, ilgili vilâyetin idari taksimâtî, memurları, tarih ve coğrafyası, eski eserleri, ticarî, ekonomik faaliyetleri, nüfusu, eğitim kurumları gibi pek çok alanda bilgiler içermektedir. Bunlara ilave olarak vilâyet salnameleri nüfus bilgilerini derlemek amacıyla hazırlanmadığını belirtmekte fayda vardır.⁸⁰

⁷⁸ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu. Ermeniler Sürgün ve Göç, T.T.K. Yayınları, Ankara, 2005, s.8- 9., İlhan Gedik, "Vilâyet-1 Sitte'de Demografik Durum (1875-1914)" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1985, s.7.

⁷⁹ Kemal H. Karpat, a.g.e., s.43.

⁸⁰ Hikmet Özdemir, vd. a.g.e., s.12, İlhan Gedik, a.g.e., s.6.

1.2.1.1.3. Nüfus İstatistik Defterleri

Osmanlı nüfusu için en önemli kaynaklardan biri de Osmanlı arşivinin en kıymetli hazinesi olarak kabul edilen istatistik defterleridir. Osmanlı nüfus ve arazi kayıtlarının yer aldığı istatistik defterleri, nüfus sayımının sonuçlarına dayanılarak hazırlanmıştır.⁸¹

1.2.1.2. Ermeni Patrikhanesi İstatistikleri

Ermeni patrikliği tarafından temin edilen istatistikî bilgiler açıkça kilise görevlileri tarafından muhafaza edilen vaftiz ve ölüm kayıtlarına dayanmaktadır. Bu kayıtlar kilise kanuna göre kilisede vaftiz edilen, evlendirilen ve cenaze törenleri için tutulan kayıtlardır. Ayrıca patriğin kilise vergisi koymak ve her bölgedeki Ermeni politik ve dini kongre yardımcılarının sayısını tespit için kullandığı kayıtları muhafaza ettiği bilinmektedir. Ermeni Patrikliği 1882-1912 yıllarına ait istatistiki bilgiler vermektedir.⁸²

Osmanlı Devletindeki Ermeni nüfusuyla ilgili patrikhanenin ortaya attığı rakamlar tarihçiler tarafından hep kuşkuyla karşılanmıştır. Çünkü patrikhanenin nüfus verileri siyasî amaçlarla ve uluslararası antlaşmalarda Ermeni tezlerini desteklemek amacıyla hazırlanmıştır. Patrikhanenin Ermeni nüfusuyla ilgili açıkladığı rakamlar Vilâyet-i Sitte diye adlandırılan Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Sivas vilâyetleri kapsamaktadır. Diğer bölgelerde yaşayan Ermeni nüfusu hakkında detaylı herhangi bir bilgi verilmemiştir.⁸³ Dolayısıyla bu verileri kullanacak araştırmacının oldukça ihtiyatlı olması gerekmektedir.

⁸¹ Hikmet Özdemir, vd., a.g.e., ss.12,14.

⁸² Justin McCarthy, Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus, Çev. İhsan Gürsoy, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 1995, s.47.

⁸³ Hikmet Özdemir, vd., a.g.e., s.20-21.

1.2.1.3. Diplomatik Raporlar

Osmanlı Devletinde yaşıyan Ermeni nüfusuyla ilgili olarak İstanbul ve diğler Osmanlı şehirlerinde görevli yabancı diplomatlar değışik zamanlarda ülkelerine raporlar göndermişlerdir. Yabancıların raporlarında yer alan nüfus bilgileri genelde resmi sayım sonuçlarına veya Ermeni Cemaati ileri gelenlerine ait beyanatlara dayanmaktadır. Bu yüzden bunlar kullanılırken dikkatli olunması ve oldukça titiz davranılması gerekmektedir.⁸⁴

1.2.1.4. Seçilmiş Kaynaklardaki Bilgiler

Osmanlı Devleti nüfusu hakkında ilk detaylı araştırmalar, Osmanlı ülkesini ziyaret eden seyyahlar ile bazı bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunların en dikkat çekenlerinin başında bir bilim adamı ve seyyah olan Vital Cuinet gelir. Bu bilim adamının Osmanlı nüfusu ile ilgili verdiği bilgiler güvenilir bulunmuş ve araştırmalarda vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Yine E.G. Ravenstein, Felix Weber, H.F.B.Lynch ve Ludovic de Constenson diğler önemli isimlerdir. Ayrıca Osmanlı Devletinin nüfusu ile ilgili yabancı arşivlerinde yer alan istatistiki bilgiler araştırmacılar için önemli veriler sunmaktadır. Mesela İngiltere ve Amerika arşivlerinin bu konuda önemli verileri içerdiği söylenebilir.

Birinci Dünya Savaşı devam ederken 1917 ilkbaharında Osmanlı topraklarının paylaşımı amacıyla İngiltere tarafından, vilâyet ve sancakları esas alan bir nüfus çalışması yaptırılmıştır. Dışişleri Bakanlığı Tarih Birimi eski başkanlarından G.W. Prothero'nun editörlüğünde yapılan çalışma iki yıl sürmüş ve Osmanlı Devletindeki bütün vilâyet ve sancakları etnik esasa göre ayrıntılı nüfus tabloları verilmiştir. 1918 yılında halen yaşadığı varsayılan Ermenileri göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Buna göre 1919 yılı itibariyle Osmanlı topraklarında yaşıyan Ermeni'lerin toplam sayısı 1.602.000 olarak hesaplanmıştır. Osmanlı Devletinde Ermeni nüfusuyla

⁸⁴ Hikmet Özdemir, vd., a.g.e., s.17.

ilgili bir başka önemli nüfus çalışması Birinci Dünya Savaşı sonlarında ABD' li David Magie tarafından hazırlanmıştır.⁸⁵

Son olarak şunu belirtmekte de fayda vardır ki, son dönem Osmanlı Devleti nüfusu ile ilgili olarak bazı hususların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Özellikle Osmanlı Devletinin XIX. yy'da yapmış olduğu savaşlar ve bu savaşlar yüzünden yaşanan olumsuz şartlar, bulaşıcı hastalıklar, mevsimlere bağlı gelişmeler, mülteci sorunu, yiyecek sıkıntısı gibi önemli faktörler her türlü nüfus hesaplamalarında dikkate alınması gereken önemli unsurlardır. Özellikle bu dönemde Balkanlardan, Kafkaslardan Anadolu'ya ve Anadolu'dan da komşu ülkelere, bazı Avrupa ülkelerine büyük göç hareketleri olmuştur. Bunların daima göz önünde bulundurulması gerekmektedir.⁸⁶

1.3. 1880 Sonrası Osmanlı Nüfusu

1.3.1. 1881/1882 Nüfus Sayımı

1881/1882' de başlayan nüfus sayımının çeşitli sebeplerden yaklaşık olarak 1893 yılında tamamlandığı tahmin edilmektedir. 1893 yılında yayınlanan bu nüfus kayıtları, Osmanlı nüfusuyla ilgili XIX. yy'da derlenmiş en eksiksiz ve güvenilir rakamları vermektedir.⁸⁷ Fakat yine bu sayımda bazı unsurların sayılamadığını, sayım dışı kaldığını görmekteyiz.⁸⁸ 1881-1882 nüfus sayımının sonuçları Tablo 1.'de gösterilmiştir.

⁸⁵ Hikmet Özdemir, vd., a.g.e., ss.25-28.

⁸⁶ Hikmet Özdemir, vd., a.g.e., s.39-40.

⁸⁷ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 73

⁸⁸ 1881-1882 nüfus sayımında sayımı tamamlanmış idari bölgeler: Erzurum, İşkodra, Bağdat, Basra, Cezayir-i Bahri Sefid (Ege adaları), Halep, Zor Sancağı, Kosova, Elaziz, Musul, Manastır, Suriye ve Van. Sayıma dahil edilmeyen idari birimler: Asir ve Yemen, Hicaz, Trablusgarp, Bingazi Mutasarrıflığı. Özel idari veya otonom bölgeler: Mısır, Tunus Eyaleti, Doğu Rumeli Bulgar Prenslığı, Girit, Bosna ve Hersek, Kıbrıs, Cebel-i Lübnan, Sisam Beyliği.

Tablo 1. 1881/1882 Nüfus Sayımı Sonuçları

	K	E	Toplam nüfus
Müslümanlar	5.893.064	6.694.073	12.587.137
Rumlar	1.097.647	1.234.550	2.332.197
Ermeniler	463.011	538.454	1.001.465
Bulgarlar	372.231	445.570	817.801
Katolikler	66.878	892.908	149.786
Yahudiler	81.889	102.117	184.006
Protestanlar	16.959	19.279	36.238
Latinler	7.524	10.716	18.240
(Monofizitler)	10.401	12.197	22.598
Süryaniler			
Gayr-i Müslim	1.509	1.644	3.153
Çingeneler			
Yabancı uyruklular	64.018	171.965	235.983
Toplam Nüfus	8.075.131	9.313.473	17.388.604

1881/1882-1893 nüfus sayımına ilişkin değerlendirmesinde Kemal H. Karpat 17.388.52 olan tahmini nüfusuna, sayımların tamamlanamadığı bölgelerdeki tahmini 3.100.000 kişiyi, sayımlarda yer almayan idari bilimlerin tahmini 7.300.000 kişiyi, özel ve otonom şehirlerin tahmini 11.306.091 ve yabancı ülkelerdeki Osmanlı vatandaşlarının 14.979 olan nüfusunu ekleyerek Osmanlı vatandaşlarının toplam nüfusunun 39.109.631 olduğunu ifade etmektedir.⁸⁹

1.3.2. 1906 ve 1914 Nüfus Sayımı

Osmanlı Devleti nüfusunun son kez sayıldığı 1905-1906 sayımı hem teknik hem de siyasal nedenlerle yapılmıştır. Bâb-ı Âli bu sayımı diğerleri gibi uzun sürmemesi için üç ayda bitirme kararı almıştır. Bu sayımda kaydedilen her kişiye bir kimlik kartı verilmesi öngörülmüştü. Sözkonusu sayım kazâ nüfus memurlarından, vilâyet idare meclisinden ve de belediye konseyinden birer üyeden, iki yedek memurdan ve yerel

⁸⁹ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 190.

memur ile yerel Müslüman ve Gayr-ı müslim toplulukların birer temsilcisinden oluşan bir genel kurulun yönetiminde bütün kazâlarda yürütülmüştü. Sayım ekipleri nüfusa kaydetmek ve bir sayım listesi düzenlemesi üzere köyleri tek tek ziyaret etmişlerdir. Bu sayım listesinin doğruluğu kazâ genel kurulu ve köyün ileri gelenleri – muhtar, imam ve dinî cemaâtlerin rahipleri, cemaât meclisi vs. tarafından onaylanmıştır. Ayrıca nüfus kayıtlarının güncelleştirilmesi için memurların her dört ayda bir doğum, ölüm, iç ve dış göç kayıtlarını bildirmeleri gerekmektedir.⁹⁰ Son olarak 1906 ve 1914 yılına ait nüfus istatistiklerini vererek bu bölümü burada bitirmek istiyoruz.

Tablo 2. 1906 ve 1914 Nüfus Sayımı Sonuçları *

	1906		1914
	E	K	
Müslümanlar	8.279.736	7.229.017	15.044.846
Rumlar	1.479.846	1.343.217	1.729.738
Ermeniler	547.526	484.182	1.161.169
Yahudiler	137.169	116.266	187.073
Rum Katolikler	15.608	14.141	62.468
Ermeni Katolikler	47.991	41.049	67.838
Protestanlar	26.925	25.560	65.844
Latinler	10.823	9.673	24.845
Süryaniler	20.288	16.697	54.750
Eski Suriyeliler			4.133
Keldaniler	1.678	693	13.211
Jakobiler	1.024		6.932
Maroniler	15.396	13.342	47.406
Samiriyeliler	147	115	164
Nasturiler			8.091
Yezidiler	2.887	40	6.957
Çingeneler	8.629	7.841	11.169
Dürziler			7.385
Kazaklar	887	905	1.006
Bulgarlar	418.107	343.423	14.908
Sırlar			1
Ulahlar	13.904	12.138	82
Katolikler			
TOPLAM	11.170.533	9.714.097	18.520.016
	20.884.630		18.520.016

⁹⁰ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 207.

* Hazırlamış olduğumuz istatistik Sayın Kemal Karpat'ın Osmanlı Ermenileri isimli eserinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

1.4. Son Dönem Sivas ve Anadolu'daki Ermeni Nüfusuna İlişkin Bir Değerlendirme

Osmanlı Devletinde Ermeniler kendi ismiyle anılan millet statüsündeydiler ve en güvenilir vatandaş olarak tanınmaktaydılar. Genellikle Osmanlı Devletinin her yerinde Ermenilere rastlamak mümkün olmakla birlikte yoğun olarak altı doğu vilâyetinde yaşamaktaydılar. Osmanlı Devletinde yaşayan Ermeniler'in nüfusuna ilişkin kaynaklar daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı kaynakları, Ermeni Patrikhanesi İstatistikleri, Diplomatik belgeler ve seçilmiş kaynaklardaki bilgilerdi. Berlin Konferansından sonra uluslararası bir sorun haline gelen Ermeni meselesi Osmanlı Devletine gelen diplomatları da yakından ilgilendirmiş ve diplomatlar bu bölgelerdeki ıslahat çalışmalarının hangi aşamada olduğunu sürekli denetlemişlerdir. Mesela George Gaschen büyükelçi olarak 1880 tarihinde Osmanlı Devletinin başkentine geldikten sonra doğu vilâyetlerinde ıslahatı şart koşan Berlin Kongresinin 61. maddesinin uygulanması için harekete geçmiştir. Reformların gerçekleşmesi için en başta bölgenin demografik ve etnik koşulları hakkında bilgi edinmesi gerekmektedir. Bu amaçla büyükelçi bazı askeri yetkilileri İstanbul'a çağırmişti. Katılımcılar arasında C. W. Wilson ve Binbaşı Henry Trotter da vardı. Trotter 1879 yılında Doğu Vilâyetleri* konsolosu olarak bölgeye tayin edilmişti. Trotter'e göre o dönemde Erzurum'da 197.768 Müslüman, 55.043 Gayr-i Müslim; Van 126.208 Müslüman ve 97.555 Gayr-i Müslim vardı. İngiliz elçi Sivas nüfusu hakkında 8 farklı nüfus tahmini toplamıştı. Bunlardan biri Ermeni patriği tarafından verilmişti. Fakat rakamlar hem Müslümanlar hem Gayr-ı Müslimler açısından oldukça hatalıydı. Patrik IX. Hassoun 62.000 Hristiyan ve 80.000 Müslüman olmak üzere Sivas'ın nüfusunu 142.000 olarak belirtmekteydi. Sivas Ermeni Psikoposu tarafından Yarbay Wilson Ocak 1880 yılında sunulan rakamlara göre Sivas Vilâyetinin nüfusu 201.245 Hristiyan, 694.437 Müslüman olmak üzere 895.682 idi.⁹¹

1881 yılında Sivas'ın toplam nüfusuna ilişkin tahminler 708.550-893.682 arasındadır. 50.000 Çerkez hariç tutulursa Hristiyan Müslüman oranı 1:3.4 ile 1:5.01 arasında değişmektedir. 1881/1882-1893 genel sayımının sonuçlarına göre Sivas

* Erzurum, Diyarbakır, Harput, Muş ve Van vilâyetleri.

⁹¹ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 92-93.

vilâyetinde 766.558 Müslüman, 37.813 Rum, 116.545 Ermeni, 3.052 Katolik, 209 Yahudi, 1994 Protestan, 435 Gayr-ı Müslim Çingene ve 65 yabancı uyruklu olmak üzere 926.671 kişi vardır.⁹² Sivas vilâyetine ait nüfus bilgileri Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Sivas Vilâyetine Ait Nüfus Bilgileri (1894, 1895, 1896, 1897)*

Sivas Vilâyeti	1894	1895	1896	1897
Müslüman	766.559	790.348	810.916	807.651
Rumlar	37.813	41.207	43.205	42.123
Ermeniler	116.266	120.222	120.379	123.204
Bulgarlar	-	-	-	-
Katolikler	3.224	3.112	3.172	3.175
Yahudiler	209	247	245	253
Protestanlar	1994	2.647	2.652	2.706
Latinler	-	-	-	-
Suriyeliler	-	-	-	-
Gayr-i Müslim	435	1.712	-	1.764
Çingeneler				
Yabancı uyruklular	65	-		106
Toplam nüfus	926.564	959.495	980.569	980.876

Esat Uras, Fransız sarı kitabından Türkiye nüfusu ve Ermeni miktarına ilişkin aşağıdaki bilgileri nakletmiştir.**

Bütün Anadolu illerinde genel nüfus	: 14.856.118
Bütün Anadolu illerinde Ermeni nüfus	: 1.475.011
Sivas vilâyetinde genel nüfus	: 1.086.015
Sivas vilâyetinde Ermeni nüfusu	: 170.433

Vital Cuinet'e göre ise Sivas Vilâyetindeki Ermeni nüfusunun 170.433 olduğunu ve Ermeni nüfusunun genel nüfusa oranının % 15.7 olduğunu nakletmiştir.⁹³ Fakat

⁹² Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 176-177.

* Bu tablo Kemal H. Karpat' ın Osmanlı Nüfusu isimli eserinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

** Ayrıca son dönem Ermeni nüfusuyla ilgili Fransız Sarı kitabı ve diğer Batılı kaynaklarda gösterilen istatistiki bilgiler hakkında Ek 22'ye bakınız.

⁹³ Esat Uras, a.g.e., s.139.

yukarıda verdiğimiz bilgilerin aksine Ermeni Patrikhanesi, Ermeni nüfusuyla ilgili oldukça farklı ve tartışmalı rakamlar vermiştir. Patrikhane, 1882 yılında toplam Ermeni nüfusunu 2.660.000 olarak göstermiştir. Ayrıca Vilâyet-i Sitte'de 1.630.000 Ermeninin yaşadığını iddia etmiş ve Sivas Vilâyetinde bu rakamı 280.000 olarak göstermiştir. Fakat bu bilgilerin, siyasi emellerine ulaşmak isteyen Patrikhane tarafından büyük güçlere sunulmak amacıyla hazırlandığı herkes tarafından bilinmektedir. Patrikhane istatistiklerine göre Sivas Vilâyetinde 192.000 Türk, 43.000 Çerkes, 50.000 Kürt, 165.000 Ermeni, 25.000 Nasturi-Yakubi-Keldani, 30.000 Rum ve diğerleri olmak üzere 507.000 nüfus vardır.⁹⁴

Bayram Kodaman, Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki istatistiklerden 1901 yılı itibariyle Sivas Vilâyetinin nüfusunu 1.215.250 olarak nakletmektedir. Burada toplam nüfusun 1.004.000 (% 82)'i Müslüman, 142.000'i Ermeni ve 67.000'i Rum olarak vermiştir.⁹⁵

1914 Osmanlı nüfus istatistiklerine göre Sivas Vilâyetinde 1.169.443 nüfus tespit edilmiştir. Bu sayının 939.735'ini Müslümanlar (% 80.3), 75.324'ünü Rumlar (% 6.4), 151.674'ünü Ermeniler (% 12.9) ve 2.710'unu da diğerleri (% 0.4) oluşturmaktadır.⁹⁶ Son olarak 1914 ılına ait Sivas Vilâyeti nüfusunu gösteren tablo aşağıda sunulmuştur.

⁹⁴ Justin McCarthy, a.g.e., s.46.

⁹⁵ Bayram Kodaman, "Fransız Arşiv Vesikalarına Göre Erzurum-Van-Sivas Vilâyetinde Ermeni Nüfusu", Ermeni Araştırmaları, I.Türkiye Kongresi Bildirileri, C.I., ASAM-EREN, Anara, 2003, s.181.

⁹⁶ Ahmet Gökbel, İnanç Tarihi Açısından Sivas, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, s.171., Kemal H. Karpat, a.g.e., s.216-217. Tablo 1.17.A., Bayram Kodaman, a.g.m., s.182.

Tablo 4: Sivas Vilâyetinin 1914 Sayımına Göre Etnik ve Dini Guruplara Göre Nüfus Dağılımı *

	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Rum Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar
Sivas	54.819	728	23.812	-	1.830	434
Tonus	40.868	-	12.969	-	141	584
Hafik	40.076	21	11.376	-	-	-
Darende	26.518	-	2.798	-	6	58
Divriği	30.630	-	8.354	-	-	-
Aziziye	50.344	8	1.038	-	4	60
Kangal	29.212	-	3.111	-	-	-
Koçgiri	47.203	6.112	5.980	-	-	76
Gürün	15.640	-	7.788	-	414	703
Yıldızeli	39.239	569	1.379	-	-	-
Amasya	53.123	2.679	9.598	-	121	260
Havza	17.475	7.869	335	-	-	-
Köprü	41.853	4.755	1.032	-	7	320
Gümüşhacıköy	24.957	3.660	3.549	-	-	173
Merzifon	25.370	1.067	8.160	-	406	1.160
Ladik	13.861	4.920	343	-	-	-
Tokat	90.125	3.997	12.046	-	764	115
Erbaa	50.895	7.922	3.274	-	-	430
Zile	69.328	154	2.833	-	-	88
Niksar	22.843	4.815	3.183	-	-	-
Reşadiye	25.660	811	-	-	-	-
Karahisar-ı Şarkî	26.379	16.383	8.477	-	-	17
Alucra	30.737	692	30	-	-	-
Mesudiye	26.510	5.264	664	-	-	-
Suşehri	22.871	2.040	11.240	-	-	97
Koyulhisar	21.199	858	37	-	-	-
TOPLAM	939.735	75.324	143.406	-	3.693	4.575

* Kemal H. Karpat,'ın "Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri" isimli eserinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti sınırlarında yaklaşık olarak çeşitli kaynakların verilerine göre 1.000.000-1.800.000 Ermeni nüfusunun olduğu tahmin edilmektedir. 1914 yılına ait Osmanlı istatistiklerine göre 1.294.851 Ermeni vardır. O günün şartları dikkate alındığı zaman kaynaklarda net olarak bir rakamın verilememesi aslında anlaşılması ya da izah edilmesi güç bir durum değildir. Fakat bazı eksiklik veya yanlışlıklara rağmen yine en güvenilir rakamların Osmanlı Devleti istatistik rakamları olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Yine son dönem Sivas Ermenileri'nin nüfusunun da çeşitli kaynaklarda 150.000 ila 170.000 arasında değiştiği görülmektedir. Fransız Sarı Kitabında ve Cuinet'in eserinde 170.000 rakamı geçmektedir ki aslında bu rakam 1914 istatistiklerinde Katolik ve Protestanların eklenmesiyle elde edilen 151.764 rakamıyla aralarında çok da fazla bir farkın olduğunu söyleyemeyiz. Ayrıca son dönem Sivas vilâyetindeki Ermeni nüfusunun genel nüfusa oranının % 15 (Cuinet' e göre) olduğu kabul edilmektedir.⁹⁷ Yine Osmanlı Devletindeki Müslümanların genel nüfusa oranı % 80' den fazlasını oluşturmaktadır. Kısaca Osmanlı Devletinde Ermeniler'in nüfusunun yaklaşık olarak 1.500.000 civarında olduğunu ve Ermeni nüfusuna ilişkin en güvenilir kaynağın Osmanlı istatistik defterleri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

1.5. Osmanlı Devletinde Ermeni'lerin II. Meşrutiyete Kadar Sivas Vilâyetinde Çıkardığı İsyanlar

1.5.1. Sivas Olayları

Hacı İskender Ağa isimli bir Ermeni vatandaşın Sivas'a 65 km. uzaktaki Hanlı ve Kayadibi köyleri yakınında öldürülmesi, Ermeni'lerin isyan etmesi için bir fırsat olmuştur. Ölüm sebebini bahane eden Ermeniler 21 Ekim 1881'de isyan etmişlerdir.⁹⁸ 500 kadar Ermeni valinin harem dairesine hücum ederek protesto eylemlerine başladılar. Gittikçe çoğalan Ermeniler 1500 kişi oldular ve hükümet aleyhine ağır sözler sarf ettiler. Vali topluluğu ikna etmeye çalışsa da başarılı olamamış ve gittikçe aşırıya kaçan Ermeniler valinin harem ve selamlık dairelerini taşlamışlardır. Hükümet

⁹⁷ Esat Uras, a.g.e., s.139.

⁹⁸ Necati Demir, "Ermeni Hareketlerinde Sivas", Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri C I, Asam, Ankara, 2007, s.282., Kemalettin Kuzucu, "Sivas'ta Ermeni Hareketleri ve Yerel Yönetiminin Uygulamaları", Ermeni Araştırmaları, I. Türkiye Kongresi Bildirileri C. I., ASAM-EREN, Ankara, 2003, s.521., Ahmet Gökbel, a.g.e., s.174-175.

Ermeni'lerin taşkınlıklarına herhangi bir karşılık vermemiş hatta hükümet konağının önünde toplanan Müslümanlarla Ermeniler arasında çatışma çıkmasına da mani olmuştur. Protesto akşam 9:30'a kadar devam etmiş ve ardından da protestocular dağılmıştır.⁹⁹

Vali Hakkı Paşa Sivas Ermeni Piskoposu Bedros'tan sorumluların adını ister. Piskopos da reddedince gerekli tahkikatı yaptırır ve 30 kişiyi tutuklattırır. Bunun üzerine Sivas Ermeni Piskoposu Bedros, Sivas Ermeni Cemaati Başkanı G. Odabaşyan, Başkan Yardımcısı G. Prouttiyan, Patrik Nerses, İngiliz yetkililerine suçluların serbest bırakılması, Vali Hakkı Paşa, Göçmen Komisyonu Başkanı Mehmet Ali Bey ve Savcı Mehmet Efendi'nin görevlerinden alınması için kampanya başlattılar ve sonunda da Bâb-ı Âli bu görevlileri, 11 Ocak 1882'de görevden uzaklaştırmak durumunda kaldı.¹⁰⁰

1.5.2. Tokat Olayı

Ermeni eşkıyaların 1894 yılında Tokat'ta çıkardıkları olay şöyle gerçekleşmiştir. Amasya'dan Tokat'a yanlarında komita talimatı bulunan iki kişi geldi ve Tokat'ta Komita başı Dırdıryan Serkiz'in evinde toplandılar. Aralarında yaptıkları müzakereler sonucunda postanın vurulmasına karar verdiler. Bu görevi de eşkıyalar Çakıcıoğlu Armanak, Kalastoğlu Serkiz, Pehlivan Serkiz, Kalosoğlu Kasbar, Keşişoğlu Nişan, Bezirganoğlu Ovadis ve Melkünoğlu Leon'a verdiler.¹⁰¹

4 Ağustos 1894 Perşembe günü akşamüstü posta Tokat'tan İstanbul'a gitmek üzere yola çıktı. Para, emanet ve mektup yüklü araba gece saat bir sularında Tokat'tan ayrıldı. Bir buçuk, iki saat sonra Gömeç köyü yakınındaki şose üzerindeki köprüye geldiler. Köprü'nün altında az önce isimlerini verdiğimiz eşkıyalar saklandıkları yerden çıkarak postaya saldırdılar. Posta tatarı Mehmet Efendi karşı koymaya çalışsa da Ermeni eşkıyalar onun üzerine hücum ettiler ve vahşi bir şekilde Mehmet Efendi'yi şehit edip postadaki 107350 kuruş para ile postadaki beş dengi gasp ettiler. Bunun üzerine, bir askeri müfreze Ermeni eşkıyaları takibe çıktı ve ardından çarpışmalar

⁹⁹ Mehmed Hocoğlu, a.g.e., s. 186., Kemalettin Kuzucu, a.g.m., s.521., Ahmet Gökbel, a.g.e., s.175

¹⁰⁰ Necati Demir, a.g.m., s.284., Kemalettin Kuzucu, a.g.m., s.523.

¹⁰¹ Mehmed Hocoğlu, a.g.e., s. 197., Cemal Anadol, Tarihin Işığında Ermeni Dosyası, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.133-134., Gültekin Ural, Ermeni Dosyası, Kamer Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.116.

yaşandı. Bu çarpışmada Abdullah Çavuş isimli bir er şehit oldu. Fakat eşkıya ve destekçileri birer birer yakalanıp harp divanına teslim edildiler. Olayın neticesinde ise komita ve kilisenin olayın oluşmasındaki etkisi tespit edildi.¹⁰²

1.5.3. Merzifon Olayları

Merzifon'daki ayaklanmayı başlatacak olan Ermeni ihtilâlciler birliği Amasya-Merzifon arasında Değirmendere'de üstlendiler. Bu bölgedeki olayların sorumlusu, bir Rus Ermenisi olan Leon Samayan'dı. Bunun çetesinde Toncayan Artin, Merzifonlu Şihat, Mihter Mihtyan, Artos ve Kirkor da bulunuyordu. Ermeni ihtilâlciler birliği taktik ve propaganda merkezi, Merzifon'daki Anadolu Kolejinde bulunuyordu.

Ermeni ihtilâlciler birliğinin ilk ihtilâl ve ayaklanma kıpırdanması, 1893 yılı Ocak ayında kolejin duvarlarına “Vatansever İslâm Komitesi” başlığı altında, Ermenilere karşı cihat ilan edildiğini, mallarının yağmalanacağını, kendilerinin kılıçtan geçirileceğini bildiren bir duvar ilanının yapıştırılması ile başlamıştı. Aynı şekilde Paşa Camii'nin kapısına da Ermeni'lerin ve komitacılarının, aynı şekilde Müslümanları yok edeceklerini bildiren bir duvar ilanı yapıştırılmıştı. Her iki tarafı da korku ve heyecan kaplamıştı. Olayla ilgili olduğu sanılan iki Türk öğretmen tutuklanmıştı. Fakat daha sonra yapılan tahkikat sonunda gerçek suçlu iki Ermeni yakalanarak sürgüne gönderildi. Aynı günlerde devlet binalarının kapılarına “Ermeni milletini vergi için sıkıştırmayın, zalimlik etmeyin yoksa hemen hesabı sorulur” şeklinde ilanlar sokak aralarına ve cami avlularına da asılmıştı.¹⁰³

Rus komitacı Şihat'ın İstanbul'a götürülürken, Merzifon Ermeni'lerince ani bir baskınla kurtarılmış ve Merzifon komitasına katılmasıyla komitacı Ermeni'lerin cesareti bir kat daha artarak şehirde sloganlar atıp sağa sola ateş etmişlerdi. Türklerle iyi ilişkisi olan Ermeni Agop Ağa şehrin ortasında Ermeniler tarafından öldürülmüş, hafif meşrep bir Ermeni kadını da dağa kaldırıp tecavüz edilerek öldürülmüştü. Bu iki olay üzerine

¹⁰² Mehmed Hocaoglu, a.g.e., s. 197–198., İsmail Özçelik, a.g.e., s.141., Cemal Anadol, a.g.e., s.134., Gültekin Ural, a.g.e., s.117.

¹⁰³ Ali Tuzcu, “Merzifon'da Ermeni Ayaklanması”, Belleten, Cilt LVII, Sayı:220, 1993, s. 810-811., Ayhan Öztürk, “Merzifon'da Ermeni Olayları (1893)”, Dünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu, Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Konya, 2003, s.93.

güvenlik güçleri gerekli soruşturmayı yaptı ve olayların sorumluları olan Vartsis ve L. Leon yakalanarak İstanbul'a gönderildi. Leon Perrih ve çetesi güvenlik güçleriyle çatıştı. Bunların dördü sağ, beşi ölü olarak ele geçirildi. İki asker de şehit düştü.¹⁰⁴ Yapılan gizli soruşturmada olayların Derevenk'te ve Merzifon'da planlandığı ortaya çıktı. Rüşdüni tutuklandı. Ardından derinleşen tahkikatta olayda Kayayan ve Tomayan'ın da olduğu anlaşıldı. Kayayan ve Tomayan Merzifon Amerikan Kolejinde öğretmenlik yapıyorlardı. Aynı zamanda Hınçak Komitasının Merzifon reisiydi.¹⁰⁵ Bunlar tutuklandıktan sonra Ankara'ya istinaf mahkemesine sevk edildiler ve Tomayan, Kayayan ve Açıkbaşyan ölüm cezasına çarptırıldılar. Bu şahısların tutuklanması üzerine ABD'nin Sivas konsolosu Jewet gelişen olaylar hakkında abartılı, Türklerin aleyhine ve Ermeni'lerin katledildiklerine dair raporlar gönderdi. Bu raporlar ABD ve İngiliz misyonerleri aracılığı ile kamuoyunda abartılı bir şekilde yer aldı. İngiliz hükümeti Ermenileri çarptırıldıkları cezalardan kurtarmak için Osmanlı'ya baskı uyguladı ve bu kişilerin serbest bırakılmaması halinde Mısır'ı Osmanlı Devletinden ayırarak ayrı bir devlet olarak tanıyacağını bildirdi. Bunun üzerine sultan II. Abdülhamit bu iki komitacıyı (Kayayan, Tomayan) serbest bırakmak zorunda kaldı. Bu ikisinden başka diğerlerinin de serbest bırakılması için 7 Eylül 1893 gecesini öğrenciler ve komitacılar silahlanarak Merzifon'a dağıldılar. Rastgele sağa-sola ateş açtılar, yangın çıkardılar. Bazı insanları yaraladılar, Merzifon rüşdiyesini yaktılar. Olayları önlemek için Amasya ve diğer kazalardan jandarmalar geldi ve gerekli önlemler alındı. Polis, komitaların merkezine ve saklandıkları yerlere baskın düzenledi. Evlerin içinde bulunan komitacılar polis ve asker üzerine ateş açtılar, bomba attılar. 25 askeri şehit ettiler. Komitacıardan Semoyan İstanbul'a kaçtı ve Çarlık Rusya'sı konsolosluğuna sığındı. Diğer komitacılar Artin Toncayan, Şihak, Stefan Mağlum'dır. Artos Kirkor ve iki komitacı ölü olarak Gürcü kıyafetleriyle ele geçirildiler. Soruşturma sonunda olaydan sorumlu olduğu anlaşılan iki profesör tutuklandı.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Ali Tuzcu, a.g.m., s. 811.

¹⁰⁵ Esat Uras, a.g.e., s. 464., Ayhan Öztürk, a.g.m., s.98.

¹⁰⁶ Ali Tuzcu, a.g.m., s. 813-814.

1.5.4. 1895-1896 Yılında Sivas Vilâyetinde Meydana Gelen Olaylar

Ermeni Komitalarının yoğun bir şekilde faaliyet gösterdikleri ve bazı tedhiş hareketlerine katıldıkları yıllardan biri de 1890'lı yıllar olmuştur. Gerek Gayr-ı Müslim gerekse Müslüman unsurlar üzerinde korku ve dehşet saçarak onları sindirme politikasını takip eden bu tip çeteciler bazen şehirlerde bazen ise köy ve kasabalarda gerçekleştirdikleri katliam, yağma, baskın ve yangınlarla emellerine ulaşmayı gaye edinmişlerdir. Ermeni çetecilerinin yıkıcı faaliyetlerinin görüldüğü yerlerden biri de Sivas Vilâyeti olmuştur. Sivas Polis başkomiserliğinin 5 Kasım 1895 tarihli raporuna göre Refahiye, Şebinkarahisar, Suşehri, Divriği, Darende, Gürün kasaba ve köylerinde bazı karışıklıklar meydana gelmiştir. Ermeni komitacılarının isyan ve karışıklık çıkarmaya yönelik tavır ve davranışları Müslümanlar üzerinde panik havasının yaşanmasına sebep olmuştur. Sivas çarşısında meydana gelen çarpışmalar yaklaşık olarak bir saat sürmüş ve bu çarpışmalar esnasında da bazı dükkânlar yağma edilmiştir. Fakat yağma edilen mallar memurların gayretiyle tekrar sahiplerine iade edilmiş ve kargaşa yatıştırılarak asayiş temin edilmiştir. Olaylardan iki gün sonra “Ermeniler Müslümanlara hücum ettiler” şeklinde çıkan söylenti üzerine ufak bir karışıklık çıkmış fakat söylentinin yalan olduğunun anlaşılması üzerine şehirde tekrar sükûnet sağlanmıştır.¹⁰⁷

Sivas Vilâyeti başkomiserliğinin olaylarla ilgili olarak 17 Kasım 1895 tarihli raporunda; Sivas'ta Salı günü meydana gelen karışıklık ve Perşembe günü çıkan olaylarda meydana gelen kayıpları şu şekilde vermektedir. Ermenilerden 438 ölü, 88 yaralı ve Müslümanlardan beş ölü, onyediyaralı vardır. Günün kasabasında 476 ölü, otuzbeş yaralı Ermeni ve altmışdört ölü ve ellialtı yaralı Müslüman vardır. Ayrıca 457 Ermeni ve altı Müslüman evi yanmış ve sekiz Müslüman cesedi de Ermeniler tarafından yakılmıştır.

Divriği'de ismi belirlenemeyen bir kasaba ile bazı köylerde toplam 114 Ermeninin öldüğü ve yirmidokuzunun da yaralandığı ve yetmişsekiz Ermeni evinin de

¹⁰⁷ Mehmed Hocaoğlu, a.g.e., s. 257-258., Gürsoy Şahin, Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Sivas ve Suşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.107., Kemalettin Kuzucu, a.g.m., s.526.

yandığı bildirilmiştir. Kürtlerden bazılarının ölmesine rağmen naaşlarını yanlarında götürdükleri için sayılarının tespit edilemediği belirtilmiştir. Darende kasabasında ise Ermenilerin mallarının yağma edilmesinin yanında yirmi Ermeni ve iki Müslümanın öldüğü bildirilmektedir. Merzifon'da eşyaların yağma edilmesinin yanında seksenbir Ermeni ve bir Müslümanın öldüğü ve yirmi Müslümanın yaralandığı belirtilmektedir. Tokat'ta üç-dört köyde Ermenilerden seksensekiz kişinin öldüğü ve Amasya kazasında ise dükkânlardaki malların yağma edildikleri, fakat herhangi bir can kaybının yaşanmadığı bildirilmiştir.¹⁰⁸

Yine Ermeni çetecilerin Amasya'ya bağlı Köprü kasabasından Bafralı Emin Efendi isimli medrese öğrencisine saldırımları ve ardından da medreseyi basmaları üzerine yöre halkı galeyana gelmiş, iki taraf arasında bazı çatışmalar çıkmıştır. Çıkan bu olaylar sonucunda ise elli ölü, onbeş yaralı Ermeninin olduğu ve iki ölü, dört yaralının da Müslüman olduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁹

Sivas Vilâyeti başkomiserliğinin raporuna göre; meşhur Komitacı Daniel (Tanel)'in Suşehri ile Koyulhisar arasındaki Karabayır isimindeki yerde altı saat süren çarpışmanın sonunda altı arkadaşıyla birlikte ölü olarak ele geçirildiği ve dört çetecinin de sağ olarak yakalandığı bildirilmiştir.¹¹⁰

Sivas Vilâyeti başkomiserliğinin 8 Haziran 1896'da meydana gelen olaylarla ilgili 5 Temmuz 1896'da gönderdiği rapora göre; Tokat'ın Niksar kazasında Ermeni Cemaatinden Kokas Gedikyan'ın sebepsiz yere silahıyla Reji kolcusu Mustafa'yı kurşunlayarak öldürdüğünün haber alınması üzerine öldürülen şahsın Akralarından Daden Mehmet isimli şahsın evinden çıkıp olay mahalline doğru gitmekte iken Demirciyan Avedis'in kendi silahıyla Daden Mehmet'i öldürmesi üzerine halk galeyana gelmiş ve bunun sonucunda da bazı çatışmalar yaşanmıştır. Yaşanan kargaşa esnasında Ermenilerin malları yağma edilmiş, fakat daha sonra olayların yatışmasının ardından bu mallar devlet görevlilerinin gayreti sonucunda tekrar sahiplerine iade edilmiştir.

¹⁰⁸ Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1998, s.118,119.

¹⁰⁹ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 153., Gürsoy Şahin, a.g.e., s.117.

¹¹⁰ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 133., Gürsoy Şahin, a.g.e., s.113-114.

Yaşanan arbede sonunda ikisi kadın 130 Ermeni ölmüş, onbeş Ermeni de yaralanmıştır. Rumlardan ise bir kişinin öldüğü ve bazılarının da yaralandığı iddia edilmişse de bunun zanna dayalı olduğu belirtilmiştir. Olayların asıl tetikleyicisi olan Kakos Gedikyan olaylar esnasında hayatını kaybetmiştir.¹¹¹

22 Eylül 1896 tarihli Sivas Vilâyeti polis başkomiserliğinden dâhiliye nezaretine gönderilen telgrafta; Eğin hadisesinden sonra Ma'müret-ül aziz vilâyeti sakinleri ile Divriği kazasına bağlı Pengan, Zamare ve Keşme köyleri Ermenileri'yle bir arbadenin yaşandığı bildirilmiştir. Olayda can kaybının ne kadar olduğu ise tam olarak tespit edilememiştir.¹¹²

10 Ekim 1896 yılında Sivas Vilâyetinden Dâhiliye Nezareti ve Sadarete gönderilen telgrafta, Karahisar-ı Şarkî'de bazı Ermeni ileri gelenlerinden zorla para almaya çalıştıkları ihbar edilen Karahisar'lı altı ve Sivas'lı üç kişinin takip edilerek Karahisar Kasabası yakınında bir Ermeninin evinde yakalandıkları bildirilmiştir. Evde yapılan aramalar sonucunda bu kişilerle birlikte dokuz adet rovelver, beş adet kapaklı ve bir adet Rus fundalısıyla, iki adet eski biçim şeşhâne ve bir hayli cephaneye ele geçirilmiştir. Ayrıca bazı muzır neşriyat da bu kişilerle beraber ele geçirilmiştir.¹¹³

11 Ekim 1896 tarihinde ise; Sivas'a bağlı Perkenek (Pirkinik-Çayboyu) köyünde, Ermeni Katoliği olan Pirkinik köyü tahsildârı (Kabz-ı Mâl) Mıgırdıc'ın evinde yapılan arama sonucunda iki adet martini, iki adet rovelver, dört kadar martini ve rovelver fişeği, iki gürcü başlığı, bazı zararlı evraklar ve Truşak gazetesi ele geçirilmiştir. Başka bir evde yapılan aramada ise bir martini ve bir rovelverle birlikte yirmibeş kadar fişek elde edilmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda Mıgırdıc'ın Venedik'teki Murat Refail okulundan mezun olduğu ve Dersaadet İttihad-ı İhtilâl Truşakyan Cemiyeti tarafından Sivas ve çevresinde komita teşkili ve ihtilâl hareketinin genişletilmesi ile görevlendirildiği anlaşılmıştır.¹¹⁴

¹¹¹ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 133., Gürsoy Şahin, a.g.e., s.117,118.

¹¹² Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 202

¹¹³ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 425.

¹¹⁴ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e., s. 426.

Merzifon Olayı

Osmanlı Devletinin Ermeni terör faaliyetlerine karşı çok sıkı tedbirler olmasına karşın Ermeni terör ve tehdidi bir türlü bitip tükenmek bilmiyordu. Temmuz 1895 tarihinde Belediye Meclis Üyesi Garabet Kuyumcuyan Ağa, iki komitacı tarafından kilise kapısının önünde feci şekilde öldürüldü. Olayın hemen akabinde güvenlik güçleri olay yerini kuşatma altına alarak bazı kişileri gözaltına aldı. Gözaltına alınanlar arasında sözkonusu kilisenin papazı Kırmızıyan, Zangocu ve Krekor Arakelyan isimli Ermeni asıllı Amerikan vatandaşı vardı. Tutuklularla görgü tanıkları yüzleştirildi. Fakat katiller bulunamadı. Ardından da Papaz Kırmızıyan serbest bırakıldı. Olayların asıl sorumlusu olan Krekor Arakelyan, ABD konsolosunun gayretleri sonucunda serbest bırakılmak durumunda kaldı.

Ardından şehirde bazı olaylar meydana geldi. Merzifon Kaymakamı çıkan olayları yatıştırabilmek için din adamları ve toplumun önde gelenlerini makamına çağırarak bir toplantı yaptı ve dini önderler ve cemaat liderlerinden sağduyu çağrısında bulunmalarını ve cemaatlerini dizginlemelerini istedi. Fakat Papaz Kırmızıyan, Türk tarafını olaylarda taraf olmakla suçlamış ve İngiliz Hükümetinin Başkanı Gladston'un tüm bu yaşananların hesabını soracağını iddia etti. Bu sözleri üzerine papaz hakkında rapor tutulmuş ve Çorum'a sürgün edilmiştir.¹¹⁵

Papaz Kırmızıyan'ın tutuklanması ve ardından da sürgün edilmesi Ermeni ayaklanmasının ilk kıvılcımı oldu. Komitacılar kendilerine karşı olan iki Ermeni ve iki Amerikalı profesörün evini kurşunladılar. Sihak Arhali isimli Ermeni öldürüldü. Öğrenciler sokaklara dökülerek, sağa sola ateş etmeye ve yangın çıkarmaya başladı. 14 Ekim 1895 günü kız kolejini yaktılar. Bazı Ermenilerin "Türkler silahlanıp Ermenileri kesmek için geliyorlar" diye yaygara çıkarması üzerine halk paniğe kapıldı. Komitacı Ermeniler de halka silah dağıtıp, dükkânlarını kapatmalarını ve evlerine gitmelerini istedi. Kiliseden çan seslerinin duyulmasının ardından bazı Ermeniler Türkler'e ateş etmeye başladı. Terzi İsmail Usta, Paşa Camii'nin merdivenlerinde kurşunlanarak şehit edildi. Komitacı Ermeniler, Türk kılığına girerek Müslüman ahaliyi galeyana getirmeye

¹¹⁵ Ali Tuzcu, a.g.m., s. 815-817.

çalıştı. O günün Merzifon'un Pazar günü olması dolayısıyla çevreden birçok insan şehre gelmişti. Dolayısıyla tahrikilerin kimlikleri tanınmadı. Yaralananların feryadını gören halk yine galeyana gelerek Ermeniler zerine yürüdü ve iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar yaşandı. Fakat olaylar daha fazla büyümeden güvenlik gleri hemen duruma müdahale etti ve çıkan olayları yatıştırmayı başardı. Bu arpışmalarda Türklerden yirmi, Ermenilerden de seksen kişi öldü ve her iki taraftan da pek çok insan yaralandı.¹¹⁶

Aynı şekilde Ermeniler 3 Kasım Cuma günü Amasya Vezirköprü, Havza ve Gümüşhacıköy'de de benzer kışkırtmalar yaptılar. Vezirköprü'de Molla Mehmet'i yaraladı ve Cuma sabahı da bir Türk genci komitacılar tarafından öldürüldü. Gümüşhacıköy'de, Ohannes'i ve belediye meclis yesi Arif Ağa'yı öldürdüler. Tam olarak olaylar yatıştı ve halk sknete kavuştu derken Merzifon'da bazı evlerin işaretlendiği anlaşıldı, Kaymakamın evinde patlama oldu, şehirde bazı ev ve dükkânlar yakıldı ve Rüşdiye binasıyla  handa yangın ıktı. Bunun zerine Amasya Mutasarrıfı Sırrı Paşa kazalardan temin ettiği 1000 kadar askerle beraber Merzifon'a geldi. Tarafsız olan Ermenileri koruma altına aldı ve şehirde tekrar huzur ve güven ortamının oluşmasını sağladı. Fakat bazı misyonerler, şehirde yaşanan olaylardan Müslümanların sorumlu olduğunu, güvenlik güçlerinin olaylarda taraf tuttuğunu, en az 150 Ermeninin öldürüldüğünü ve 80 kadar Ermeninin de yaralandığını Avrupa ve ABD'ye rapor ettiler. Meydana gelen olaylar ancak Ocak ve şubat 1896 yılında tam olarak kontrol altına alınabilmiştir.¹¹⁷

¹¹⁶ Ali Tuzcu, a.g.m., s. 817-818.

¹¹⁷ Ali Tuzcu, a.g.m., s. 820.

II. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE ERMENİ TEHCİRİNİN SİVAS VİLAYETİNDE UYGULANMASI

Birinci Dünya Savaşı gerek dünya tarihi gerekse Osmanlı tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu savaşın çıkışı, olayların büyük bir savaşa doğru akışı, Osmanlı Devleti'nin bu savaşa sürüklenişi veya iç ve dış etkenlerle sürüklenirilişi tarihsel bir gelişimin sonudur. Bu savaşın tohumları daha XIX. yy.da atıldı. Bu savaş, Fransız İhtitali ve yirmibeş yıla yakın süren İhtital Savaşlarının meydana getirdiği politik, sosyal ve ekonomik gelişmelerin bir sonucudur. Ulusalılık hareketinin bir sonucu olarak kendi milli devletlerini oluşturup sanayileşmede büyük gelişmeler kaydeden Avrupalı devletlerin, hammadde kaynakları ve üretim mallarına pazar bulmak amacıyla yaptıkları mücadele, sömürgecilik ve emperyalizm olarak XIX. yy.dan XX. yy.la bıraktığı bir mirastı. XIX. yy.lın ikinci yarısında İtalya ve Almanya'nın kendi ulusal birliklerini kurmaları Avrupa'da güç dengelerini bozmakla kalmadı, özellikle Balkan milletlerinin ulusalılık ve bağımsızlık hareketlerini de kamçladı. Avrupa'daki ekonomik, politik ve askeri gelişmeler Almanya-Avusturya-İtalya yaklaşmasını ve üçlü ittifakın kurulmasını sağladı. Buna karşılık İngiltere, Fransa ve Rusya da üçlü ittifakı oluşturdu.¹¹⁸

Avrupa'da Alman birliğinin kurulmasından itibaren özellikle II. Wilhelm döneminde emperyalist politikalara büyük ağırlık verilmiş ve Osmanlı Devleti doğal bir sömürge sahası olarak görülmeye başlanmıştır. Diğer taraftan Alman endüstri ürünleri İngiltere'nin sanayi hegemonyasını tehdit etmeye başlamıştı. Almanya 1890'lı yıllarda dünyanın en çok üreten dördüncü ülkesi olmuştu. Almanya'nın bu şekilde gelişmesi ve yayılmacı bir politika takip etmesinden endişe duyan İngiltere, Fransa ve Rusya; Almanya'ya karşı ittifak antlaşmaları imzalamışlardır.¹¹⁹

İngiltere, Almanya'nın bu şekilde hem ekonomik hem siyasi hem de askeri yönden gelişerek güçlenmesini endişeyle takip etmekteydi. 1890'lı yıllardan itibaren

¹¹⁸ Ergün Aybars, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I, Zeus Kitabevi Yayınları, İzmir, 2006, s.43.

¹¹⁹ Cezmi Erarşlan, "I. Dünya Savaşı ve Türkiye", Türkler, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C:13, s.339.

gelişen Almanya, Güneydoğu Avrupa ve Ön Asya'yı da etkisi altına alarak Afrika ve Asya'da sömürgecilik faaliyetlerine girişti. Bu şekilde gelişen Almanya İngiltere için ciddi bir rakip haline geldi. Almanya, İngiltere'nin Hindistan yolunu olumsuz etkilemekteydi. Bu nedenle İngiltere Almanya'nın bu nüfuzunun kırılması gerektiğini düşünmekteydi. Fransa ise güçlü bir Almanya'nın kendi geleceğini tehlikeye sokacağını ve Alsace-Lorraine'yi yeniden ele geçirmeye çalışacağını düşünüyordu. Rusya ise, sınırında güçlü bir devlet olan Almanya'nın, Doğu Avrupa'daki Panslavist faaliyetlere engel olmasından endişe duyuyordu ve Avusturya-Macaristan'ı yıkarak bütün Slavları Rus egemenliğinde birleştirmek istiyordu.¹²⁰

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu topraklarındaki çok sayıda Slav vatandaşından dolayı Rusya'dan çekiniyor ve Rusya'nın Slavlar üzerindeki nüfuzunun bir an önce kırılması gerektiğini düşünüyordu. İtalya ise, Avusturya'da kalan bazı topraklarını geri almak ve Akdeniz'de yayılmak istiyordu. Tarafların artık saflarını belirlediği ve karşılıklı antlaşmaların yapıldığı bir ortamda, savaşın çıkması için bir bahane yeterliydi. Görünen bahane 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan veliahdının Saray Bosna ziyareti sırasında milliyetçi bir Sırp tarafından suikasta uğrayarak öldürülmesi olmuştur. Avusturya 23 Temmuz'da ağır bir ultiatom ve ardından 28 Temmuz 1914'te savaş ilan etmiştir. Sonunda da taraflar birbirlerine savaş ilan etmişlerdir.¹²¹

2.1. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişi

Trablusgarb ve Balkan Savaşlarından yenik çıkan Osmanlı Devleti büyük toprak kaybına uğramıştı. Ardından da iç ve dış birçok problemle karşı karşıya kalmıştı. Savaşlar sonunda ordunun zayıfladığı hissedilmişti ve diplomatik yetersizlik ortaya çıkmıştı. Bu dönemde orduyu güçlendirmek, orduda düzenleme yapmak amacıyla Alman subayları tarafından ordunun eğitimi tamamlanmaya çalışıldı. Yine diplomatik bir yalnızlık hissine kapılan Osmanlı Devleti çeşitli ittifak arayışlarına girdi. Bu amaçla Almanya ile diplomatik ilişkilerini geliştirdi. Fakat Osmanlı Devleti'nin yaşadığı çeşitli savaşlar ittifak güçlerine olan güvenini zedelemişti. Açıkçası Osmanlı Devleti İtalya,

¹²⁰ Ahmet Eyicil, Siyasi Tarih, Gün Yayıncılık, Ankara, 2005, s.233.

¹²¹ Cezmi Erarslan, a.g.e., s.340.

Avusturya ve Almanya'ya karşı kendisini güvende hissetmiyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti ilk anlaşma teklifini İngiltere'ye yaptı. Maliye Bakanı Cavit Bey Ekim 1911'de İngiltere Bahriye Nazırı Winston Churchill'e bir mektup yazarak itilaf devletlerine katılma teklifinde bulundu. Fakat bu teklif İngilizler tarafından reddedildi. Osmanlı Devleti ikinci teklifini Bulgaristan'a yaptı. Fakat Bulgaristan ittifaka Almanya'yı da dahil etmek istedi. Almanya, Bulgaristan'ın teklifini reddedince Osmanlı Devleti'nin ittifak teşebbüsü neticesiz kaldı.¹²²

Osmanlı Devleti üçüncü ittifak teklifini Fransa'ya yaptı. Cemal Paşa Paris'te olduğu bir sıra Fransa dışişleri bakanıyla irtibat kurarak ittifak teklifinde bulundu. Fakat Fransa'dan da olumlu cevap gelmedi. Son çare olarak 1914 Mayısında Rus Çarı yaz tatili için Kırım'a geldiğinde Talat Paşa ziyaretine giderek ittifak teklifinde bulundu. Bu durum Rusların gururunu okşamıştır ancak İstanbul ve boğazları ele geçirmek konusunda müttefiklerinden istediğini alan Rusya, Alman askeri heyetinin İstanbul'da olmasını bahane göstererek ittifak teklifini reddetti.¹²³

Nihayetinde ittifak girişimleri sonuçsuz kalan Osmanlı Devleti adeta Almanya'nın kucağına itildi. Zaten başından beri Sait Halim, Enver ve Talat Paşalar ile Meclis Başkanı Halil Bey Almanya'yla ittifak taraftarıydı. Osmanlı Devleti, 22 Temmuz'da ittifak için Almanya'ya müracaat etti. Almanya da zaten böyle bir anlaşmayı arzuluyordu. Zira itilaf devletlerince çembere alınmıştı.¹²⁴

Almanya, Osmanlı Devletini kendi safına çekmekle, Rus kuvvetlerinin önemli bir kısmını Kafkasya'ya çekerek Alman ve Avusturya ordularının yükünü hafifletmek, Süveyş kanalını kapamak veya orada büyük bir İngiliz gücünü meşgul etmek ve Osmanlı Halifesinin manevi gücünden yararlanmayı hedeflemekteydi.¹²⁵

27 Temmuz'da İstanbul'da başlayan görüşmelerin sonunda heyetler arasında mutabakata varıldı ve her iki taraf arasında bir antlaşma imzalandı. Gizli

¹²² Ahmet Eyicil, a.g.e., s.241-242.

¹²³ Cezmi Erarslan, a.g.e., s.341.

¹²⁴ Ahmet Eyicil, a.g.e., s. 243.

¹²⁵ Cezmi Erarslan, a.g.e., s.343.

gerçekleştirilen bu görüşmelerde yapılan anlaşmayı Sait Halim Paşa, Talat ve Enver Paşalar'la Halil Bey ve Alman elçi Wongenheim imzaladı.¹²⁶

Osmanlı Devleti antlaşmayı imzaladığı gün genel seferberlik kararı aldı. Meclis-i Mebusan'ı kapattı ve iki gün sonra tarafısızlığını ilan etti. 11 Ağustos 1914 günü İngilizlerin takibinden kaçarak Çanakkale boğazından geçip Marmara denizine giren Alman zırhlısı Goben ve Breslav isimli savaş gemileri İstanbul'a sığındı. Tarafısızlığını ilan eden Osmanlı Devleti'nin bu gemilere el koyması gerekmektedir. Almanya'nın itirazı üzerine sözde daha önce Amerika'dan alındığı iddia edilen bu gemilere Türk bayrağı çekildi ve tayfalarına fes giydirildi. Gemi tüm mürettebatıyla Osmanlı donanmasına katıldı. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle Amiral Souchon komutasındaki Türk donanması 27 Ekim 1914'te Karadenize açıldı. 28-29 Ekim gecesi Odesa, Svastopol ve Novorossiki limanlarını topa tuttu. Bir oldu bittiye getirilerek tüm bu yapılanların sonucunda da 2 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da da İngiltere ve Fransa Osmanlı Devletine savaş ilan etti. Osmanlı Devleti de 12 Kasım 1914'te resmen savaşa girdi ve padişah savaşa girdikten iki gün sonra Cihad-ı Ekber ilan etti.¹²⁷

2.2. Osmanlı Devleti'nin Savaştığı Cepheler

2.2.1. Kafkas Cephesi

Kafkas Savaşları 1 Kasım 1914'te Rusların saldırısıyla başladı. Ancak bölgedeki Osmanlı orduları buna başarıyla karşı koydular ve Ruslar'ı geri püskürttüler. Enver Paşa Rusya'ya karşı Kafkaslar'da elde edilecek bir askeri üstünlükle "Turancı" ülküyü gerçekleştirebileceğini düşünüyordu. 6 Aralıkta Trabzon'a, oradan da Erzurum'a gelen Enver Paşa'nın kış ortasında askerın yazlık kıyafetle bütün yolları geçip taarruza geçeceği fikrine karşı çıkan 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa ile 9. ve 10. Kolordu Komutanları istifa etti. Her şeye rağmen taarruz emri veren Enver Paşa 90.000 kişilik orduyla "Sarıkamış Harekâtı"nı başlattı. Fakat çetin kış şartları askere geçit vermedi ve binlerce er daha savaşmadan donarak öldü. 14 Aralık'ta başlayan bu hazin taarruz 27 Aralık'ta Ruslar tarafından durduruldu. 28-29 Aralık'ta Sarıkamış kuşatıldı fakat

¹²⁶ Ahmet Eyicil, a.g.e., s.243.

¹²⁷ Ahmet Eyicil, a.g.e., s.245-246.

binlerce er donarak öldüğü için kuşatma başarısız oldu. Rus ordusunun ileri harekâtı ile Ardahan ve Oltu Rusların eline geçti. Bu harekâttan ancak 12 bin kişi geriye dönebildi. 15 bini Ruslara esir düştü. Kafkaslarda üstünlüğü ele alan Ruslar, hemen hemen tüm Doğu Anadolu'yu ele geçirdiler.¹²⁸

2.2.2. Kanal Cephesi

İngilizlerin asker, mühimmat ve malzeme sevkıyatında can damarı olan Süveyş kanalı harekâtı bu damarı kesip, çıkarılacak isyanla Mısır'ı geri almak hedefine yönelik oldu. Cephe Komutanlığı ise 4. Ordu Komutanı sıfatıyla Cemal Paşa'ya verildi. İngilizler'in yaklaşık 150 bin kişilik kuvvetine karşılık 35 bin kişilik orduyla gelen Cemal Paşa üstelik bir de Sina Çölü'nü aşmak zorunda kaldı. Her türlü malzemesini beraberinde götürmeye mecbur olan Osmanlı ordusunun ancak iki günlük yiyeceği vardı. Aynı gece taarruz edilmişse de ancak 600 kişi kadar kanalı geçebilmiş, geçenler de ya öldürülmüş veya esir düşmüştü. Bunun üzerine geri çekilen ordu, taarruzu ileri bir tarihe ertelendi.¹²⁹

Bu başarısız harekâttan sonra Süveyş kanalı sephesinde yapılan savaş önemini yitirdi ve ağırlık Çanakkale'ye verildi. Bu harekâttan sonra bölgedeki üstünlük İngilizler'e geçti. İngilizler Arapları Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırttı. Şerif Hüseyin Kasım 1916'da krallığını ilan etti. Hicaz demiryolları kesildi ve böylece Hicaz büyük ölçüde Osmanlı'nın elinden çıktı. 1917'de İngilizler Kudüs'ü işgal etti. İtalya ve Fransa Suriye'ye asker çıkardı. İngilizler 1918'de Şam'ı, Fransızlar Beyrut'u aldı. Böylece Osmanlı Devleti Ortadoğu'daki topraklarının büyük bir bölümünü kaybetmiş oldu.¹³⁰

¹²⁸ Ergün Aybars, a.g.e., s.51.

¹²⁹ Cezmi Erarslan, a.g.e., s.348.

¹³⁰ Ahmet Eyicil, a.g.e., s.251-252.

2.2.3. Çanakkale Cephesi

İngiltere ve Fransa daha savaşın başlangıcında Boğazları ve İstanbul'u alarak Osmanlı'yı savaş dışı bırakmayı, müttefiklerine yardım etmeyi ve Rusların Batıdaki yükünü hafifletmeyi düşünüyorlardı¹³¹.

İngiliz ve Fransız Filoları 19 Şubattan itibaren Çanakkale Boğazı ağzına yoğun bir bombardımana başladılar. Bombardıman 17 Mart'a kadar sürdü. 18 Mart 1915'te İngiliz ve Fransız filoları boğazı geçmek için saldırıya başladılar. Nusret mayın gemisinin bir gün önce Boğaz'a mayın döktüğünden habersiz olan bu muhteşem donanma, Türk kuvvetlerinin amansız direnişiyle karşılaştı. Akşama doğru boğazı geçemeyeceklerini anlayınca savaş alanını terk ettiler. Yedi tane gemilerini kaybeden İtilaf devletleri bu kez yarımada asker çıkarmaya başladılar. En kanlı savaşlar da bu dönemde oldu ve özellikle Anafartalar'da M. Kemal ve askerlerini karşılarında buldular. 57. alayın dillere destan olan kahramanlıkları sonucunda Anafartalar'da Müttefikler başarısız oldu.

Çok kanlı savaşlar sonunda İngiliz – Fransız ordusu, Anafartalar ve Conkbayırında Türk direnişi karşısında yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldı ve askerlerinin bir kısmını çekti. 3-6 Ocak 1916'da da diğer kuvvetlerini çekerek yarımadayı boşalttılar. Her iki tarafta da binlerce erin öldüğü bu savaşların sonunda itilaf devletleri, Rusya'ya yardım edemediler ve Osmanlı saf dışı edilemedi. Genel savaş iki yıl daha uzadı. İngilizler'in bu savaşın neticesinde prestiji sarsıldı ve Rusya'da sefalet ve yoksulluğun artması sonucunda ihtilâl oldu. İngiliz ve Fransız ekonomileri sarsıldı.¹³²

2.2.4. Irak Cephesi

Savaşın başlamasından kısa bir süre sonra İngiltere zengin petrol kaynaklarının bulunduğu Irak'ı bir an evvel ele geçirmek istiyordu. Kısa zamanda Basra Körfezi'ne

¹³¹ Ahmet İyicil, a.g.e., s.252.

¹³² Ergün Aybars, a.g.e., s.53-54.

asker çıkardı. İngilizler'in amacı Mısır ile Hindistan bağlantısını sağlamak, Almanya'nın bölgedeki planlarını ortadan kaldırmaktı.¹³³

İngiliz harekâtı başlayınca Albay Nurettin Bey (Paşa) Irak Cephesi komutanlığına atandı. İngiliz komutan Towhseld Eylül 1914'te Kut-el Ammare'yi alıp yerleşmişti. Kasım ayında yapılan çetin savaşlarda her iki taraf ağır kayıplar vermişti. Bu arada cepheye Von der Golç atandı. 7 Aralık 1915'te Türk Ordusu Kut-el Ammare'ye saldırdı ve kuşatma 4-5 ay sürdü. Sonunda ağır kayıplar veren İngiliz ordusu Türk ordusuna teslim oldu (1916).¹³⁴

2.3. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşının ortaya çıkmasının ardından Ermeni Komitaları ve Patrikhane, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda takip edecekleri politikayı belirlemek üzere bir araya gelmişlerdi. İstanbul Galata'daki Ermeni Okulunda Patrikhane görevlilerinin başkanlığında Taşnaksutyun, Hınçak ve diğer Ermeni Komitalarından oluşan Birleşik Ermeni Kongresi toplandı Kongrede, "Ermeniler'in Osmanlı Devleti'ne sadık kalmaları, askeri görevlerini yapmaları, dış tesirlere kapılmamaları" kararı alındı.¹³⁵ Bu toplantının ardından 1914 Haziran'ında Erzurum'da Taşnaksutyun kongresi toplanmıştı. İki hafta süren kongreye İstanbul, Trabzon, Muş, Erzurum, Sivas, Harput, Samsun, Adana, Beyrut, İzmir, Kayseri, Konya bölgelerinden, Ecmiyazin, Moskova, Tiflis, Tahran, Tebriz, Amerika, Mısır ve Balkan örgütlerinden ve Avrupa, Rusya, Türkiye öğrencilerinden olmak üzere 30 üye gelmiş ve yapılan kongrede şu karar alınmıştı. "İttihat ve Terakki Partisinin aldığı kararlara muhalefet edilecek ve kendisiyle şiddetli bir mücadeleye girişilecektir."¹³⁶

Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden evvel Osmanlı Devleti'ne sadakatlerini bildiren Taşnaksutyun'un Türkiye şubesi sözlerini tutmayarak Ruslar'ın lehine

¹³³ Ahmet Eyicil, a.g.e., s.249.

¹³⁴ Ergün Aybars, a.g.e., s.52.

¹³⁵ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.162.

¹³⁶ Uras, Esat a.g.e., s.579.

faaliyetlere başlamışlardır. Özellikle Doğu cephesi (Kafkas)'nde Ruslarla birik olup Osmanlı Devleti'ne karşı cephe almışlardır.

Kamuran Gürün bu durumu Kaçaznuni'den şu şekilde nakletmiştir: 1914 sonbaharı başlarında Türkiye savaşa henüz girmemiş, fakat savaş hazırlıkları içindeyken ön Kafkasya'da Ermeni gönüllü grupları büyük bir şevk ve bilhassa şamatayla teşekkül etmeye başladı. Taşnaksutyun Erzurum'da birkaç gün öncesi genel kurulundaki kararına rağmen mezkûr grupların teşkilatlanmasında ve bilhassa silahlanmasında Türkiye'nin aleyhine olarak fiilen yardımcı oldu. Bugün, gönüllülerimiz ön planda olmalıydı diye sormanın manası yoktur. Tarihi olayların kendine özgü bir mantığı vardır. 1914 sonbaharında Ermeni gönüllüleri kuruldu ve Türklere karşı dövüştüler. Bunun aksi olamazdı. Zira çeyrek asırdan bu yana Ermeni toplumu belli ve kaçınılmaz bir psikolojiyle beslenmişti. Bu hâlet-i ruhiyenin tezahürü gerekliydi ve gereken oldu.” Aslında bu sözler kendisinin ifadesiyle çeyrek asırlık Ermeni mücadelesinin bir özeti ve ifşası durumundaydı.¹³⁷ Ülkenin her tarafından Ermeni gönüllüleri Rus ordusuna, çetelere ve intikam olaylarına girmek üzere Kafkasya'ya gidiyorlardı. Tiflis belediye başkanı bir ulusal Ermeni bürosu kurarak bu örgütlenmeyi kurumsallaştırıyor ve yapılacak olan hareketler için hazırlıyordu.¹³⁸ Ayrıca seferberlik ilan edildikten sonra Eçmiyazin Katogikosu 5 Ağustos 1914'te Kafkasya Genel Valisi Worontzof Dachkof'a bir mektup göndererek; Rusya Ermenileri'nin yüksek sadakatını ve Türkiye Ermenileri'nin içten bağlılık ve ilgisini sunarak Çar'ın nezdinde Türkiye Ermenileri'nin ümitlerini savunmalarını istiyordu.¹³⁹ Yine Ermeni'lerin Rus tarafında teşkilatlanmalarıyla ilgili olarak Esat Uras, Çalkuşyan'dan şöyle aktarmıştır: “Büyük masraflarla derhal gezici Ermeni hastaneleri kuruldu. Tiflis'ten her tarafa Dama üyesi Babacanof, Episkopos Mesrop, Tiflis Belediye başkanı Hatisof, Kafkas Ermeni Hayır Cemiyeti Reisi Arutyunof imzalarıyla şu tamim gönderildi: “Ermeni milletinin Rusya'ya karşı değişmeyen sadakatini göstermesi zamanı geldi. Ermeniler, hududun ötesinde bulunan birçok kardeşlerini kurtarmak için hiçbir fedakârlıktan çekinmemelidir.”

¹³⁷ Kâmuran Gürün, a.g.e., s.282.

¹³⁸ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.163.

¹³⁹ Kâmuran Gürün, a.g.e., s.284.

Gönüllü listeler dolaştırıldı. Bu listelere Amerika'dan, İngiltere'den, Fransa'dan, Bulgaristan'dan, Romanya'dan ve hatta Buhara'dan, bütün Rusya'dan gelen Ermeniler giriyordu. Bunlar mallarını sattılar, ticaretlerini, işlerini bıraktılar. Silah ve cephanelerini temin ettiler. Toplama yeri olan Tiflis'e koştular. Ben, bu binlerce gence arkadaşlık ettim. Vatanımızın marşını söylüyor, bir düğüne koşar gibi cepheye gidiyorlardı. Bu gönüllülerden başka yüzbinlerce Ermeni de diğer Rus teb'ası gibi, Rus ordularında savaşıyorlar, görevlerini yapıyorlardı. Gönüllüler ise bütün bütün bunlardan ayrıydı. Bu gönüllüler, vatanlarının, Türklerin yüzyıllardan beri ökçeleriyle ezdikleri analarının imdadına, hudut illerinde esirlik ve zincirler altında can veren kardeşlerinin yardımına koşuyorlardı. Voronzof'un emirlerine göre, Ermeniler çarpışmaların başından itibaren üç hafta içinde savaş alanına gireceklerdi. Bu kez Ermeniler için olmak veya olmamak söz konusuydu. İhtiyarlar, hastalar bile gönüllü olarak yazılmak için müracaat ediyordu. Ermeniler bölgeyi tanıyordu. Rusların da bunlara ihtiyacı vardı. Tüm gençler derhal cepheye koşuyordu." 1914 Ekiminde Ruslar Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etti. Aynı tarihte Taşnaksutyun da Türkiye'ye savaş ilan etti.¹⁴⁰

Savaş ilanının ardından Ruslar, İran ve Kafkasya'daki Ermenilerden gönüllü toplamaya ve onlara silah dağıtmaya başlamışlardı. Bin kişiden oluşan ilk gönüllü birliği Antranik'in emrine verildi. Diğer üç gönüllü alayı da Osmanlı sınırına doğru yola çıkmıştı. General Dro ikinci alayın başında Iğdır'a girmek üzere harekete geçti. Hamazaap ve Keri yönetimindeki üçüncü ve dördüncü alaylar Kars'ı işgale hazırlanmıştı. Bu tür gelişmelerden Osmanlı rahatsızdı, çünkü kendi teb'ası olan Ermeni'lerin de bu durumdan etkilenmemeleri mümkün değildi. Zira gelen haberler de bu yöndeydi. Yabancı devlet konsoloslarının silahlandığı Ermeniler, İran ve Kafkas sınırına doğru koşmuş, silah altına alınan Ermeni askerler o silahlarıyla düşman tarafına geçmiş ve artık Osmanlı'nın sonunun geldiğini düşünerek isyan faaliyetlerine başlamışlardı. Nitekim isyanlar ardı ardına patlak verdi.¹⁴¹ Savaşın ilk yıllarında Ermeniler, Rusya'nın yanı sıra İngiltere'ye müracaat etmeyi ihmal etmemişlerdi. İlk işbirliği teklifini Bogos Nubar Paşa 1914 Kasım'ında yaptı. İngiltere yapılan bu tekliflere resmi olarak olumsuz cevap vermesine rağmen el altından Ermenilere yardımcı olmaktan çekinmedi. Fransızların ise Ermenileri kendi emelleri doğrultusunda

¹⁴⁰ Esat Uras, a.g.e., s.590-591.

¹⁴¹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.163-164.

kullanma düşüncesi vardı. Nitekim Çukurova Ermenileri Osmanlı ordusuyla giriştikleri silahlı çatışmalardan başarısız olmalarının ardından Musa Dağı'na çekildi. Buradan da Fransız deniz kuvvetlerinin yardımıyla Port Said'e getirildi. Beş bine yakın olan mültecilerin yerleştirilmesi için İngiltere, İtalya, Rusya ve Cezayir'e başvurulmuş fakat kabul edilmemiştir. Bunun üzerine Fransızlar bunları Osmanlılara karşı kullanmayı tasarlamış ve böylece Şark Lejyonu (Legion d'Orient) fikri doğmuştur. Fransız amirali deniz kuvvetlerine alındığı takdirde onlardan yararlanılabileceğini düşünüyordu. Amirale göre sözkonusu Ermeni gönüllüleri bir kampta toplanmalı, silah verilmeli ve askeri ihtiyaç doğrultusunda Çukurova bölgesine gönderilmeliydi. Nihayet 13 Kasım 1916'da oluşturulan Şark Lejyonu, Magosa'nın 58 km. dışında sıkı bir askeri eğitimden geçtikten sonra 1917'de Filistin'de, 1918'de Kafkaslarda ve 1919'da ise Fransız kuvvetleriyle Çukurova'da Osmanlı'ya karşı çarpışmışlardır.¹⁴² Son olarak sevk ve iskânının asıl sebebi olan Ermeni isyan ve ihtilâl faaliyetlerini vererek bu bölümü burada bitirmek istiyoruz.

2.4. Birinci Dünya Savaşında Ermeniler'in Çıkardığı İsyenlar

2.4.1. Zeytun Olayları

Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkmasından sonra ilk Ermeni isyanı Zeytun'da çıkmıştır. Zeytun Ermenileri, seferberliğin ilanından sonra hükümetin emirlerine karşı yine açıktan karşı çıkmaya başlamışlardı. Devlete ödemeleri gereken vergiyi ödemedikleri gibi askerlik için de müracaatta bulunuyorlardı. Üstelik askerlik vazifesi için yola çıkan insanların yolunu kesip eşyalarını gasp ediyorlardı. 3 Ağustos 1914 yılında seferberlik ilan edildikten sonra Zeytun Ermenileri, sadece kendilerinden müteşekkil bir Ermeni Alayı kurak için yetkililere müracaat ettiler. Bu tekliflerinin reddedilmesi üzerine isyan ederek çevrelerindeki insanlara zarar vermeye başladılar. 30 Ağustos 1914 yılında Zeytun Askerlik Şubesinden terhis olup memleketleri Andırın'a gitmekte olan 100'ü aşkın Müslüman'a saldırdılar, mallarını gaspettiler ve birçoğunu da şehit ettiler. Ayrıca nakliye vasıtalarına saldırıp Maraş yolu üzerindeki Kaymakam Pınarı mevkiinde Bişanlı köyü Müslümanlarına hücum ettiler ve onları öldürdüler. Takibat sonucunda eşkiyadan

¹⁴² Mim Kemal Öke, a.g.e., s.167-169.

altmışbeş kadarı, kendi imalleri olan birçok gra, bomba, dinamit ve diğer silahlarla yakandılar.¹⁴³ Zeytun'daki Hınçak Komitası liderlerinden Çakıroğlu Panos'un evinde yapılan toplantıda "İngilizlerin İskenderun'a çıkacakları için Adana, Maraş işgal oluncaya kadar isyanlarla seferberliğe mani olunması, İngilizlerin harekâtının desteklenmesi, jandarmanın silah ve cephanesinin ele geçirilmesi, Kaymakam ve diğer hükümet görevlilerinin öldürülmesi, telgraf tellerinin kesilmesi" tavsiye edilmiştir. Şubat ayında harekete geçen sekizyüz civarındaki çeteci, Maraş'ın telgraf bağlantısını kesmişler, askeri kışla ve hükümet konağına saldırmışlar ardından da Tekke manastırına sığınmışlardır. Yapılan kuşatma esnasında jandarma komutanı Binbaşı Süleyman Bey ve yirmibeş erini şehit etmişler, otuzdört eri de yaralamışlardır. Ayrıca Maraş'ın çeşitli yerlerinde eşkiyalık yapıp birçok Müslümanı öldürmüş veya yaralayıp mallarını gasp etmişlerdir. Olayların sonunda hükümet güçleri yediyüzoniki tüfek, oniki çifte, oniki mavzer tabanca, çeşitli bombalar, yetmiş nakil hayvanı ve Ermeni papazıyla birlikte altmışbir eşkiya ve komitaye ait birçok doküman ele geçirmişlerdir.¹⁴⁴

2.4.2. Kayseri'deki Ermeni Faaliyetleri

Kayseri güherçile ocaklarına ve ulaşım yollarına sahip olmasından dolayı Osmanlı Devleti için önemli ikmal ve ticaret merkezlerinden biri olmuştur. 1890 yıllarından itibaren Anadolu'nun birçok yerinde başlayan komita faaliyetleri burada da başlamış ve Birinci Dünya Savaşıyla birlikte oldukça yoğunlaşmıştır. Kayseri'de Hınçak komitası, teşkilatlarını daha da yaygınlaştırmak ve köylere kadar ulaşabilmek için David Sultanyan, Sarkis Torosyan ve Van'lı dışçı Melkon'u görevlendirmiştir. Bunlara Kayseri'den yardımcı olan Kuyumcu Hoca Ohannes, Bakıra Karabet ve Kardeşi Levon'un çalışmalarıyla bol miktarda bomba imal edilmiştir. Ayrıca Amerika'da bulunan Kayserililer'den de bol miktarda maddi yardım ve malzeme

¹⁴³ Abdullah Yaman, Ermeni Meselesi ve Türkiye, Otağ Yayınları, 1973, s.356-257., Halil Metin, a.g.e., s.133, Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, s.218, Gültekin Ural, a.g.e., s. 256, Cemal Anadol, a.g.e., s.263.

¹⁴⁴ Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, ss. 219-221, Cemal Anadol, a.g.e., s. 264, Gültekin Ural, a.g.e., ss. 257-259.

sağlamışlardır. Komitalerin direktifiyle Kayserili genç Ermeniler orduya katılmamış veya katılanlar silahlarıyla birlikte firar ederek eşkiyalık yapmaya başlamışlardır.¹⁴⁵

Seferberliğin ilanının ardından Hınçak ve Taşnak komitalerinin talimatıyla teşkilatlanması ve silahlanması tamamlanan yerlerde tedhiş hareketlerine başlanmıştır. Everek'te Asador ve arkadaşları Amerika'dan büyük bir elektrik cihazı getirmişlerdir. Bu cihazdan elde edilen elektriği sokaklara gerilen tellere vermişler ve böylece Müslüman halkın ve askerlerin ölümüne sebep olmuşlardır. Ayrıca 1914 yılında Amerika'da bomba yapımını öğrenerek yurda dönen Kevork'un evinde kazayla bombanın patlaması sonucu sözkonusu kişi paramparça olmuş ve bomba patlayan eve koşarak gelen fırıncı çırağının gördüklerini hükümete bildirmesinin ardından hükümet meseleden haberdar olmuştur. Bu olayın ardından hükümet geniş bir tahkikat yapmış ve neticesinde de Everek'te 1914 Şubat'ında otuz, 1916 Mart'da yirmibir, Mayıs'ta onbir bomba; Kayseri'de doksanı aşkın çeşitli bomba, dinamit ve diğer patlayıcı maddeler; dörtyüzü aşkın silah ve birçok rovelver ve mavzer tabancası bulunmuştur. Develi mezarlığında bomba imalatına mahsus aletler, Vasioğlu Hacı Parsih'in bahçesinde yirmidört pomba ve ikiyüzelli kurşun bulunmuştur. Tüm bunlardan Kayseri'nin mükemmel bir depo haline getirildiği anlaşılmıştır.¹⁴⁶

1915 yılının başlarından itibaren Kayseri'de bazı isyan, tecavüz, gasp ve katl olayları başlamıştır. Yeniden harekete geçen hükümet Ermeni evlerinde mezarlıklarda, cemiyetlerde, kiliselerde ve okullarda birçok silah, cephane, bomba, dinamit, talimat, beyanname ele geçirmiş ve birçok Ermeni'yi suçüstü yakalamıştır.

2.4.3. Bitlis Olayları

Yılın her mevsiminde işlek olan Van-Diyarbakır-Halep-İskenderun yollarıyla bağlantısı ve Muş ve Talori (Sasun) gibi Ermeni isyan merkezlerine yakınlığı sebebiyle Bitlis ve etrafı, Ermeni faaliyetlerinin en yoğun olduğu bölgelerden biri olmuştur.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Azmi Süslü, a.g.e., s.71-72., Cemal Anadol, a.g.e., s. 222, 224, 265., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, ss.221-222, Gültekin Ural, a.g.e., s.211-213.

¹⁴⁶ Abdullah Yaman, a.g.e., s.265., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, ss. 225-227, Gültekin Ural, a.g.e., s.214, Cemal Anadol, a.g.e., s.224.

¹⁴⁷ Azmi Süslü, a.g.e., s.73-74.

Bitlis Ermenileri seferberliğin ilan edilmesinin ardından ilk sıralarda askere katılmaya ve Osmanlı Devleti'nin lehinde gösteriler yapmaya başlamışlardı. Fakat silahlandırıldıktan sonra askerden kaçıp düşman safına geçmişlerdir. İlk zamanlar küçük olaylara karışan bu Ermeniler, daha sonra daha büyük olaylara karışmaya başlamışlardır.¹⁴⁸

1914 yılın Ocak ayında Bitlis'e bağlı Hizan kazasının Sekur köyüne kaçakların yakalanması için gönderilen jandarma müfrezesini, köy halkı; Osmanlıya asker vermeyeceklerini ve hükümeti tanımayacaklarını söyleyerek silahla karşıladılar ve gelen jandarmaları şehid ettiler. Aynı durum Korso, Akhis, Bikri, Arşin, Taso gibi büyük köylerde de yaşandı. Bunlar köylerine gelen veya yakınından geçen jandarmalara saldırmışlardır.¹⁴⁹

Taso ve Sekur köylerinde isyanın devam ettiği anda başka bir isyan da yine merkeze bağlı Viris'te başladı. Bitlis ve Hizan'ın ardından Muş ovasında da isyanlar baş göstermeye başladı. Sancak'a bağlı Seronk köyüne asker celbi için gelen müfrezeye ateş açılmış ve çatışma saatlerce devam etmiştir. Yine Akan nâhiyesine bağlı Küms köyüne giden nahiye müdürüyle jandarmalara ateş açılmış ve çarpışmalar sekiz saat kadar devam etmiştir. Çıkan olayda dokuz kişi ölmüştür. Bu olayları Taknaklar'ın delegesi Rupen ve Komita reisi Esro'nun idare ettiği ve Papazyan'ın da başı çektiği anlaşılmıştır. Şubat ayında Küms köyünden kaçan eşkiyaların Çanlı Manastıra geldikleri haberi alındı ve buraya bir müfreze gönderildi. Müfrezenin Manastıra yaklaştığı bir anda, açılan yayılım ateşi sonucu Teğmen Ahmed Efendi ve bazı askerler şehit oldu. Manastırdaki eşkiyalar da kaçmayı başardılar. Yine asker toplamak amacıyla Hizan'a giden Bitlis jandarma alayı komutanı ile müfrezesinin yolu Karkar deresinde kesildi ve bazı erler burada şehit edildi.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Abdullah Yaman, a.g.e., s.270., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, s.231.

¹⁴⁹ Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, s.232, Halil Metin, a.g.e., s.136.

¹⁵⁰ Abdullah Yaman, a.g.e., s.271-272., Veysel Eroğlu, a.g.e., s.151-152, Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, s.232-233, Halil Metin, a.g.e., s.136, Azmi Süslü, a.g.e., s.74., İsmail Özçelik, a.g.e., s.172,173.

Bütün bu yaşananlar bölgeyi adeta bir barut fıçısına çevirmişti. Bir taraftan Osmanlı Ordusu arkadan vurulurken bölgede önemli bir askeri gücün olmamasından istifade ederek kadın, kız, çocuk, yaşlı-genç savunmasız tüm insanlar hemen hemen hergün katliam ve işkencelere maruz kalmışlardır. Eşkiyalar özellikle Ocak 1915 yılından itibaren bu tür faaliyetlerine yoğun bir şekilde devam ettiler ve Doğuda Ruslar'la, batıda Çanakkale cephesinde itilâf devletleriyle savaşan Osmanlı Ordusunun ikmal yolları ve telgraf hatları kesilmiş ve cepheden dönen ve asayişi sağlamakla görevli jandarmalara ve güvenlik güçlerine saldırmışlardır.

2.4.4. Van İsyanı

Osmanlı tarihinde belki de Ermeniler'in kaderini değiştirecek olayların en mühimi Van'da Rus işgaliyle birlikte gerçekleşecek olan Ermeni ayaklanmasıdır. Van vilâyeti Ermeni'lerin en yoğun olarak yaşadıkları (fakat hiçbir zaman çoğunluk olmadılar) bölgedir. Tarihi geçmişinden dolayı da Ermeni'lerin önemli merkezlerinden birisidir. İsyan hareketi, Ermeni tehcirinin uygulanmasından yaklaşık 1,5 ay önce 15 Nisan 1915 tarihinde çıkmıştır.¹⁵¹

Daha isyan başlamadan önce köylerde bulunan Ermeniler, kabileler halinde Van şehrine yerleşmeye başlamışlardır. Seferberliğin ilanından sonra firari olan birçok Ermeni de şehre gizlice gelmişlerdir. Bu gelenlerle birlikte şehirde toplam 30-40 bin silahlı Ermenin olduğu ve bunların Rusların buraları işgal etmesini beklemekteydiler. Van şehrinde toplu isyan hareketi başlamadan çevrede meydana gelen isyan haberleri duyulmaktaydı. 16 Mart tarihinde Van'ın Çatak kazasında Ermeniler jandarma karakoluna saldırmışlardı. 20 Mart 1915 tarihinde artık Vilâyetin her tarafından çarpışma haberleri gelmekte ve bu çatışmaların gittikçe şiddetlendiği haber verilmekteydi.

¹⁵¹ Şenol Kantarcı, "Sevk ve İskân Kararına Giden Yolda Oldukça Önemli Bir Olay; II. Van İsyanı", Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2006, s.439.

Yine bu tür olaylar yaşanmaya devam ederken birçok çetecinin akın akın Van'a geldikleri, bölgedeki köyleri basmaya başladıkları, her tarafı yakıp yıktıkları, kadınlara, kızlara hatta ihtiyarlara bile tecavüz ve işkence ettikleri haberleri gelmekteydi.

15 Nisan 1915 tarihinde Van'da isyan hareketinin başlamasından 5 gün sonra Ermeniler, Van'daki Osmanlı Bankasını, Duyûn-u Umûmiye binasını ve postaneyi yakmışlar ve Müslüman mahallelerini ateşe vermişlerdir.¹⁵²

Ermenilerle Müslümanlar arasında şiddetli çarpışmaların devam ettiği dönemde ilerleyen Rus işgalinin Mayıs ayının ortalarında Van'ı da içine katacağını düşünen vali Cevat Bey 14 Mayıs 1915 tarihinde şehirdeki Müslüman halkın daha güvenli bölgelere nakledilmesi emrini vermiştir. 14 Mayıs'ta göç başlamıştır. Göç kara ve göl yoluyla gerçekleşmiştir. Kara yolu çok tehlikeliydi, ancak bu yolu kendisini savunabilecek olanlar tercih etmiştir. Göl yoluyla ise yaklaşık 50 tane araçtan istifade edilmiş, fakat bu gemilerin sahiplerinin Ermeni olması Valiyi tedirgin etmişti. Korkulan oldu ve sonunda bu gemicilerden bazıları, mültecileri Tatvan yerine Rus işgalindeki Adilcevaz'a götürmüş ve birçok Türk burada katledilmiştir.¹⁵³ Müslümanların şehri boşaltmasının ardından Ruslar şehre girdi. Fakat Ruslar askere girmeden önce Ermeniler Van kalesini ve kamuya ait binaları ele geçirdi. Van'ın Rus işgaline girdiği 17 Mayıs tarihinden itibaren Ermeniler şehrin yönetimini ele geçirdi. Van valisi Aram Manukyan oldu ve çevre kaymakamlıklara da Ermeniler atandı.¹⁵⁴

Van işgal edildikten sonra Rusların da tahrikiyle Ermeni isyanları çevreye yayıldı. Ermeni çeteleri birçok yerde katliamlara girişti ve bazı Müslüman köyleri yok edildi.¹⁵⁵

Ermeni ve Rusların bu zulmünden kaçan binlerce masum insan buralardan ülkenin batı kesimlerine doğru göç ederek seferberlik dönemindeki ilk trajediyi yaşamışlardır. Sayıları tam olarak bilinemeyen binlerce mülteci ve muhacir* Aşair ve Muhacirin müdüriyeti umumiyesince değişik bölgelere yerleştirilmişlerdir. Bu

¹⁵² Şenol Kantarcı, a.g.m., s.442-444.

¹⁵³ Şenol Kantarcı, a.g.m., s.445.

¹⁵⁴ Şenol Kantarcı, a.g.m., s.439.

¹⁵⁵ Azmi Süslü, a.g.e., s.78.

* Konu ile ilgili daha fazla bilgi için Tuncay Ögün, a.g.e.

müdüriyetin kayıtlarına göre 1916 yılı bahar aylarında Anadolu'nun çeşitli yerlerine sığınan mültecilerin sayısı 707.504'tür ve bunlar Ankara, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Musul, Adana, Halep, Kastamonu, Konya, Ma'müretü'l-aziz Vilâyetleriyle; Urfa, İzmit, İçel, Eskişehir, Bolu, Canik, Kayseri, Karahisar-ı sahip, Maraş ve Niğde sancaklarına yerleştirilmişlerdir. Gerçek rakamların sayılmayanlarla beraber çok daha fazla olduğu sanılmaktadır.¹⁵⁶ Fakat nedense yaşanan bu acı trajedi hiçbir zaman dünya kamuoyunu rahatsız etmemiş, hatta hiç duyulmamıştır. Göç edemeyen Müslüman halk da Ermeni ve Rusların merhametine bırakılmıştır. Fakat bunların da büyük çoğunluğu katledilmiştir. Aram döneminde 10.000 üzerinde masum sivil halk katledilmiş, sağ kalanlar büyük işkencelere, işğallere maruz kalmış bazıları da bu işkencelere dayanamayıp feci şekilde can vermişlerdir.¹⁵⁷ Van'daki Ermeni hâkimiyeti yaklaşık 3 yıl devam etmiş ve 2 Nisan 1918 tarihinde Türkler tekrar şehrin hâkimiyetini ele geçirmişlerdir.¹⁵⁸

2.4.5. Muş Olayları

Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Muş ve çevresinde de Ermeni faaliyetleri seferberliğin ilanı ve ardından Kafkas cephesinde Osmanlı-Rus savaşının başlamasıyla büyük bir hız kazanmıştır. Muş ve çevresinde başlangıçta 7000 kadar Ermeni silahlanmış ve bunlar gruplar halinde köylere dağılmışlardır. Bunlara asker kaçağı Ermeniler de katılmışlardır. Rus ordusunun bölgeye girmesinin ardından Hınçak ve Taşnak çeteleri "Ruslara bağlılıklarını ve kahramanlıklarını" göstermek için Türk köy ve kasabalarındaki kadın, çocuk ve yaşlılara akla hayale gelmedik işkenceler ve katliamlar yapmışlardır. Bu çeteler Rusya'dan gelen gönüllü Ermenilerle birlikte 30 bin civarına ulaşmıştır ki bunların en meşhurları Rupen ve Aram Manukyan (Van'ın işgalinden sonra Van valisi oldu)dır. Muş'un işgalinin ardından Ruslar ve Gönüllü Ermeni birlikleri Müslümanları merhametsizce katlettiler. Kadınların ırzına geçip onları diri diri yaktılar.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Tuncay Öğün, Unutulmuş Bir Trajedi Vilayat-ı Şarkıyye Mültecileri (1915-1923), Babil Yayıncılık, Ankara, 2004, s.37.

¹⁵⁷ Şenol Kantarcı, a.g.m., s.447.

¹⁵⁸ Şenol Kantarcı, a.g.m., s.450.

¹⁵⁹ Azmi Süslü, a.g.e., s.80-81.

2.4.6. Diyarbakır Olayları

Diyarbakır vilâyetindeki Ermeni nüfusunun genel nüfusa oranının oldukça az olmasına rağmen, Ermeniler özellikle seferberlik ilan edildikten sonra Rusların Anadolu'yu işgal edeceklerine inanarak teşkilatlanma ve isyan hareketlerine ağırlık vermişlerdir. Ermeni'lerin Ermenistan kurulmasına olan inançları o kadar kesindi ki evlerine, okullarında, ibadethanelerinde, törenlerinde ve toplantılarında; Ermeni liderlerinin resimleri, Ermenistan haritaları ve Ermeniliğe ait resimleri asmaktan çekinmemişlerdir.¹⁶⁰

Rusların Anadolu'ya doğru ilerledikleri haberini alan Ermeniler, asker kaçakları ve komitacıardan oluşan bir "Dam Taburu Alayı" kurdular. Bu taburdan elli kadar fedai çeşitli yerlerdeki resmi daireleri bombalayacak ve bu olay sonucunda meydana gelen korku ve şaşkınlıktan istifade ederek önemli gördükleri yerleri işgal edeceklerdi.¹⁶¹ Durumdan haberdar olan Osmanlı güçleri bu taburu ve kaçakları ele geçirmek için yaptığı aramalarda; bunlardan 500 kadarını ele geçirmiştir. Yapılan istihbaratı değerlendiren yetkililer, 12-14 Nisan 1915 tarihinde Vilâyet merkezinde altmışın üzerinde bomba, kutular içerisinde birçok dinamit kapsülü, kangal kangal dinamit fitili, dinamit barutu, yüzlerce mavzer, menliher, şınayder ele geçirmişlerdir. Yine evlerin çeşitli yerlerinde saklanmış 1000'den fazla asker kaçağı yakalanmış ve ele geçirilen dokümanlarda, eğer Rus ordusu bölgeye yaklaşacak olursa, aynen Van'da olduğu gibi, Ermeniler isyan edip halkı katledecek, şehri yakıp Rusların işgalini kolaylaştıracaktı.¹⁶² Diyarbakır Valiliğinin yaptığı tahkikata göre; Ermeniler bölgede pek çok olaya karışmışlardı.

Silvan kazasının Beşnik Ermeni köyüne yerleşen Doryan Dono başkanlığındaki bir çete, 28 Haziran 1914 yılında, milis subayı Hacı Hamit Efendi ve birliğine saldırmış ve erlerin büyük bir kısmını şehit etmiştir. Hava değişimi için terhis edilen erler,

¹⁶⁰ Cemal Anadol, Ermeni Dosyası, a.g.e., s.293., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.239-240., İsmail Özçelik, s.176.

¹⁶¹ Cemal Anadol, a.g.e., s.293., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi s.240., İsmail Özçelik, s.176., Gültekin Ural, a.g.e., s.287.

¹⁶² Azmi Süslü, a.g.e., s.82., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.240-241., Azmi Süslü, a.g.e., s.82., İsmail Özçelik, a.g.e., s.176., Cemal Anadol, a.g.e., s.294.

Lice'ye bağı Kom ve Som Ermeni köylerindeki çeteler tarafından saldırıya uğramışlar, bazılarının başları, bazılarının da kol ve bacakları kesilmiş ve hançerlerle parçalanarak şehit edilmişlerdir. Merkeze bağı Şark nahiyesinin Arzuoğlu ve Şani köyü Ermenileri meşhur komitaci Hona'nın başkanlığında bir çete kurmuşlardır. Bunlar Hızır-İlyas Müslüman köyüne, erkeklerin çoğunun askerde olmasından istifade ederek saldırmışlar ve rastladıkları bütün kadın ve çocukları şehit etmişlerdir. Kadınların öldürmeden önce ırzlarına geçmişlerdir. Siverek-Urfa caddesinde çalışan Ermeni işçiler, ayaklanarak jandarmalara saldırmışlar ve onları şehit etmişlerdir.¹⁶³

2.4.7. Ma'müretü'l-Aziz (Elazığ) Olayları

Elazığ Vilâyetindeki Ermeniler, bir taraftan komitaların, konsolosların, diğertaraftan da kilisenin, hayır cemiyetlerinin ve Ermeni okullarının tahrikiyle seferberlikten çok önce faaliyetlerine başlamışlardır. Bu faaliyetler seferberlikle beraber daha da yoğunlaştırılmıştır. Bölgede oluşturulan çeteler ve Rusya'dan gelen gönüllü birliklerle vilâyet ve çevresinde sabotajlar yapılmış, asker ve emniyet güçleri yok edilmeye çalışılmış, birçok yer bombalanmış, yakılmış ve Ruslar, İngilizler ve Fransızlar lehine casusluk yapılmıştır.¹⁶⁴ Mesela İngiliz Konsolosluğu tercümanı olan, Osmanlı vatandaşı bir Ermeni, II. Kolordu hakkında, bizzat dolaşarak bilgi toplamıştır. Topladığı bilgiyi konsolosa vermiş, o da bunu rapor halinde İngiliz sefaretine göndermiştir. Bir şekilde bu raporu Osmanlı yetkilileri ele geçirmişlerdir. Fakat tercüman, Rusya'nın harp ilanından önce Beyrut yoluyla Kıbrıs'a kaçmıştır.

Dersim Kürtlerini hükümete karşı kıskırtmak üzere İstanbul'dan ve Rusya'dan pek çok komitaci gelmiş ve bunlar Dersim'de faaliyet yaparken yakalanmışlardır.¹⁶⁵

Eğir'de Osmanlı ordularına gönderilmek üzere depolanmış olan gıda maddelerini havaya uçurmak üzere Eğirli Filipos isimli Ermeni genci görevlendirilmişse de bitişikteki dükkân sahibi karşı çıkınca dükkânı ateşe verdiği

¹⁶³ Gültekin Ural, a.g.e., s.288., Veysel Eroğlu, a.g.e., ss.174-176., Cemal Anadol., a.g.e., s.294,295.

¹⁶⁴ Azmi Süslü, a.g.e., s.83.

¹⁶⁵ Abdullah Yaman, a.g.e., s.277., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.238., Gültekin Ural, a.g.e., s.309.

esnada kendisi de yanmış ve dükkânın bir kısmı yanmıştır. Filippos'un evinde yapılan aramada olaya pek çok kişinin karıştığı tespit edilmiştir.¹⁶⁶

Olaylar üzerine hükümet yetkilileri teyakkuza geçmişler ve yapılan aramalar sonucunda 5 bini aşkın silah, 300 kadar bomba, kırk kilo bomba fitili, 200 paket dinamit, 5 bin adet dinamit misketi ele geçirilmiştir. Bütün bu aramalarda ele geçirilen silah ve mühimmatın bütün şehri havaya uçuracak nitelikte olduğu tespit edilmiştir.¹⁶⁷

2.4.8. Erzurum Olayları

Rusya Ermenilerinin Kafkaslardan Osmanlı topraklarına geçtikleri yer olan bu bölgeyi komitacılar "Garin" olarak adlandırıyordu. Taşnaksutyun komitasının şark bürosu buraya nakledilmiş; Komita Birinci Dünya Savaşı öncesi son genel kongresini bu şehirde yapmıştır. Erzurum'un Trabzon-Van yolunun ortasında bulunması, karayoluyla Kafkaslardan, Trabzon yoluyla da Batum ve Köstence'den gelen bilgi ve silahların Anadolu içlerine transit geçişi, Erzurum'un önemini daha da arttırmaktaydı.¹⁶⁸

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına girmesinin hemen ardından Vilâyet merkez ve Beyazıt'da bulunan Ermeniler'in büyük kısmı ve Ordudan firar eden Ermeniler Rusya'ya iltica etmişlerdir. Rusya da bunlardan yararlanarak gönüllü olaylar kurmuş ve Rus Ordusunun başında Osmanlı Ordularına karşı kullanmıştır. Bunlar da bölgedeki Ermeni Çetecilerle birleşerek Müslüman ahaliye akla hayale gelmedik işkence ve katliamlar gerçekleştirmişlerdir.¹⁶⁹

Ermeniler seferberlik ilan edildikten sonra askerlikten kaçmışlar, Patrikhâne'nin desteğiyle Ermeni kiliseleri, Bedel-i Nakdî'nin yarısını ödemek suretiyle, Ermenileri kiliselerde Rahip ve Müstahdem olarak çalışır göstermişlerdir. Ermeniler, Erzincan'ı âdeta bir silah deposu haline getirmiştir. Silah ve bombalarını kiliselerde saklamışlardır.

¹⁶⁶ Azmi Süslü, a.g.e., s.84., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.238, Gültekin Ural, a.g.e., s.310., Cemal Anadol, a.g.e., s.310.

¹⁶⁷ Abdullah Yaman, a.g.e., s.278., İsmail Özçelik, a.g.e., s.175., Halil Metin, a.g.e., s.139.

¹⁶⁸ Gültekin Ural, a.g.e., s.130., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.234, Cemal Anadol, a.g.e., s.146, İsmail Özçelik, a.g.e., s.174.

¹⁶⁹ Azmi Süslü, a.g.e., s.85., Halil Metin, a.g.e., s.137., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.234-235.

Fakat Surp Agop kilisesindeki bombalardan biri patlayınca diğerkleri de infilak etmiş ve kiliselerdeki bu tür faaliyetler ortaya çıkmıştır.

1914'ten itibaren hazırlıklarına başlayan Ermeniler, 1915 yılında harekete geçmişler ve özellikle 1916 Temmuz ayından itibaren Erzincan'ın Rusların eline geçmesiyle katliamlarını yoğunlaştırmışlardır. Rusya'nın bölgeden çekilmesinin ardından yörede bir Ermeni kolordusu kurulmuştur. Bu kolordu ve bölgedeki çeteler, Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Gümüşhane'de Müslümanlar'ı imha faaliyetine yeniden girişmiş ve akla hayale gelmeyen, insanlık dışı katliamlar gerçekleştirmişlerdir.

2.4.9. Sivas Olayları

Sivas vilâyeti Osmanlı İmparatorluğu topraklarında en fazla Ermeni'nin yaşadığı bölgelerden biridir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Sivas vilâyetinde Ermeni'lerin genel nüfusa oranı ortalama % 15 civarındadır. Sivas vilâyetinin özellikle coğrafi konumu itibariyle stratejik ve politik bir önemi vardı. İsyancı Ermeniler de bölgenin bu öneminden dolayı terör faaliyetlerini bu bölgede yoğunlaştırmışlardır.

Sivas'ta Ermeni isyan ve ihtilâl teşebbüsleri ötedenberi varolmuştur. Özellikle 1894 yılından itibaren Amasya, Merzifon, Tokat, Suşehri ve Karahisar-ı Şarkî'de bütün faaliyetlerine aralıksız olarak devam etmişlerdir. Buralardan meşhur komitacılar ve çetebaşları ortaya çıkmıştır ki bunların en meşhurları Hafikli Daniel Çavuş ve Murad'tır.¹⁷⁰

Meşrutiyet ilan edildikten sonra meşrûti yönetim şeklini halka anlatmak ve onları bu konuda sözde bilgilendirmek isteyen Taşnak komita üyeleri köylere giderek meşruti yönetimin Hürriyet-Eşitlik ve Kardeşlik (Uhuvvet ve Müsavat) söylemlerine inanmamalarını, Ermeni milletinin geleceğinin ancak isyan ve ihtilâlle sağlanacağını ve "Elinizde neyiniz varsa satın ve silahlanın" şeklindeki telkinleriyle Ermeni halkını yönlendirmeye ve isyana teşvik etmişlerdir.

¹⁷⁰ Abdullah Yaman, a.g.e., s.282.

1913 yılının Ağustos ayında Karahisar ve Suşehri'nin gezmek amaçlı yola çıkan Amerikalı öğretmen Mr. Hoburg Karahisar'dan dönüşünde Suşehri'nde gece bir bahçede öldürüldü. İlk önce katillerin Müslüman oldukları zannıyla hareket edildi ve birçok insan tutuklandı. Mahkeme altı ay devam etti. Emniyet ve mahkeme var güçleriyle katilleri bulmaya çalıştı, suçlu ve şahit olarak birçok kişiyi çağırdı ve bazıları tutuklandı. Neticede cinayetin başkaları tarafından siyasi emellerle gerçekleştirildiği anlaşılınca tutuklular serbest bırakıldı. Gerçek katil bulunamadı, fakat olaylarda Ermeniler'in parmağının olduğu anlaşıldı.¹⁷¹ Yine 1913 senesinde, Balkan Savaşlarının devam ettiği bir sırada Suşehri'ne bağlı Ezbider bucağı papazı Kerih'in bazı davranışları hükümetin dikkatini çekmişti. Kerih'in bir hırsızlık olayına adı karışmasından dolayı evi arandı. Papazın evinden, çalınmış eşyalardan başka çeşitli yasak silah ve cephane ortaya çıktı. Papazın tutuklanmasının ardından Karahisar piskoposu Kerih'i kurtarmak için hükümet ve ileri gelen bazı kişiler nezdinde aracı olmaya ve Kerih'i kurtarmaya çalıştı.¹⁷²

1914 yılına kadar devam eden Ermeni isyan ve ihtilâl hareketleri bu tarihten itibaren yeni bir devreye girdi. Seferberliğin ilanından sonra Ermeniler de Müslümanlarla birlikte askerlik şubelerine giderek müracaat ettiler. Fakat kaydolan Ermeniler cepheye gitmek üzere evlerine veya köylerine döndü.

Şebinkarahisar'ın Yaycı köyünün papazı Sponil, Kasım ayı içinde, görünüşte patrikhane ve piskoposluğun aidatını toplamak için, Suşehri Ermeni köylerine giderek köy halkını etrafında toplayıp şu telkinlerde bulunmuştur: “Osmanlılar, mağlup olacakları savaşa girdiler. Biraz sonra Ruslar, Erzurum'dan girip buraya kadar geleceklerdir. Ruslar önden biz arkadan, Osmanlı ordusunu meşgul edeceğiz. Size zamanında vermiş olduğumuz silahları kullanma vakti geldi. O zaman silahları almakla tereddüt gösteriyordunuz. Bugün anlayacaksınız ki silahlar elimizde kötü değilmiş. Hayatını feda ederek silah dağıtmaya çalışanları siz de takdis edeceksiniz.”

Papazın aidat toplama bahanesiyle gerçekleştirdiği faaliyetlerinden sonra Pınganlı Piza Mıgırdiç, deri ticareti bahanesiyle köyleri teftişe çıkmıştır. Bu kişinin

¹⁷¹ Mehmed Hocaoglu, a.g.e., s.595-596.

¹⁷² Mehmed Hocaoglu, a.g.e., s.596., Abdullah Yaman, a.g.e., s.285.

köyleri dolaşmaktaki asıl amacı daha önce dağıttığı silahların çalışıp çalışmadıklarını kontrol etmek ve silah kullanmasını bilmeyenlere, onu nasıl kullanacaklarını öğretmektir. Ayrıca kesin zafere ulaşacaklarına dair köylülere telkinlerde bulunuyordu. Yalnız Sivas bölgesinde 30 bin müsella Ermeni kuvveti hazırlandığını, Müslümanlar'dan eli silah tutan kimsenin köylerde kalmadığını da sözlerine ilave ediyordu.¹⁷³ Komitacı Ermeniler savaş başladıktan sonra yalnızca Ermeni halkı üzerinde propaganda yapmıyorlardı, aynı zamanda Müslüman halka da seferberliğe katılmamalarını, Rusların birkaç kolordu ile yakında Sivas vilâyetini işgal edecekleri için herkesin ailesi başına bulunması gerektiğini ve başlarının çaresine bakmalarını telkin etmişlerdi. Her vesileden istifade ederek Türk kadınlarını, ahaliyi ve hükümeti aşışılamaaya çalışıyorlardı. Bu arada firariler hakkında çıkarılan genel afı ilgili olarak ise “korkunun ismini af koymuşlar” diyecek kadar şımarmışlardı. Bu arada faaliyetlerini iyice artıran Ermeniler arasında yapılan aramalarda elde edilen bilgilerden komitaların Sivas vilâyetini üç bölgeye ayırdıkları ve birinci bölgeye meşhur Sivashlı Muradı (Hamparsum), diğer ikisine de tanınmış iki mühim komitacıyı komutan tayin ederek Osmanlı'yı arkadan vurmak niyetinde oldukları anlaşılmıştır.¹⁷⁴

Ermeniler, amaçlarına kolayca ulaşabileceklerini zannediyorlardı. Zira seferberliğin ilanından sonra bölgedeki önemli oranda erkek nüfusunun askere alınmasından sonra daha kolay ve rahat hareket edebileceklerini zannediyorlardı. Fakat aldanmışlardı. Zira Sivas Kafkas cephesine doğru hareket eden Osmanlı ordusu için özellikle Suşehri ve Şebinkarahisar bölgeleri, bir uğrak yeri idi. Sivas'tan Erzincan'a ve Erzurum'a Suşehri yoluyla geçen askeri kıtaların bir türlü arkası kesilmiyordu. Oysaki Ermeniler tarafından Rusların ilk muharebeden sonra buralara geleceklerini iddia etmişlerdi. Fakat işler Ermeniler'in iddia ettikleri gibi olmamıştı. Savaşın başlamasından dört ay geçtiği halde, Ruslar'dan hâlâ zafer haberleri gelmemişti. Bu da Ermeniler'i birazcık olsun ümitsizliğe düşürmeye başlamıştı. Artık iyice ümitsizliğe düşmemek için ilk silahı Pürk (Yeşilyayla)'te patlatmışlardı. Pürk köyü, arazisinin genişliği, verimliliği ve nüfus oranı itibarıyla Suşehri'nin önemli bir Ermeni Köyü'dür.

¹⁷³ Abdullah Yaman, a.g.e., s.286-287., Gürsoy Şahin, a.g.e., s.157-158., Gültekin Ural, a.g.e., s.113., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.245., Ahmet Gökbel, a.g.e., s.177-178.

¹⁷⁴ Gürsoy Şahin, a.g.e., s.155.

Kaza merkezine 5 kilometre mesafede ve Köse dağının eteğindedir. Toprağının verimli olması dolayısıyla köy halkı çevresine nispeten daha müreffeh bir hayat yaşamaktaydı. Türk köyünde Taşnaksutyun şubesi 1909 yılında açılmıştı ve burası bir nevi Suşehri köyleri için merkez konumunda idi.¹⁷⁵

23 Şubat 1915 günü Suşehri'nden hareket eden Zara Teşkilat-ı Mahsusa gönüllü birlikleri, yol üzerindeki Pürk köyünden geçerken, eşyalarını taşımak için ve ilk gelen köyde değiştirilmek üzere Pürk köyü Ermeni'lerinden iki yük hayvanı isterler. Ama Muhtar Agop onların istediklerini vermek istemedi. Gönüllüler para teklif ederler. Fakat ısrarlara rağmen istedikleri yerine getirilmedi. İşte bu durum onların bir olay çıkarması için iyi bir vesile oldu. Muhtar, içindeki isyan duygusuyla hareket ederek "bu silahları hâlâ hangi gün için saklıyoruz" diye bağırarak kafile memuru Nuri Efendi'yi yaraladı. Gönüllülerin elinde daha ordu birliklerine ulaşmadıkları için henüz silah da yoktu. Silah sesini duyan köylüler de derhal silahlarına sarılmışlar ve gönüllülere saldırmışlardır. Fakat olay büyümeden, kaza merkezinde duyulur duyulmaz güvenlik güçleri olay yerine gönderildi ve böylelikle Pürk'te tutuşturulmak istenen isyan ateşi daha başlamadan söndürüldü. Yapılan aramalar sonucunda köyde ondördü mavzer olmak üzere 150 martin, manliher ve gra tüfeğiyle 10 bine yakın mermi hükümetçe ele geçirildi. Yapılan tahkikat neticesinde diğer Ermeni köylerinde ve burada, silahlar ve isyan hazırlıklarının olduğu ortaya çıktı. Aramalarda yalnızca bu köylerde 560 silah ve bomba ele geçirildi.¹⁷⁶ Olaylar başlar başlamaz Suşehri kaymakamı Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey'in jandarma komutanı Salim ve Ziya Beyleri yanına alarak doğrudan köye gitmesi ve olaylara jandarmanın tereddütsüz hemen karşılık vermesi üzerine isyan büyümeden kısa sürede sonlandırılmıştır.¹⁷⁷

Aramaların devam ettiği bir sırada, Şebinkarahisar piskoposluğunun silahların saklanmasına yönelik tebligâtına rağmen bölgede önemli miktarda silah ve askeri mühimmat ele geçirilmiştir. Sadece Ezbider köyünde yapılan aramada elli silah bulunmuştur.¹⁷⁸ Suşehri'nde silahların beklenmedik bir tarzda devletin eline geçmesi,

¹⁷⁵ Gürsoy Şahin, a.g.e., s.161.

¹⁷⁶ Abdullah Yaman, a.g.e., s.288.

¹⁷⁷ Gürsoy Şahin, a.g.e., s.164., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.247-248., Gürsoy Şahin, a.g.e., s.164-165.

¹⁷⁸ Abdullah Yaman, a.g.e., s.289.

Mart ayından Mayıs ayına kadar Suşehri'nin ordu talimgâhı seçilerek 13 bin kişilik, depo kıta askerinin bulunması, Suşehri ve Şebinkarahisar'daki Ermeniler'in isyan hareketlerini geciktirmiştir.

Zara kazasında, seferberliğin ilanından önce komita reislerinden Kemisli Tanil ve arkadaşları, Zara ve Hafik arasındaki Sakar Dağında, Döker köyünden oniki Müslümanı boğazlayarak, Karahisar-Şarkî savcısı Cemal Bey ile iki jandarmayı kurşunlamak suretiyle şehit ettiler. Suşehri, Zara sınırı arasında Kavak gölünde büyük bir kervanı soyduktan sonra Finih köyünde Molla Halil'in iki oğlunu, Sarıyar'da Adalyurt başında dört Türk'ü, Eğin kazası hacılarını, Afşar deresinde çok feci bir şekilde öldüler. Yine çetecilerden Karaboğazlı Demirci oğlu Ovadis yedi arkadaşıyla Harput'a kadar sarkarak birçok Müslümanı boğazlayayıp üzerlerindeki paraları alarak Karahisar komitasına teslim etmişlerdir. Seferberlikten sonra Zara'da Bağoğlu Ömer Ağanın evinin duvarına fitilli iki büyük bomba ve kasabanın üst başında Divriği'ye giden yol üzerindeki Kızılırmak köprüsünün altına köprüyü havaya uçurmak için bomba koymuşlardı.¹⁷⁹

Hafik kazasında da, meşhur komitaci Ögdün'lü Murad'ın izlenmesi sırasında; Horsana köyünün girişinde yeraltında bulunan iki büyük mahzende üç sandık silah ile, altı büyük bomba ve birkaç sandık cephaneye bulunmuştur. Sivas-Erzurum yolu üzerine bulunan ve stratejik önemi haiz olan Tuzhisar'da yapılan aramada ise; yalnız bu köyde beş sandık silah, çok miktarda cephaneye, beş dinamit, çeşitli bomba, iki kutu bomba fitili, ayrı sandıkta komitacılara ait elbise ve beş teneke barut bulunmuştur. Köyün çevresinde mağaralar bulunmuştur. Hafik kazasındaki aramada ise bir mavzer, otuzbeş manliher, dört martin, otuzbir parça martin, kırkbeş yunan gra'sı, altı Rus sürmelisi, birçok muhtelif tüfek, altmış mavzer, bir büyük Amerikan, otuz muhtelif tabanca, yirmibir bomba, onüç gaz tenekesi barut, 13 bin fişek, üç dinamit, kırkiki Karadağ, 277 muhtelif tip tabanca ve dört kapaklı tüfek ele geçirilmiştir.

¹⁷⁹ Mehmed Hocoğlu, a.g.e., s.599., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.249, Gültekin Ural, a.g.e., s.114., Cemal Anadol, a.g.e., s.132.

Gürün kazasındaki aramada; oniki bomba, otuzbir dinamit paketi, birçok dinamit kapsülü, 225 harp silahı, 714 adi silah, 234 roveluer, yirmisekiz yaralayıcı alet, 180 kilo barut ve bir o kadar kurşunla 10.000'i aşkın çeşitli fişek ortaya çıkarılmıştır.

Tonus (Şarkışla)'ta da, birçok feci olay meydana geldi. 300 harp tüfeği, 300'ü aşkın rovelver, çok sayıda cephane ve çeşitli bombalar ele geçirildi.¹⁸⁰

22 Temmuz 1915 tarihinde öğleden sonra 7.30 sularında Amasya'nın Kuyumcular çarşısında bir dükkânda çıkan yangın rüzgârın da etkisiyle batı ve güneybatı istikametinde hızla yayılmış ve ancak ertesi gün öğleden sonra saat 3'te kontrol altına alınabilmiştir. Bu yangında 1000'e yakın ev ve dükkân yanmış, merkez hastanesinin iki bölümü yanmış 92. Alay ve Bâyezid kışlasında önemli hasarlar ortaya çıkmakla beraber mühimmat kurtarılabilmektedir. Olayda kasıt olduğu tahmin edilmiş ve bazı Ermeni'lerden şüphelenilmiştir. Evleri yanan aileler ise boş olan Ermeni evlerine yerleştirilmiştir.

Yine 23 Temmuz 1915 tarihinde bir Ermeni çetesi, Zile sınırı üzerinde ve dağlık yerlerde yaşayan halk ve aşiretleri katletmiş, köyleri yakarak Zile'ye doğru ilerlemiştir. Ayrıca atlı bir Ermeni kafilesi Tokat ile Zile sınırında dağlık bölgede oturan Müslümanları katlederek köyleri yakmıştır. Tokat'ın Erbaa bölgesinde güvenlik kuvvetleriyle çıkan çatışmada Pıçın dağı ormanında gizlenen onsekiz silahlı Ermeni'den, altısı ölü, bir kadın ve iki kız da yaralı olarak ele geçirilmiştir.¹⁸¹

2.4.9.1. Şebinkarahisar Ayaklanması

Şebinkarahisar sancağı, komitalar için Sivas Vilâyetinin en mühim merkezlerinden birisiydi. Ruslar ve onların güdümünde olan Ermeniler bu bölgeye oldukça fazla önem vermekteydi. Şebinkarahisar, doğu cephesindeki Türk ordusunun

¹⁸⁰ Abdullah Yaman, a.g.e., s.291., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, s.250-251., Gültekin Ural, a.g.e., s.115-116., Cemal Anadol, a.g.e., s.133., Gürsoy Şahin, a.g.e., s.138.

¹⁸¹ Hikmet Özdemir, "Seferberlik İlanından Rus İşgaline Kadar Ermeni Milislerle Çatışmalar", Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Ankara, 2006, s.131-132.

ikmal yollarından birinde yer alıyordu. Doğu cephesine silah ve mühimmatın ulaştırıldığı üç yoldan birisi de buradan geçmekte idi. Bölgenin ve Şebinkarahisar'ın Osmanlı-Rus harbindeki öneminin farkında olan Ermeni komitaları öteden beri burada faaliyetlerini özellikle de ruhani liderleri kullanarak gerçekleştirilmişlerdir. Özellikle Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşına girmesinin ardından bu faaliyetler daha da yoğunlaşmış, silah altındaki Ermeniler ordudan kaçarak köylerde eşkiyalık yapmaya, güvenlik kuvvetleriyle çarpışmaya ve Ruslarla işbirliği içerisine girmişlerdir. Hükümet yetkililerinin (III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa) 15 Nisan 1915 tarihinde Sivas bölgesi içerisinde olduklarını Başkumandanlık vekâletine bildirilmesine ve yetkililerin de gerekli tedbirleri almalarına rağmen, bu tür isyan hareketlerini önleyememişlerdir. Şebinkarahisar'da ünlü komitacı Murat'ın önderliğinde büyük bir Ermeni isyanı çıkmıştır. Yakalanan bir miktar Ermeni asker kaçağının 15 Haziran 1915 sabahı askerlik şubelerine nakilleri sırasında Ermeni komitacılar ve 500 kadar silahlı Ermeni, muhafızları şehit ederek yakalanan asker kaçaklarıyla beraber kaçmalarıyla olaylar başlamıştır.¹⁸²

İsyanı bastırmak için ilk etapta burada bulunan polis, jandarma ve askere sevkedilmek üzere toplanan 120 kişi ve bir miktar milis kuvvetiyle hareket edilmiştir. Fakat isyanın şekillenmesi üzerine Suşehri'nden Erzincan'a gitmekte olan Binbaşı Ali Bey'e ait bir miktar silah ve mühimmat buraya sevk edilmiştir. Ermeniler isyan ettikleri gün Türk mahallelerini ateşe vererek yangın çıkarmışlar, yapılan uyarılara silahla cevap vermişlerdir. Yaklaşık 152 kişinin ölümüne sebebiyet vermişlerdir. Şehirde asayiş kalmamış, Türkler Ermenilere, Ermeniler de Türklere saldırmışlardır.¹⁸³

İsyanın başlamasından sonra kaleye sığınan Ermeniler'in sayısı Bayburt ve havalisi ile Ezbider papazı Kerih kumandasında gelenlerle beraber 500'ü bulmuş, kadın ve çocuklarla bu sayı 2 bine ulaşmıştır. Kalenin muhkem bir yer olması ve yaklaşık 200 metre yükseklikte olmasından dolayı askeri güçlerin buraya ovoidan ulaşması mümkün değildi. Zira aşağıda yapılan her hareket katleden rahatlıkla savuşturulabiliyordu. Bu yüzden kaleyi top ateşiyle dövmek amacıyla Sivas'tan mantelli bir top Şebinkarahisar'a

¹⁸² Gürsoy Şahin, a.g.e., s.168-171., İsmail Özçelik, a.g.e., s.184., Cemal Anadol, a.g.e., s.330., Gültekin Ural, a.g.e., s.326.

¹⁸³ Gürsoy Şahin, a.g.e., s.172.

gönderildi. III. Ordu Komutanı Mahmud Kâmil Paşa, 16 Haziran'da bölgeye Neşet Paşa'yı gönderdi. 30 süvari telefon ve telgraf tellerini korumakla görevlendirildi. Sivas'tan da 234 kişilik bir askeri tabur buraya sevk edildi ve çıkan olaylar ancak dört gün sonra kontrol altına alınabildi.¹⁸⁴

İki hafta süren bu isyan hareketi sonunda Ermeni'lerin giyecek, silah ve mühimmatının azalması üzerine, 2 Temmuz gecesi çıkış için silah ve bombalarla ablukayı yarmayı başarmışlar ve Tamzara ırmağından Kabaktepe mevkiine Eskiköy sırtlarından Kılıbaba ormanına daha sonra da ormanlara kaçmayı başarmışlardır. Kaleden çıkıp kaçan Ermeni çetecilerinin sayısı 300 ila 500 arasında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸⁵

Asiler kaçtıktan sonra kale ve içinde kalan kadın ve çocuklarla diğer Ermeni ahâli teslim alınarak bölgede güvenlik sağlandı. Olaylarda askerden seksendört şehit ve 140 yaralı, Müslüman halktan ise otuz şehit ve yirmi kişi de yaralanmıştır. Ermenilerden ise 230 kişinin öldüğü tespit edilmiştir. yirmi gün devam eden isyanda halk büyük zarar görmüştür.

2.4.10. Trabzon Olayları

Samsun ve Trabzon Anadolu'nun Karadeniz'deki işlek limanlarından olduğu için, komitaların Sivas, Erzurum, Şebinkarahisar, Van, Elazığ bölgelerine silah sevkiyatı bu bölgeler vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Seferberlikten önce, buralarda komitaların teşkilat ve şubeleri bulunmaktaydı. Bu şubeler özellikle itilaf devletleri konsolosları ve yabancı postahaneleri aracılığıyla Rusya'dan ve yabancı ülkelerden bilgi almaktaydılar. Silah ihracatı için Giresun iskelesine büyük bir önem verilmişti. Vahan Badelyan ile Kel Artin silah ihracatı işini yürütüyorlardı. Bir gün Artin, Rus vapurundan çıkarmakta olduğu bir saman balyasının, vinçten boşalarak dağılması üzerine, arasında 400 mavin ile çok sayıda mavzer tüfekleriyle birçok mermi çıkmıştır.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Gürsoy Şahin, a.g.e., s.178-179., Gültekin Ural, a.g.e., s.327.

¹⁸⁵ Gürsoy Şahin, a.g.e., s.184., Cemal Anadol, a.g.e., s.331.

¹⁸⁶ Abdullah Yaman, a.g.e., s.238-294., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, s.252-253., Cemal Anadol, a.g.e., ss.316-318., Gültekin Ural, a.g.e., ss.311-313., İsmail Özçelik, a.g.e., s.180., Azmi Süslü, a.g.e., s.89.

Bu bölgedeki komitacı Ermeniler seferberlik emrine uymadıkları gibi Müslüman ahalinin de askere katılmasına engel olmaya çalışmışlar ve Rus işgalinin ardından galeyana gelerek Müslüman halka saldırmışlardır. Ruslar'ın bölgeden çekimesi sonrasında Trabzon'dan Erzincan'a kadar bütün Müslüman köyleri Ermeni çeteleri tarafından tahrip edilmiş, camiler pisliklerle doldurulmuş, meyve ağaçları kesilmiş, kuyular Müslüman cesetleriyle doldurulmuş, evler kesilmiş eller, ayaklar ve parçalanmış vücutlarla doldurulmuştur.¹⁸⁷

2.4.11. Ankara Olayları

Seferberliğin ilanının ardından hazırlıklarını tamamlamış olan Ermeni çeteleri, Ankara vilâyeti ve çevresinde birçok olayların yaşanmasına sebep olmuşlardır. İlk hareket, Boğazlıyan kazasının Orih köyündeki Ermeniler tarafından Akdağ'a bağlı Çayırşeyhi köyünün çeşitli yerlerine yerleştirilen bombalardan birinin patlaması sonucu Sıdık isimli bir çocuğun ağır yaralanmasıyla olmuştur. Bu olay sonucunda Orih, Mentеше ve İğdeli köylerinde yapılan aramalarda pek çok silah, cephane, bomba ve dinamit bulunmuştur. Asker toplamak üzere köye giden jandarmalara saldırdıktan sonra, Çatkebir yakınındaki ormanlığa sığınan yüzden fazla Ermeni, jandarmaya, yoldan gelip hücum etmişler ve Akdağmağdeni kaza merkezinde bombalar atarak gösteri yapmışlardır. Yine Boğazlıyan'ın çevre köylerindeki 300 kadar Ermeni, çete kurarak faaliyet göstermiş öldürme, yağma ve çapulculuk eylemlerine katılmışlardır.¹⁸⁸

2.4.12. Adana Olayları

Osmanlı Devletinin savaşa girmesinin ardından faaliyetlerini hızlandıran Ermeni komitaları, Kafkas ve cephesinde olduğu gibi, güneyde de silahlanma ve teşkilatlanma işini tamamlamışlar ve İngiltere ile Fransa hesabına casusluk şebekeleri kurmuşlardır. Bu casuslardan en meşhurları, 1915 Şubatında düşmana iltica eden Dörtüyl Ermeni'lerinden Abraham Salcıyan, Artin ve Bedros'tur.

¹⁸⁷ Azmi Süslü, a.g.e., s.89.

¹⁸⁸ Azmi Süslü, a.g.e., s.89-90., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.253-254.

24 Şubat 1915 tarihinde Köşker Torosoğlu ve Muallim Agop isimli kişiler, düşman tarafından Kıbrıs'tan getirilerek İskenderun'a çıkarılmışlarsa da, filo komutanının verdiği talimatla yakalanmış ve dîvân-ı harbe verilmiştir. Aynı tarihte topladığı belgelerle birlikte düşman gemisine sığınmaya çalışan Dağlıoğlu Artin de yakalanmıştır. Bunlardan başka Saimbeyli, Dört Yol, Kozan ve diğer kazalarda yüzlerce silah, bomba, dinamit, harita ve bayrak bulunmuş ve Saimbeyli'nin sarp kayalıklarına papazlar ve komitalarca saklanan gazyağları ve 150 kg barut bulunmuştur.¹⁸⁹

2.4.13. Urfa Olayları

Urfa sancağı tehcire tabi tutulan Ermenilerin iskân yerlerinden biriydi. Urfa'nın içinde yaklaşık 13 bin Ermeni yaşamaktaydı. Ermeni ihtilâl komitaları II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Urfa'da teşkilatlarını yaygın bir şekilde genişletip kuvvetlendirmişlerdi. Patrikhanenin Urfa'ya piskopos olarak gönderdiği Sofomo, 1896 Ermeni isyanlarında isyan hareketlerine bizzat katıldığı için Trablusgarp'a sürülmüş ve daha sonra da patrikhanece Urfa'ya piskopos olarak tayin edilmiştir. Bu mezkûr kişinin yöre halkını isyan ve ihtilâle hazırlayan faaliyetleriyle Avrupa ve ABD'de eğitimlerini tamamlayıp memleketlerine muallim olarak dönen Ermeni'lerin çalışmaları, bu bölgede Ermeni olaylarının çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Ayrıca burada bulunan misyoner okulları ve teşkilatlarıyla yabancı ülkelerin konsolosluklarının faaliyetleri Rusya'nın Ermeniler'i kışkırtmaları, sözkonusu olayların çıkmasında önemli bir etken olmuştur.¹⁹⁰

Hazırlıklarını tamamlayan Urfa Ermeniler'i, artık uygun bir ortamın oluşmasını beklemekteydiler. Birinci Dünya Savaşının çıkması ve Osmanlı Devletinin savaşa sürüklenmesinde onlara bu imkânı vermiştir. İsyân hazırlıklarına başlayan komitalara, Zeytun, Sasun, Bitlis ve Antep mıntıklarında bir komutan maiyetinde istihdam olunmak üzere Maraş ve Diyarbakır'dan gelen asker kaçaklarından oluşan silahlı bir birlik kurmuşlardır.

¹⁸⁹ Azmi Süslü, a.g.e., ss.90-91., Cemal Anadol, a.g.e., s.313-314., Gültekin Ural, a.g.e., s.308., Halil Metin, a.g.e., s.142., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.295-296.

¹⁹⁰ Abdullah Yaman, a.g.e., ss.337-340., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, ss.378-340.

İlk isyan hareketi Urfa'ya 1,5 saat mesafedeki Germuş köyünde çıkmıştır. Burada bir Ermeni çetesinin varlığından haberdar olan Devlet, buraya bir jandarma kuvveti göndermiştir. Ama aramanın geceye denk gelmesi yüzünden bunları ele geçirmek mümkün olmamıştır. Fakat o sırada köyün yakınında bulunan bir seferi kuvvetin yardımıyla Germuş dağında Sivashlı ve Kayserili iki Ermeni fedaisi yakalanmış ve çok sayıda silah, bomba ve cephanede ele geçirilmiştir. Bu olay üzerine hükümet bölgedeki silahları toplama kararı almış ve Urfa'nın içinde yaklaşık 820 tüfek, 406 tabanca, ondört yaralayıcı alet, 4922 fişek ele geçirilmiştir. 7 Ağustos 1915 tarihinde "Tellü'l-eb Yaz-Urfa-Siverek" yolunda çalışan amele taburunun Ermeni fertleri, Müslüman subay ve işçilerine saldırmışlardır. Daha sonra Tellü'l-eb Yaz-Urfa kısmında çalışan bölüktekiler, ele geçirdikleri çeşitli âlet ve silahlarla subayların ve Süryani arkadaşlarının üzerine hücum etmişlerdir ve subay Hilmi Efendi'yi de şehit etmişlerdir. Ayrıca dört jandarma erini ve muhtarı da yaralamışlardır.¹⁹¹

16 Eylül 1915 gecesini, Kilise sokağında Tarakçıoğulları'nın evinde toplanan bu aile fertlerinden Bedros, Serkis ve Mıgırdıç ve Sason'lu bir eşkıya tarafından kırk el silah atıldı. Burasının sıkıyönetim bölgesi olmasından dolayı evi saran polis ve jandarmalar, kapıyı açtıramayınca başka bir evin duvarından içeriye girmek istedi. Ermeni mahallesinden açılan ateş sonucunda bir jandarma eri şehit oldu ve Ermeniler Kilise Çanının çalmaya başlamasıyla Sofomo'nun idaresinde isyana başladılar. 4. Kolordu'dan yardım istendi. 4. Kolordunun yardıma yetişmesinin ardından Ermeniler'in bulunduğu mahalleler kuşatıldı ve teslim olmaları için bir süre tanındı. Fakat olumlu bir karşılık verilmeyince Ermeni'lerin sığındıkları yerler top ateşine tutuldu. Geceli gündüzlü çarpışmaların sonunda 27 Eylül gecesini Ermeni mahallesinin kenarındaki ilk hat ele geçirildi. Daha sonra Ermeni kilisesi üzerine gidildi. Kilise mazgallarından ateş açılması üzerine topçu ateşiyle karşılık verilmiş ve bunun üzerine Ermeniler beyaz bayrakla ateşkes istediler. 600 kadar kadın ve çocuk teslim oldu. Olayların bu şekilde bittiği zannediliyordu. Fakat kaçan çeteciler, gizli yollar, sığınaklar bularak buralardan askere bomba ve silah yağdırdılar. Çıkan çatışmalarda halktan kırkiki, jandarmadan

¹⁹¹ Abdullah Yaman, a.g.e., ss. 342-345., Gültekin Ural, a.g.e., s.320-321., Cemal Anadol, a.g.e., s.325-326., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, s.345-346.

sekiz kişi öldü. Askerden biri subay 200'ü aşkın şehit ve yaralı verildi. 120'den fazla silah ele geçirildi.¹⁹²

2.5. Ermeni Tehciri

2.5.1. Tehcire Giden Yol ve Tehcir Kararının Alınması

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbine girmesinin ardından ülkenin durumu hiç de iç açıcı değildi. Özellikle 1915 yılının ilkbaharında Çanakkale cephesinde itilaf kuvvetlerinin donanmaları ilerlerken, doğuda Rus cephesi, Suriye'de Kanal cephesi ve Irak cephesinde de İngiliz tehdidi ile karşı karşıya idi. Ülkenin dört bir tarafı adeta bir ateş çemberiyle sarılmış bir vaziyetteydi. İçerde ise Osmanlı Devleti Ermeni Komitalarının çıkarmış oldukları isyanlarla uğraşmak durumunda kalmıştı. Komitalarca çıkarılan bu olaylarda özellikle Osmanlı Devleti'nin ikmal yolları, askerlerin sevk güzergâhları, yiyecek ve cephane sevkiyatı yapılan yerler hedef seçilmişti.¹⁹³

Kafkas Cephesinde Osmanlı güçleriyle çarpışan Rus ordularının Mayıs ayı içerisinde Osmanlı topraklarına girip Van'ı işgal edeceğini düşünen Ermeniler, bölgede Mart ve Nisan aylarında bir isyan ve ihtilâl hareketine başlamışlardı. Seferberlik olması münasebetiyle ve bölgedeki askeri birliklerin Kafkas cephesinde Ruslarla savaş halinde olmalarından dolayı şehirde önemli bir askeri kuvvetin olmaması, Ermeni'lerin isyan hareketinde başarılı olmalarını ve bazı şehirlerin yönetimini ele geçirmelerini kolaylaştırmıştır. Müslümanların canlarını kurtarmak için şehirden çıkarılmasının ve ülkenin batısına doğru göç ettirilmesinin ardından Ruslar Van'ı işgal etmişlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti yöneticilerinin oldukça zor durumda kalmasına ve bazı âcil ve kesin önlemler almalarına sebep olmuştur. Fakat bu olaylar yaşanmadan önce Bâb-ı Âli'ye Osmanlı Ermenileri'nin bir takım isyan ve ihtilâl hareketleri için hazırlık yapmaya başladıkları, Ermeni'lerin özellikle de bazı misyoner okullarında çalışan öğretmenler ve kilise görevlileri ile komita reisleri tarafından yönlendirilmeye ve

¹⁹² Gültekin Ural, a.g.e., s.323-324., Cemal Anadol, a.g.e., ss.326-328., Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, ss.347-352.

¹⁹³ Berna Türkdoğan, 1915'ten Günümüze Tehcir (Türk-Ermeni İlişkileri), IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.81.

silahlandırılmaya çalışıldıkları doğrultusunda ordu kumandanları tarafından istihbari bilgiler gönderilmekteydi. Osmanlı Devleti de I. Dünya Savaşına girdikten sonra Ermeni'lerin Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyetlerini önleyebilmek için bazı tedbirler almaya başladığı görülmektedir. İçişleri Bakanı Talat Paşa, Erzurum Mebusu Vartkes Efendi'ye Ermeni'lerin düşmanla işbirliği yapmaya devam etmeleri halinde çok şiddetli tedbirler alınacağı ihtarında bulunmuştu. Ayrıca Talat Paşa, Aralık 1915'te doğu vilâyetlerine gönderdiği gizli bir talimatta oldukça fazla sayıda var olan ve özellikle Ermeni'lerin eğitimiyle ilgilenen yabancı kuruluş ve memurlarının harp sırasında başka bölgelere gönderilmelerinin düşünüldüğünü bildirmişti.¹⁹⁴ Takip eden günlerde Ermeni isyanlarının devam etmesi üzerine Hükümet bir tedbir olarak Zeyton, Maraş ve civarındaki Ermenileri Konya'ya sevk etti. Fakat Ermeniler'in burada da toplu halde bulunmaları ve o bölgedeki Ermenilerle birleşme ihtimâlinde dolayı da bundan vazgeçildi ve Halep'in güneydoğusu ile Zor ve Urfa havalisine sevkedilmelerine Hükümet tarafından karar verildi.¹⁹⁵ İçişleri Bakanı Talat Paşa, Zeyton Ermenileri'nin başlattığı olayların bir türlü yatışmaması üzerine 6 Mayıs 1915 tarihinde Maraş Mutasarrıflığına gönderdiği gizli bir şifre ile Zeyton Ermenileri'nin tamamen ihraç edilmelerini emretti.¹⁹⁶

Osmanlı Devleti'nin ölüm kalım savaşı verdiği bir sırada Ermeniler, cephede ve cephe gerisinde düşmanın işini kolaylaştıracak bazı faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bu durum karşısında başkumandanlık 25 Şubat 1915 tarihinde bütün birliklere bir genelge gönderdi. Ermeniler'in çeşitli yerlerde bazı çeteler kurdukları, askerden kaçarak eşkiyalık yaptıkları belirtilerek, bazı aramalarda bol miktarda silah ve bomba yakalandığı ve bunun da bir isyan hareketi olduğuna dikkat çekilerek aşağıdaki tedbirlerin alınmasını istemiştir.

“Ermeni erler seyyar orduda ve silahlı hizmetlerde kullanılmayacak, komutanlar silahlı saldırılara karşı koyacaklar, gerekirse örfi idare ilan edecekler, her yerde uyanık

¹⁹⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1995, s.6.

¹⁹⁵ O.B.E., a.g.e., s.6.

¹⁹⁶ O.B.E., a.g.e., s.6.

davranılacak, planlı hareket olmayan yerlerde arama yapılmayacak ve sâdik teb'aya herhangi bir zarar verilmeyecektir.¹⁹⁷

Van isyanının patlak vermesinin ardından Talat Paşa tarafından bütün vilâyetlere gönderilen telgrafta, Ermeni komitalarının şubelerinin kapatılması, evraklarına el konulması, komitanın ileri gelenlerinin, Muzır Ermeniler'in ve buldukları yerde ikâmetleri mahzurlu olan Ermeniler'in tutuklanmasını istemiştir. Bundan başka Müslüman ahali ile Ermeniler arasında meydana gelebilecek çatışmalara meydan bırakılmaması talimatı verilmiştir.¹⁹⁸ Yine aynı gün Dâhiliye Nezareti tarafından Ordu-yı Hümayun'a aşağıdaki genelge gönderilmiştir. 26 Nisan'da da bu genelge Başkumandanlık tarafından bütün birliklere yollanmıştır.

Devletlü Efendim Hazreteri;

Ermeni komitalarının Memâlik-i Osmaniyye'deki teşkilât-ı ihtilâliye ve siyâsiyyeleriyle öteden beri kendilerine bir muhtariyet-i idâre te'minine ma'tuf olan teşebbüsleri ve ilân-ı harbi müteakib Taşnak Ermeni Komitasının Rusya'da bulunan Ermeni'lerin derhal aleyhimize hareketine ve Memâlik-i Osmaniyye'deki Ermeni'lerin dahi ordunun düçar-ı za'af olmasına intizâr ederek o zaman bütün kuvvetleri ile ihtilâl eylemlerine dâir ittihâz ettikleri mukarrerâtı ve her fırsattan istifâde etmek sûretiyle memleketin hayat ve istikbâline te'sir edecek harekât-ı hâinâneye cür'etleri bi'l-hassa devletin hâl-i harbde bulunduğu şu sırada Zeytun ile Bitlis, Sivas ve Van'da vukû bulan hâdisât-ı âhle-i isyâniyye ile bir kere daha teyyüd etmiş ve esasen Merkezleri Memâlik-i ecnebiyyede bulunan ve el-yevm unvanlarında bile ihtilâlcilik sıfatını muhafaza eden bütün bu komitalar mesaisinin Hükûmet-i Osmaniye aleyhine olarak her türlü esbâb ve vesâite mürâca'ât sûretiyle netice-i emelleri olan muhtariyeti istihsal maksadı etrafında toplandığı ve Kayseri ve Sivas ile mahall-i sâirede meydana çıkarılan bombalar ile Rus ordusuna gönüllü olaylar teşkil ederek Ruslarla birlikte memleketi saldıran ve an-asl Osmanlı memleketi ahâlisinden olan Ermeni Komita rü'esâsının

¹⁹⁷ O.B.E., a.g.e., s.6.

¹⁹⁸ Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s.62,63., Bülent Bakar, Ermeni Tehciri ve Uygulanması, s.69., B.O.A. DH. ŞFR. 52/96-97-98.

harekâtı ve Orduy-ı Osmani-yi arkadan tehdid etmek sûretiyle pek büyük bir mikyasta alınan tertibât ve neşriyâtları ile tahakkuk eylemiştir.

Binâ'en-'aleyh hükümet kendisi için bir mesele-i hayâtiye teşkil eden bu kabil tertibât ve teşebbüsâtın temâdîsine hiçbir zaman nazâr-ı iğmâz ve müsâmaha ile bakamayacağı ve membâ-ı mefsedet olan komitaların hâlâ mevcûdiyetini meşrû telâkkî edemeyeceği cihetle şifâhen de görüşüldüğü vechîle bi'l-umum teşkilât-ı siyâsiyyenin ilgâsına lüzûm-ı âcil hissetmiş ve îcâb eden tedâbiri ittihâz eylemiştir. Nubar'ın Hınçak ve Taşnak ve emsali komitaların gerek pâ-yı tahtta ve gerek vilâyatta bulunan şucabâtının derhal sedleri ile evrak ve vesâikinın kat'iyen ziyâ ve imhâsına imkân bırakmamak sûretiyle müsâderesi ve komitalar rü'esa ve erkanının müteşebbis eşhâsı ile hükümetçe tanınan mühim ve muzır Ermeni'lerin hemen tevkîfi ve bulundukarı mahallerde devam-ı ikâmetlerinde görünenlerin vilâyet dâhilinde münâsib görülecek mevâki'de toplattırılarak firarlarına meydan bırakılmaması ve îcâb eden mahallerde silah taharriye başlanarak her türlü hâl ve ihtimâle karşı kumandanlar ile bi'l-muhâbere kuvvetli bulunulması ve icraâtın hüsn-i tatbiki esbâbının te'min ve istikmâli ile zuhur edecek evrak ve vesâikin tedkîki neticesinde tevkîf olunan eşhâsın dîvân-ı harblere tevdîi münâsib görülmüş olmakla mahzâr-ı tensîb bulunduğu, buyurulduğu takdirde iktizâsına tevessül olunmak üzere keyfiyetin iş'ârına müsaa'de buyurulması bâbında emri fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

11. Nisan 331

Dâhiliye Nazarı Talat¹⁹⁹

Genelgeden de anlaşıldığı gibi Ermeni'lerin özellikle harp bölgelerinde görülen muzır hareketlerinden dolayı ülke içerisindeki bütün komita merkezlerinin kapatılmasına, buralardaki evrak ve dosyaların imha edilmeden ele geçirilmesine, buralarda görevli, yönetici ve başkanlarının tevkifine karar verilmiştir. Bu kararın alınmasından ve sözkonusu yetkililere gönderilmesinin ardından ülkenin çeşitli yerlerinde dîvân-ı harblere sevkedilmek üzere Ermenilerden bazı kişiler tutuklanmıştır. İstanbul'da 2345 kişi tevkîf edilmiştir.²⁰⁰ Sivas vilâyetinde de bu emrin tebliğ

¹⁹⁹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, s.424-425'den naklen BDH. Kls. 401 E.dos.50 Y.dos 1580 f.1-3.

²⁰⁰ Kâmuran Gürün, a.g.e., s.307.

edilmesinden sonra vilâyet merkez, sancak ve kazalarında bazı kişiler tutuklanmıştır. Sancak ve kazalarda tutuklanan Ermeni'lerin bazılarının Sivas'a gönderildikleri ve bunlarla birlikte Sivas'ta tutuklu bulunanların sayısının 1500 ila 2000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.²⁰¹

Alınan bütün tedbirlere rağmen Ermeni isyan ve ihtilâl hareketleri devam ediyordu. Van isyanı bütün hızıyla sürüyor ve diğer bölgelerdeki isyan hareketleri de bir türlü son bulmuyordu. Bütün bunlar karşısında oldukça zor durumda kalan Başkumandan vekili Enver Paşa Ermeniler'in isyan çıkaramayacak bir şekilde etkisiz hale getirilmesini arzuluyordu. Bu amaçla 2 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya bir yazı göndermiştir. Bu yazıda, Rusların 20 Nisan 1915 tarihinde kendi sınırında yaşayan bazı Müslümanları sefil ve perişan bir vaziyette Osmanlı sınırına soktuğu gibi Osmanlı Devleti'nin de sorun olan Ermeniler'i ya sorunun yaşandığı bu bölgeye ya da Rus sınırı dâhiline göndermeyi teklif etmiştir. Eğer bunlar da olmazsa Anadolu'nun belli yerlerine dağıtılmalarını önermiştir.²⁰²

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, durumun nezaketi karşısında Meclis-i Vükeladan çıkacak karar beklemeden ve bu işle ilgili geçici bir kanun çıkartmadan Ermeni tehcirini başlattı ve sorumluluğu tek başına üzerine aldı.²⁰³

Talat Paşa önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermeni'lerin harp sahası dışına çıkarılmaları konusunu ele aldı. Bu amaçla 9 Mayıs 1915 tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Bey'e ve Van Valisi Cevdet Bey'le Bitlis valisi Mustafa Abdülhalık Bey'e şifre emirler gönderdi. Talat Paşa emrinde özellikle bu bölge Ermenileri'nin isyan ve ihtilâl hareketleri içerisinde olduğunu ve buraların âdeta birer isyan ve ihtilâl ocakları haline geldiğini belirtmekteydi. Bunların yoğun olarak yaşadıkları yerlerden çıkarılarak güneye doğru sevklerinin kararlaştırıldığı bildirilmekteydi. Ayrıca bu kararın derhal tatbikini gerçekleştirmeleri, valilere mümkün olan her türlü yardımın yapılması gerektiğini ve Başkumandanlık Vekaleti'nden 3. ve 4.

²⁰¹ James Bryce, Arnold Toynbee, Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele, C II., Çev. Atilla Tuygan, Jülide Değirmenciler, Pencere Yayınları, İstanbul, 2006, s.17.

²⁰² O.B.E., a.g.e., s.8.

²⁰³ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi Cilt III., Kısım III., T.T.K. Yayınları, Ankara, 1991, s.38.

ordu komutanlarına tebligat yazıldığını ve bu uygulamanın Van'la birlikte Erzurum'un güney kısmı ve Bitlis'e bağlı önemli kazalara, bilhassa Muş ve Sasun ile Talori civarına teşmilini istemiştir. Ayrıca Valilerden, ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak derhal uygulamaya geçmelerini emretmiştir.²⁰⁴ Talat Paşa 23 Mayıs 1915 tarihinde 4.Ordu kumandanlığına gönderdiği şifre telgrafında, başka vilâyetlere gönderilecek Ermeniler hakkında bilgi vermekte ve boşaltılması gereken yerleri şöyle sıralamaktaydı:

- 1.Erzurum, Van, Bitlis vilâyetleri;
- 2.Adana, Sis ve Mersin'in merkezleri müstesna olmak üzere Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket livaları,
- 3.Maraş merkez hariç Maraş sancağı;
- 4.Haleb vilâyetinin merkezi hariç olmak üzere İskenderun, Bilan, Cisir-i Şuğur ve Antakya'daki köy ve kasabalarda bulunan Ermeniler buldukları yerlerden çıkarılacak.

Erzurum, Van, Bitlis vilâyetlerinden çıkarılanlar, Musul vilâyetinin güneyi ile Zor sancağı hariç Urfa sancağına yerleştirileceklerdi. Adana, Haleb ve Maraş civarından çıkarılacak olanlar da Suriye vilâyetinin doğu kısmı ile Haleb vilâyetinin doğu ve güneydoğusuna, Hükümet tarafından tayin edilen yerlere nakl ve orada iskân edilecekti. Nakil işlemlerine nezaret etmek üzere Adana bölgesine, yanında bir mülkiye müfettişiyle maliyeden de özel bir memur olmak üzere Mülkiye müfettişlerinden Ali Seydi Bey, Haleb ve Maraş için de aynı şekilde Hamid Bey tayin edilmiş ve Ali Seydi Bey görev yerine gitmiştir. İskân yerlerine ulaşan Ermeniler, hal ve yerin durumuna göre ya mevcut köy ve kasabalarda inşa edecekleri evlere veyahut Hükümet tarafından belirlenen yerlerde yeniden kuracakları köylere yerleştirileceklerdi. Ermeni köylerinin Bağdat demiryolundan en az yirmibeş kilometre uzakta olması şart koşuldu. Nakli gerekli olan Ermeniler'in sevk ve iskânı mahalli memurların idaresine bırakıldı. İskân yerlerine sevk edilen Ermeniler'in mallarının ve canlarının korunmasıyla iâşe ve istirahatlarının sağlanması, güzergâhlarında bulunan idari memurlara aitti. Sevk edilen

²⁰⁴ Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s.66.

Ermeniler tüm kıymetli mallarını ve menkullerini yanlarında götürebilirlerdi. Gayr-ı menkul malları hakkında ise geniş bir talimatnâme hazırlanmıştır.²⁰⁵

Doğu Anadolu vilâyetleriyle Güney ve Güneydoğu Anadolu vilâyetlerinden çıkarılarak yukarıda zikrettiğimiz sözkonusu bölgelere gönderilmelerine karar verilen Ermeniler'in yeniden faaliyet içerisine girmemeleri için Başkomutanlık bazı uyarılarda bulunmuş ve bu amaçla 26 Mayıs 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretine bir yazı göndererek şu hususların dikkate alınmasını istemiştir.²⁰⁶

a)Ermeni nüfusu gönderildiği yerlerdeki aşiret ve iskân sayısının % 10 nisbetini geçmemelidir.

b)Göç ettirilecek Ermeniler'in kuracakları köylerin her biri elli evden çok olmamalıdır.

c)Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa yakın yerlere ev değiştirememelidir.²⁰⁷

26 Mayıs 1915'te Ermeni isyanları ve tehcirine dair Dâhiliye Nezâretinden Sadaret'e bir tezkire gönderildi. Dâhiliye Nezâretinin gönderdiği tezkire aşağıdadır:²⁰⁸

“Savaş bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmının Hudûd-ı Osmaniyye-yi düşman devlete karşı koymakla meşgul eden Orduy-ı Hümayûn'un hareketlerini güçleştirme ve Erzak ve Askeri malzemelerin nakliyatını zorlaştırma ve düşman ile birlikte hareket etme ve masum insanlara silahla taarruz ve Osmanlı şehir ve kasabalarını tasallut ile katl ve yağmalamak ve düşman deniz kuvvetlerine erzak tedarikiyle müstahkem mevkiileri gösterme cüretleri bu gibi ihtilâlcî unsurların hareket sahasından uzaklaştırılmasını ve asilerin hareket üssü ve yeri olan köylerin tahliyesi icab ederek bu babda çeşitli icraatlara başlanıldığı ve bu cümleden olmak üzere Van, Bitlis, Erzurum vilâyetleriyle, Adana merkez, Sis ve Mersin merkezleri müstesna olmak

²⁰⁵ B.O.A. DH. ŞFR, 53/94., Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s.67-68.

²⁰⁶ Yusuf Halaçoğlu, a.g.e.,s.68.

²⁰⁷ Genelkurmay, No 1/1, KLS 44, Dosya 207, F.2-3'den nakleden Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası, s.307.

²⁰⁸ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.37., Karacakaya Recep, Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005, s.254., OBE, s.30,31., Kâmuran Gürün, a.g.e., s.307,308.

üzere Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket Isvaları ve Maraş merkez müstesna olmak üzere Maraş sancağı ve Haleb vilâyetinin merkez kazaları müstesna olmak üzere İskenderun, Belen, Cısr-i Şu'ür ve Antakya kazaları köy ve kasabalarında sakin Ermeni'lerin Vilayati Güney vilâyetlere Cenubiyeye sevkine bi-l ibtîdar Van vilâyetiyle sınırlı olan kuzey kesimi hariç Musul vilâyetine ve Zor sancağına ve Urfa merkez hariç olmak üzere Urfa sancağının güney kesimine ve Haleb vilâyetinin doğu ve güneydoğu kısmına ve Suriye vilâyetinin doğu kısmında belirlenen yerlere sevk ve iskânına başlanmış ve devam edilmekte bulunduğu beyanıyla devletin esas menfaatlerine muvâkif görülen bu işlerin bir usul ve kaideye bağlanması gerektiği ...”

Talat Paşa imzasıyla Meclise sunulan bu tezkerenin ardından Meclis 27 Mayıs 1915 tarihinde “Vakt-i Seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için Cihet-i Askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında” isimli geçici kanunu çıkartmıştır. 1 Haziran 1915 günü Takvim-i Vekâyi’de yayımlanan bu kanunun maddeleri şunlardır:

1)Vakt-i seferde ordu, kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir sûretle evanur-i hükümete ve müdafa-i memlekete ve muhafazai asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse hemen kuvvay-ı askeriye ile en şiddetli suretle tedibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esassından imha etmeye mecburdurlar.

2)Ordu, kolordu ve fırka kumandanları icâbât-ı askeriye mebni veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalardaki ahalinin münferiden veya topluca diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.²⁰⁹

Böylece Dâhiliye Nezareti kendisinin başlatmış olduğu tehcir işini orduya devretmiştir.²¹⁰ Nihayetinde de 30 Mayıs 1915 tarihinde toplanan Bakanlar Kurulu (Heyet-i Vükelâ) aşağıdaki kararı almıştır.

²⁰⁹ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.40.

²¹⁰ Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s.71.

“Fi’l-hakika devletin varlığını koruma ve emniyeti uğrunda sürekli olarak devam eden icraat ve ıslahat-ı fedakârîsi üzerine icrâ-i sû-i tesire sebep olan bu gibi zararları hareketlerin tesiriyle imha ve izalesi kesinlikle gerekli olan ve sözkonusu bakanlıkça bu emirde süratle başlanan icraatlardaki doğruluk açık olduğundan bahsi geçen tezkere ortaya konulduğu üzere belirtilen köy ve kasabalarda sakin Ermenilerden sevki icab edenlerin hazırlanan yerlerine rahat bir şekilde sevk ve ulaştırılmalarıyla güzergâhlarında istirahatlarının temini ve can ve mallarının korunması ve çıkışlarından itibaren varışlarına kadar “Muhacirîn Tahsisatı’ndan iâşeleri ve geçmiş mâli durumları ve iktisadi vaziyetleri nisbetinde kendilerine emlak ve arazi verilmesi ve içlerinden muhtaç olanlara hükümetçe mesken inşası ve ziraatçilere ve sanat ehline tohumluk ve alet ve edevat verilmesi ve terk ettikleri memlekette kalan mal ve eşyalarının veya tahliye edilen köylere muhacir ve aşâ’ir iskânıyla emlak ve arazinin kıymeti takdir edilerek kendilerine verilmesi ve tahliye edilen şehir ve kasabalarda oturup nakledilen ahaliye aid gayr-ı menkullerin yazılması ve kıymet, miktar ve cinslerinin tespitinden sonra muhacirlere tevzi ve muhacirlerin uzmanlık ve uğraşları hâricinde kalan zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallıklarla dükkân, han, fabrika ve depo gibi akarâtın müzayede yoluyla satılması ve idaresi ve Muamelat-ı Umumiye-i İskâniyenin hızlandırma ve düzenleme ve tetkiki ve teftişi ve bu hususta talimatname hükümleri ve sözkonusu nezaretten alınacak ve telakki edilecek evamir dairesinde mukarrerat ittihaz ve tatbiki ve tâli komisyonlar teşkili ve maaşlı memur istihdamı vazife ve selahiyetlerini haiz olmak ve doğrudan doğruya Dâhiliye Nezaretine bağlı bulunmak ve bir başkan ile bir memur-ı dâhiliyeden ve diğer memurlar maliyeden seçilecek ve tayin edilecek iki üyeden oluşmak üzere komisyonlar oluşturularak ve mahallerde mezkur talimatnamenin valiler tarafından uygulanacak hükümler seçilmiş olduğunun cevaben sözkonusu bakanlığa tebliği ve ilgili resmi dairelere malumat i’tası tezekkür kılındığı.”²¹¹

Talat Paşa’nın 26 Mayıs 1915 tarihinde Sadaret’e gönderdiği ve Bakanlar Kurulu’nun 30 Mayıs’ta kabul ettiği tezkereye göre Ermeniler kendileri için tahsis edilen bölgelere can ve mal emniyetleri sağlanarak gönderilecek. Ermeniler’in iâşeleri iskân yerlerine varıncaya kadar muhacirin tahsisatından karşılanacak. Ermeniler’e durumları nisbetinde emlak ve arazi dağıtılacak. Muhtaç olanlara devlet ev yapacak.

²¹¹ MV. 198-24, O.B.E., s.30-32’den MV. 198-163.

Ziraat malzemeleri, tohumluk, alet ve edevat verilecek, Ermeniler'in memleketlerinde bırakmak zorunda kalacakları bazı eşyalarının kıymeti münasip bir şekilde kendilerine verilecek. Yurtlarında bırakmak zorunda kaldıkları taşınmaz malları emvâl-i metrûke komisyonları tarafından muhafaza edilecek. Bir kısım malları ise sayımı yapıldıktan sonra doğu vilâyetlerinden gelmek zorunda kalan muhacirlere dağıtılacak. Zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallıklarla han, dükkân, fabrika ve depo gibi yerler müzayede usûlü ile satılacak veya kiralanacak. Buradan elde edilen gelir sahipleri namına korunmak üzere mal sandıklarına gönderilecektir.²¹²

Bakanlar Kurulu'nun 30 Mayıs 1915'teki kararı, 31 Mayıs 1915 tarihinde uygulamaya konulmak üzere Dâhiliye, Harbiye ve Maliye Nezaretlerine gönderilmiştir. Harbiye Nezaretine gönderilen kanun aşağıda verilmiştir.²¹³

Harp bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmının Osmanlı hududunu düşman devletlere karşı korumaya gayret eden ordumuzun harekâtını zorlaştırdıkları; erzak ve askeri malzeme nakliyatını güçleştirdikleri, düşmanla iş birliği yapmak ve birlikte hareket etmek emelinde oldukları, ayrıca düşman saflarına katıldıkları, yurt içinde askerî kuvvetlere ve masum halka silahlı saldırılar düzenledikleri, düşmanın deniz kuvvetlerine malzeme sağladıkları, müstahkem mevkiileri düşmana göstermeye cesaret ettikleri tespit edilmiştir. Bunun için isyancı unsurların harekât sahasından uzaklaştırılması gerekmektedir. Bu işlem için faaliyete başlanacaktır. Van, Bitlis, Erzurum vilâyetleriyle, Adana, Sis ve Mersin'in merkezleri hariç, Maraş sancağı, Halep vilâyetinin merkez ilçeleri hariç İskenderun, Beylan, Cisirugur, Antakya ilçelerinin köy ve kasabalarında oturan Ermeniler, güney vilâyetlere âcil olarak sevk edilecektir. Sevk edilecek Ermeniler, Van vilâyeti ile sınır olan kuzey kısmı hâriç olmak üzere Musul vilâyetine ve Zor sancağına; Urfa'nın merkezi hariç olmak üzere Urfa sancağının güney kısmına; Halep vilâyetinin doğu ve güneydoğu kısmına ve Suriye vilâyetinin doğu kısmında belirlenen ve tahsis edilen yerlere nakledilerek yerleştirileceklerdir.

²¹² Bülent Bakar, Ermeni Tehciri ve Uygulaması, s.78., Kâmuran Gürün, a.g.e., s.311-312.

²¹³ Azmi Süslü, a.g.e., s.115.

Devletin temel çıkarları için uygun görülen bu işlemin bir yöntem ve kurala bağlanmasını isteyen 26 Mayıs 1915 gün ve 270 sayılı tezkere, Bakanlar Kurulunda görüşülmüştür. Görüşmelerde devletin varlığını ve güvenliğini muhafaza için devam eden uygulamalar ve fedakârca düzenlemeleri bozmaya yönelik zararlı hareketlerin etkili bir şekilde bertaraf edilmesi mutlak surette gerekli olup, Bakanlığınızın bu konu ile ilgili olarak uygulamaya koyduğu kararlar isabetli ve açık olduğundan, Bakanlığınızca bu emirde belirtilen uygulamaya başlanması uygun bulunmuştur. Belirttiğiniz şekilde isimleri yazılı olarak bildirilen köy ve kasabalarda oturan Ermenilerden gönderilmesi gerekenlerin, gidecekleri yerlere rahat bir şekilde taşınmaları ve ulaştırılması ile yolculukları boyunca istirahatlerinin sağlanması, can ve mallarının korunması ve tespit edilen yerlerine vardıklarında kesin olarak yerleştirilmelerine kadar göçmenler ödeneğinden işeleri sağlanacak, daha önce sahip oldukları mali ve ekonomik durumları oranında, kendilerine emlak ve arazi dağıtılacaktır. Muhtaç olanlara, devlet tarafından evler inşa edilecek, çiftçilere tohumluk, meslek sahiplerinden ihtiyacı olanlara alet ve edevat dağıtılacaktır. Ayrıldıkları yerlerde kalan eşya ve mallarının ya da bunların değerlerinin karşılığı kendilerine aynı şekilde verilecektir. Boşaltılan köylere yerleştirilecek göçmen ve aşiretlere, emlak ve arazi değerleri tespit edilerek dağıtılacaktır. Boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunan, nakledilen kişilere ait taşınmaz malları yazılıp; cins, değer ve miktarı tespit edildikten sonra göçmenlere dağıtılacaktır. Göçmenlerin bildikleri ve yaptıkları işlerin dışında kalacak zeytin, dut, bağ ve portakal bahçeleri ile dükkân, fabrika, han ve depo gibi gelir getiren mallarının açık artırma ile satılarak yahut kiralanmak suretiyle toplam bedelleri kendilerine verilmek üzere sahipleri adına geçici olarak mal sandıklarına yatırılacaktır. Belirtilen bu işlerin yerine getirilmesinde yapılacak harcamaların, göçmenler ödeneğinden karşılanması için Bakanlığınızca düzenlenmiş olan yönetmeliğin bütün hükümlerinin uygulanması, terk edilmiş malların korunması, idaresi ile genel iskân işlerinin hızlandırılması, düzenlenmesi, incelenmesi ve uygulanması, alt komisyonlar kurulması ve memur istihdam edilmesi ile ilgili görev ve sorumluluklarını taşımak ve doğrudan doğruya Bakanlığınıza bağlı kalmak suretiyle, bir başkan ile biri İçişleri, diğeri Maliyeden seçilerek tayin edilen iki üyeden oluşacak komisyonlar kurularak görev yerlerine gönderilmesi, komisyon gönderilmeyen yerlerde söz konusu yönetmelik hükümlerinin, valiler tarafından yürütülmesi uygun görülmüştür.

Konu, Savunma Bakanlığına ve Maliye Bakanlığına tebliğ edilmiştir. Bakanlığımız tarafından uygulanmasına ilişkin tezkere yazılmıştır.

Savaş hali ve olağanüstü siyasi zorluklar dolayısıyla, başka yerlere nakledilen Ermeniler'in iskân ve iaşelerinin nasıl yapılacağı aşağıdaki esaslara bağlanmıştır.

Madde 1: Nakli gerekli olanların sevklerinin sağlanması, yerel görevlilerin yönetimine aittir.

Madde 2: Nakledilen Ermeniler, taşınabilir bütün mallarını ve hayvanlarını beraberlerinde götürebilirler.

Madde 3: İskân yerlerine sevk edilen Ermeni'lerin yol boyunca can ve mallarının korunmasıyla, iaşe ve dinlenmelerinin sağlanmasından, gidiş yolları üzerinde bulunan yerel görevliler sorumludur. Bu konuda meydana gelecek gevşeklik ve ilgisizlikten sırasıyla bütün görevliler sorumludur.

Madde 4: Oluşturulan iskân yerlerine ulaşan Ermeniler duruma ve yere göre; ya mevcut köy ve kasabalarda ayrı ayrı inşa edilecek evlere ya da yerel idareciler tarafından belirlenecek yerlerde kurulacak köylere yerleştirileceklerdir. Köylerin, sağlık Őartlarına uygun, tarıma ve gelişmeye uygun yerlerde kurulmasına özellikle dikkat edilecektir.

Madde 5: İskân bölgelerinde köy kurulmasına elverişli, boş, sahipsiz ve devlete ait arazi bulunmaması durumunda, devlet malı olan çiftlik ve köylerin iskân için tahsis edilmeleri uygundur.

Madde 6: Ermeni'lerin yerleştirilecekleri köy ve kasabalarda, yeniden kurulacak Ermeni köyleri sınırlarının, Bağdat demir yoluyla birleşme hatlarından ve diğer demir yolu hatlarından en az yirmibeş kilometre uzaklıkta bulunması Őarttır.

Madde 7: Köy ve kasabalarda yeni yapılacak evlere yerleştirilen Ermeniler ile yeni kurulan köylere yerleştirilen Ermeni'lerin, nüfus kütüklerine esas olabilecek bir şekilde düzenli olarak kaydedileceği ve her ailenin ismi, lakabı, yaşı, sanatı, geldiği ve yerleştirildiği yer ile her aileyi oluşturan aile fertlerinin isim ve yaşlarını açıklayan bir defter düzenlenecektir.

Madde 8: Belirlenen yere yerleştirilen bir kimsenin, bağlı bulunduğu komisyonun izni olmadan ve yerel güvenlik makamlarından özel belge alınmadan başka yerlere gitmesi yasaktır.

Madde 9: İskân edilecekleri yerlere ulaşan Ermeni'lerin, kesin yerleşimlerine kadar geçecek olan sürede iaşeleri, ayrıca ihtiyacı olanlara evlerinin inşası için gerekli harcamaları yerel makamlar, göçmen ödeneğinden karşılayacaklardır.

Madde 10: İaşe ve iskân işlerinin hızlı olarak yürütülmesi, göç edenlerin sağlıklarının korunması ve rahatlarının sağlanmasına ilişkin hususların yerine getirilmesi, o bölgenin en üst mülki idarecileri, sorumlu yönetici olmak üzere, göçmen komisyonlarına aittir. Göçmen Komisyonu bulunmayan yerlerde Göçmenler Tüzüğü'ne uygun olarak yeniden kurulması gereklidir.

Madde 11: İaşe ve iskân işlerinin sağlanması ve hızlı olarak yürütülmesi ve göçmenlerin yeterince sevki; iaşe ve iskân memurlarının tayini, Bakanlıktan izin alınmak şartıyla, mutasarrıf ve valilere aittir.

Madde 12: İskân edilen her aileye, daha önceki iktisadi durumları ve şimdiki ihtiyaçları göz önüne alınarak yeterli miktarda arazi verilecektir.

Madde 13: Arazinin seçimi ve dağıtılması göçmen komisyonlarınca gerçekleştirilecektir.

Madde 14: Belirlenen arazinin sınırı ve dönümü tesbit edildikten sonra, geçici belge karşılığında sahiplerine verildikten sonra tapu ve emlak işlemlerine esas oluşacak düzenli bir şekilde, özel defterine kaydedilecektir.

Madde 15: İhtiyaç sahibi olan çiftçi ve meslek sahiplerine, uygun miktarda sermaye ya da âlet ve edevat verilecektir.²¹⁴

Yukarıda maddeler halinde verdiğimiz yönetmelikte, Ermeniler'in nakil işlemleriyle yerel yöneticiler görevlendirilmiştir. Nakledilen Ermeniler'in bütün taşınabilir mallarını yanlarında götürebilecekleri belirtilmiştir. Ermeniler'in can ve mal güvenlikleriyle işlerinin temininden sevk güzergâhlarında bulunan yerel yöneticiler sorumlu tutulmuştur. Ermeniler'in mevcut köy veya kasabalarda iskân edilecekleri veyahut da yerel yöneticiler tarafından belirlenecek yerlere yerleştirilmeleri kararlaştırılmış, kurulacak olan köylerin sağlık şartları ile tarım ve gelişmeye uygun yerlerde kurulmasına özellikle dikkat edilecektir. Kurulacak olan köylerin Bağdat demiryolundan en az yirmibeş kilometre uzakta olmasına dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Köylere yerleştirilen Ermenilerle ilgili gerekli tüm bilgileri havi defterlerin tutulması istenmiştir. Kendileri için belirlenen köylere yerleştirilen Ermeniler'in güvenlik güçlerinin izni olmadan buldukları yerden ayrılmayacakları vurgulanmıştır. İskân edilen Ermeniler'in kendileri için belirlenen yerlere yerleşinceye kadar iâşe ve yeni evlerinin inşası için ihtiyaç duyulan paranın muhacirîn tahsisatından karşılanması kararlaştırılmıştır. Göçmenlerin iskân, iâşe ve sağlıklarının korunması bölgedeki milli idareciler tarafından karşılanacaktır. İskân edilen Ermeniler'e daha önceki iktisadi durumları ve şu anki ihtiyaçları göz önünde bulundurularak arazi verilmesi kararlaştırılmıştır. Arazinin seçilmesi ve dağıtılması muhacirîn komisyonuna tevdi edilmiştir. İhtiyaç sahibi çiftçi ve meslek sahiplerine uygun miktarda sermaye ya da alet ve edevat verilmesi kararlaştırılmıştır.

²¹⁴ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, C.1, ss.429-431'den naklen BDH, Kls.No.:361, E.dos.No.:1030, Y.dos. 1445, F.1-3.

2.6. Tehcir'in Sivas Vilâyetinde Uygulanması

Osmanlı Devletinde, Birinci Dünya Savaşının olağanüstü şartları altında isyan eden grupların cephenin gerisinde daha güvenli bölgelere sevk ve iskânı kararı verilmesinin ardından bu karar, tehcirin uygulanacağı bütün bölgelere tebliğ edilmiştir. Tehcirin Sivas Vilâyetindeki uygulanmasına geçmeden önce, bu bölgenin Birinci Dünya Savaşı sırasında sahip olduğu önemden biraz bahsetmek gerektiği kanaatindeyim. Osmanlı Devletinde coğrafi konumu itibariyle Anadolu'nun ortasında yer alan Sivas Vilâyeti, Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Harbinde savaştığı Doğu Cephesine oldukça yakın bir konumdaydı. Bu sebepten dolayı da Vilâyet'in iki önemli görevi ve işlevi bulunmaktaydı. Birincisi cephede savaşacak erlerin temin edilip cepheye gönderilmesi, ikincisi ise cephede savaşan askerin ihtiyaç duyduğu erzak, giyim maddeleri ve ulaşım vasıtalarının temin edilip Doğu Cephesine ulaştırılmasıdır. Sivas Vilâyeti'nin önemini arttıran diğer bir husus da, bu bölgenin bir geçiş noktası olmasıdır. Gerek kara, gerekse deniz yoluyla Doğu Cephesine gönderilmesi gereken askerî mühimmatın önemli bir bölümü Sivas Vilâyetinde bulunan yollar vasıtasıyla Doğu Cephesine ulaştırılmaktaydı. Sözkonusu ihtiyaçların cepheye ulaştırılması hayati bir meseleydi. Bunun sâlimen yerine getirilmesi gerekmekteydi. Fakat o günün şartlarını düşündüğümüzde oldukça zor bir iş olduğunu görmekteyiz. Çünkü ulaşımın önemli bir kısmı karayoluyla gerçekleştirilmekteydi ve karayolu vasıtalarında, Osmanlı Devletinin içerisinde bulunduğu ekonomik şartlardan dolayı, motorlu araçlar neredeyse hiç yoktu. Anadolu yollarında motorlu vasıtalara rastlamak neredeyse imkânsızdı. Bu nedenle ulaştırma vasıtası olarak daha çok eşek, at, katır, deve ve kağnılardan yararlanılmaktaydı. Zaten karayollarının durumu ve sayısı da hiç iç açıcı değildi. Doğu Anadolu'da Ruslarla savaşan Türk ordusunun ikmal yolu ve ana güzergâhı Sivas-Erzurum karayolu idi. Bu yol da oldukça bozuktu ve köprüler harap bir haldeydi. Bu yol Sivas'ın kuzeyinde yer alan Suşehri ve Refahiye'den geçmekteydi.²¹⁵ Diğer önemli yol ise Sivas-Erzincan karayoluydu. Lojistik açıdan Sivas Vilâyeti Doğu Cephesi için çok önemli bir konumdaydı. Bunun farkında olan Ermeni çeteciler Sivas ve çevresinde çeşitli faaliyetlerin içerisine girmişlerdi. Ermeni Komitacılar, Osmanlı Devleti'nin Doğu cephesiyle olan irtibatını kesebilmek için cepheye giden kafilelere saldırmışlar, yolları

²¹⁵ Gürsoy Şahin, a.g.e., s.191.

tahrip etmişlerdir. Sivas Vilâyetinin çeşitli yerlerinde isyan ve ihtilâl hareketlerinin içerisinde bulunmuşlar ve gerek Müslim gerekse de Gayr-ı Müslim halk üzerinde baskı uygulayarak onları yıldırmaya çalışmışlardır. Durumun nezaketi karşısında oldukça zor durumda kalan Osmanlı Devleti de askerî bir zorunluluk olarak Ermeniler ve diğer Gayr-ı Müslim unsurlardan muzır olanları, savaşın gerisinde kalan daha güvenli bölgelere sevk ve iskân kararı almıştır.

Orta Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri olan ve önemli bir Ermeni nüfusunun yaşadığı Sivas vilâyetinde, diğer bölgelerde olduğu gibi, Ermeniler'in askerî açıdan daha güvenli bölgelere sevk ve iskânları kararlaştırılmıştır. Söz konusu durumla alakâli ilk telgraf, Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa tarafından 1 Haziran 1915 tarihinde çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklarla birlikte Sivas vilâyetine gönderilen telgraftır. Telgrafta müteşebbis ve muzır eşhas ile komita reislerinin teb'îd ve tevkîflerinin yanlış anlaşıldığı, bazı yerlerde yakalanan şahısların yine yakalandıkları yerle aynı özellikleri taşıyan başka yerlere naklinin yanlış olduğu ve bu durumun tevkif edilen bu insanlar için uygun bir ortam oluşmasına tekrar sebep olacağından bu tür konularda daha dikkatli davranılması istenmekteydi.²¹⁶

14 Haziran 1915'te Sivas vilâyetine Dâhiliye Nezareti tarafından gönderilen şifre telgrafta, Suşehri Ermenileri'nin sevki ve Sivas Ermenileri'nin ise Nezaretin izni alınmadıkça şimdilik sevk olunmaması tebliğ edilmiştir.²¹⁷

20 Haziran 1915'te Trabzon, Mamüretü'l-caziz, Sivas, Diyarbakır vilâyetleriyle Canik Mutasarrıflığına gönderilen şifre telgrafta, vilâyet dâhilindeki köy ve kasabalarda bulunan istisnasız tüm Ermeniler'in aileleriyle birlikte çıkarılarak Musul vilâyetiyle Urfa ve Zor bölgelerine sevk olunması ve orada iskân edilmesi emredilmiştir. Ayrıca söz konusu vilâyet ve livalara da Ermeniler'in iskânı ile ilgili gerekli tâlimatlar gönderilmiştir. İhraç olunacak olan Ermeniler'in sevk ve iskânlarının temini maksadıyla mahallî memurlar görevlendirilmiş ve Ermeniler'in iskân edildikleri bölgelere sevkleri esnasında can ve mallarının korunmasıyla iâşe ve istirahatlerinin sağlanması için de söz konusu güzergâhlarda bulunan idâri memurlar görevlendirilmiştir. Ermeniler'in

²¹⁶ O.B.E., s.38'den B.O.A. DH. ŞFR, nr 53/201.

²¹⁷ B.O.A. DH. Şifre, nr. 54/7.

ihtiyaç duydukları gıda ve giyim mallarıyla beraber bütün kıymetli eşyalarını yanlarında götürebilecekleri ilan edilmiştir. Ayrıca da bununla alâkalı gerekli tedbirlerin ve vâsıtaların temininden sonra sevkiyâtın başlayabileceği bildirilmiştir. 14 ve 20 Haziran 1915 tarihli şifre telgrafta da; istisnasız tüm Ermeniler'in sevk edilmesine derhal başlanması emredilmiştir.²¹⁸

24 Haziran 1915 te Mamüretü'l-caziz, Trabzon, Sivas vilâyetleriyle Canik mutasarrıflığına gönderilen şifre telgrafta; tahliyesi kararlaştırılan Ermenilerle meskûn köy ve kasabaların isimleriyle buralarda yaşayanların miktarlarının ve hangi yolla nerelere sevk edileceklerinin bildirilmesi istenmekteydi.²¹⁹

28 Haziran 1915'te Dâhiliye Nezaretinden Trabzon, Sivas, Mamüretü'l-caziz, Diyarbakır vilâyetleriyle Canik mutasarrıflığına çekilen telgrafta, sevklerine başlanan Ermeni'lerin miktarı hakkında bir türlü malumat alınmadığı, şimdiye kadar nerelerinin sevkiyatına başlanılmış ve nerelere sevk edilmiş olduklarının süratle bildirilmesi istenmektedir.²²⁰

4 Temmuz 1915'te Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Mamüretü'l-caziz vilâyetleriyle Canik mutasarrıflığına çekilen şifre telgrafta, öncelikli olarak ihraç olunacak olan Ermenilerden komitacı ve muzır olanlarının aileleriyle birlikte uzaklaştırılması ve esnaf ve tüccarın vilâyet dâhilinde kasabaları değiştirilmek üzere alıkonulmasının daha doğru olduğu bildirilmiştir.²²¹

10 Temmuz 1915'te Erzurum, Sivas, Trabzon, Bitlis, Mamüretü'l-caziz, Diyarbakır, Adana vilâyetleriyle Canik Mutasarrıflığına çekilen şifrede, ihraç ve teb'id olunan Ermeniler arasında reji'de görevli olup olmadığının ve var ise esbâb-ı teb'idleriyle isim ve memuriyetlerinin ne olduğunun belirtilmesi istenmekteydi.²²²

²¹⁸ B.O.A. DH. ŞFR, nr 54/87 (Ayrıca bkz. EK 2).

²¹⁹ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/136 (Ayrıca bkz. EK 3).

²²⁰ B.O.A. DH. ŞFR, nr.54/222.

²²¹ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/287 (Ayrıca bkz. EK 6).

²²² O.B.E., s.64'den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/368.

12 Temmuz 1915'te Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ma'müretü'l-aziz, Maraş, İzmit, Canik, Kayseri vilâyetleri ve civarlarına çekilen telgrafta, çıkarılan Ermeni'lerin miktarıyla, çıkarıldıkları mahallerin mevki ve isimleri hakkında önce ve sonra istenilen bilgilere bazı yetkililerden henüz cevap alınmadığı gibi, verilen malûmatta iskân siyasetinin belirlenmesi ve muhacirlerin dağıtılmasında bilinmesi gereken esasları ihtiva etmediğinden nerelerden ne kadar Ermeninin hangi tarihte nerelere sevk edildiğinin bildirilmesi istenmiştir. Bundan başka kısmen ve tamamen tahliye edilen köy ve kasabaların isim ve yerlerinin ve buralara muhacir göndermek gerekip gerekmediğinin, icap eden muhacirlerin miktarının ve civardan temdin ve iskân edilebilecek aşiretlerin mevcut olup olmadığının tekrar bildirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.²²³

2 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Edirne, Erzurum, Ankara, Sivas vilâyetiyle bazı mutasarrıflıklara gönderilen şifre telgrafta, Osmanlı Devleti sınırlarından dışarı çıkmak isteyen erkek Ermeniler'den onaltı ila altmış yaşları arasında bulunanların yurtdışına gidişinin Başkumandanlıkça yayımlanan bir genelgeyle yasaklandığı tebliğ edilmiştir.²²⁴

21 Ağustos 1915'te Emniyeti Umumiye Müdüriyetinden çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifre telgrafta, "Ne yaşta olursa olsun kadın-erkek hiçbir Ermeni Karargâh-ı Umumî emri olmadan Memleket hâricine çıkarılmayacaktır." Başkumandanlık Vekâleti tarafından tüm ordu ve kolordu kumandanlıklarına gönderilmiş olan emrin Mülkî İdare tarafından yerine getirilmesi tebliğ edilmiştir. Burada Memleket haricinden maksat yabancı ülkeler olduğu belirtilmiş ve Ermeniler'in sevklerine aynen devam edilmesini istemiştir.²²⁵

29 Ağustos 1915 tarihinde Adana, Halep, Konya, Sivas vilâyetiyle bazı mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta, Ermeniler'in buldukları yerlerden çıkarılmalarıyla hedeflenenin hükûmet aleyhine herhangi bir teşebbüs ve faaliyetlerde bulunmalarına ve bir Ermeni Devleti kurma hakkındaki milliyetçi düşünceleri takip

²²³ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/412.

²²⁴ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54-A/251.

²²⁵ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55/141.

edemeyecekleri bir hâle getirilmelerini temin esasına dayandığı belirtilmiştir. Bundan kastın da sözkonusu kişilerin imhası olmadığı için sevkiyat esnasında kabilelerin can güvenliklerinin sağlanması ve onlara hiçbir surette dokunulmaması emredilmiştir. Muhacirler için muhacirîn tahsisâtından her türlü iâşelerine ait ihtiyaçlarının giderilmesi istenmiştir. Sevkiyata tabî tutulanların haricinde kalanların yerlerinden çıkarılmaması ve daha önce de tebliğ edildiği gibi asker aileleriyle ihtiyaç nisbetinde san'atkâr, Protestan ve Katolik Ermeniler'in kesinlikle sevk olunmaması belirtilmiştir. Kafilelere ta'arruz, gasp ve ırza tecavüz edenlerle bunlara önyak olan memur ve jandarmalar hakkında derhal kanunî tâkibat yapılarak şiddetle cezalandırılmaları emredilmiştir. Ayrıca bu gibilerin memurluktan azledilerek Divân-ı Harb'e teslim edilmeleri ve isimlerinin inbâsını emretmiş, bu tür olayların yeniden yaşanması durumunda sözkonusu vilâyet ve liva mesullerinin sorumlu tutulacağı beyan edilmiştir.²²⁶

28 Eylül 1915 tarihinde Sivas Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifre telgrafta, Merkez ve çevresinden yukarıda belirtilen tarihe kadar 136.084 Ermeni sevk edildiği, sevke hazır 6.055 Ermeni nüfusun olduğu ve kırk kadar kişinin de Malatya yoluyla Cizre'ye gitmek üzere yollarda bulunduğu belirtilmiştir.²²⁷

Genelkurmay başkanlığının tehcire tâbi tutulan Ermeni'lerin miktarına ve ne kadar Ermenin hangi kaza ve sancaktan sevk edildiğine dair verdiği bilgiler ise şu şekildedir:

Sivas vilâyetinde kütüğe kayıtlı nüfus 141.592, sevk olunan nüfus 141.592. Sevk edilen nüfusun sancak ve kazalara göre dağılımı ise şöyledir:

²²⁶ O.B.E. s.87'den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55/292.

²²⁷ B.O.A., DH. Eum, 2.şb. 68/84 (Ayrıca bkz. EK 20).

Sivas Sancağı

Sivas merkez kazası	23.455
Aziziye Kazası	949
Tonus (Şarkışla) Kazası	13.113
Yıldızeli (Yenihan) Kazası	1.366
Hafik (Koçhisar) Kazası	11.347
Zara (Koçgiri) Kazası	5.978
Divriği Kazası	8.262
Darende Kazası	2.783
Gürün Kazası	7.656
Kangal Kazası	3.088
Toplam	77.997

Amasya Sancağı

Amasya Kazası	9.398
Merzifon Kazası	8.030
Köprü (Vezirköprü) Kazası	958
Mecidözü Kazası	317
Ladik Kazası	344
Havza Kazası	321
Gümüşhacıköy Kazası	3.593
Toplam	22.871

Karahisar Sancağı

Karahisar-1 Şarki Kazası	8.323
Mesudiye Kazası	639
Suşehri Kazası	11.244
Koyulhisar Kazası	25
Alucra Kazası	30
Toplam	20.271

Tokat Sancağı

Tokat merkez Kazası	11.431
Reşadiye Kazası	----
Erbaa Kazası	2.149
Zile Kazası	2.788
Niksar Kazası	3.085
<u>Toplam</u>	<u>20.453</u>
Vilâyet Toplamı	141.592²²⁸

1914 nüfus istatistiklerine göre Katolik ve Protestanlarla birlikte toplam 151.674 nüfusu olan Sivas vilâyetindeki Ermeni'lerin bir yıl sonra neredeyse tamamına yakını tehcire tabi tutulmuştur. Sivas'ta oturan bir yabancıнын 29 Ağustos 1915 yılında gönderdiği mektubu eserinde yayımlayan James Bryce'ın naklettiğine göre; genel olarak Sivas Ermenileri'nin güneye nakledildikleri, şehirdeki bazı yabancı okul ve yetimhanesinde okuyan ve kalanlarla birlikte hapisanede kalanlar (1.500 civarında), yol, bina ve ev yapımında çalıştırılanlar, ordu için terzilik, ayakkabıcılık vb. yapan ve askere alınan Ermenilerle hastanelerde görev yapan doktor, hemşire, hastabakıcılar ve eczacıların tehcirin dışında tutuldukları anlaşılmaktadır ki, bu da arşiv belgelerini doğrulamaktadır. Normalde Protestan Ermenileri'nin tehcirin dışında tutulmalarına rağmen Sivas'taki Protestan Ermenileri'nin de tehcir edildikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca yatılı okuyan öğrencilerin daha sonra kafileler halinde öğretmenleriyle birlikte sevk edildikleri anlaşılmaktadır.²²⁹

14 Haziranda Suşehri Ermenileri ve 20 Haziranda Sivas vilâyetindeki Ermeni'lerin sevk ve iskânına dair Dâhiliye Nezaretinin şifre telgrafi alındıktan sonra tehcir işlemine başlanıldığı anlaşılmaktadır. Fakat ilk Ermeni kafilesinin sevkine başlanmadan önce iki haftalık bir hazırlık dönemi olmuştur. Gerekli olan hazırlıkların tamamlanması ve herhangi bir zorlukla karşılaşmamak için gerekli olan tedbirlerin alınmasından sonra Sivas vilâyetindeki Ermeni'lerin Musul ve Zor'a sevkine 5 Temmuz 1915'te başlanmıştır. Fakat bundan önce Ermeni erkeklerinin hükümet tarafından genç-

²²⁸ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt I, s.445-453'den naklen BDH Klasör no:361, E.Dosya No:1030, Y.Dosya No:1445, Fihrist no:1-6(7,8).

²²⁹ James Bryce, Arnold Toynbee, C II, a.g.e., s.26-27.

yaşlı, zengin ya da fakir tüm Ermeni erkeklerinin toplandığı ve birkaç gün kışlalarda tutulduktan sonra otuz ila elli arasında değişen gruplar halinde sevk edildikleri iddia edilmektedir.²³⁰ Fakat Sivas Ermeni'lerinden hapsedilmemiş olan erkeklerin aileleriyle birlikte gitmelerine Vali tarafından müsaade edildiği anlaşılmaktadır.²³¹ Hükümet yetkilileri tarafından tehcire tabi tutulacak olan Ermeni ailelerine tehcire tabi tutulmadan iki veya üç gün evvel haber verilmiş ve gerekli hazırlıkları yapmaları kendilerine tenbih edilmiştir. Hükümet her Ermeni ailesi için bir öküz arabası tahsis etmiş (Genelde 4-5 kişiye bir kağrı tahsis ediliyordu) ve yanlarına yiyecek ve giysi almaları hatırlatılmıştır. Yolculuk hazırlıklarına başlayan Ermeniler kendileri için gerekli olanları tedarik ettikten sonra bazı mallarını satmaya başlamışlardır. Fakat bunların değerinin çok altında ancak satabildikleri tahmin edilmektedir. Çünkü göç için verilen sürenin kısıtlı olması, onları ellerindeki bazı malları biran önce ellerinden çıkarmaları için verilen teklifleri kabul etmek durumunda bırakmıştır. Bazı yerlerde Müslümanlardan Ermeni'lerin mallarını zorla gasbedenler olmuşsa da, hükümet derhal bu şekilde davrananları yakalayıp cezalandırmıştır.²³²

Temmuz ayının başlarında başlayan ve Eylül ayına kadar devam eden sürede Ermeni'lerin sevki belli bir program ve düzen içerisinde gerçekleştirilmiştir. Daha önce de verdiğimiz ve Sivas'tan dâhiliye nezaretine Vali Muammer Bey tarafından gönderilen telgrafta Eylül ayının 28'ine kadar 136.084 Ermeninin gönderildiği, daha sonra da sevke hazır 6.055 kişinin var olduğu ve yollarda da 40 kadar kişinin bulunduğu belirtilmiştir. Bu da bize Sivas vilâyetindeki tehcir işleminin Eylül ayı itibariyle büyük oranda tamamlandığını ve sevke hazır olanların da gönderilmesiyle tamamlanmış olacağını göstermektedir.

Yaklaşık olarak bir yıl devam eden Ermeni ve diğer Gayr-ı Müslimlerden zararlı olanların sevk ve iskânı, Dâhiliye Nezâreti'nin 15 Mart 1916'daki çeşitli Vilâyet ve Mutasarrıflıklara gönderdiği telgrafla son bulmuştur.²³³ Birinci Dünya Savaşının olağanüstü şartlarından kaynaklanan ve de tamamen askeri zorunluluk dolayısıyla

²³⁰ James Bryce, Arnold Toynbee, C II, a.g.e., s.55.

²³¹ James Bryce, Arnold Toynbee, C II, a.g.e., s.21.

²³² James Bryce, Arnold Toynbee, C II, a.g.e., s.56.

²³³ B.O.A.DH.ŞFR, nr. 62/21 (Ayrıca bkz. EK 14).

karşılaşılan sevk ve iskân kanunu, Osmanlı Devleti'nin bekâsı için alınmıştır. Dört cephede mücadele etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, içte de özellikle Ermeniler ve diğer bazı Gayr-ı Müslim unsurlar tarafından zor durumda bırakılmak istenmiştir. Osmanlı Devleti yöneticileri de karşı tepki olarak sevk ve iskân kanunu çıkararak devletin birliğini ve bütünlüğünü sağlamaya çalışmışlardır. Ermeniler ve diğer bazı unsurların tehcirlerinin kararının alınmasının ardından, sözkonusu karar; bütün Vilâyet ve Mutasarrıflıklara tebliğ edilerek en kısa zamanda bu işlemin yerine getirilmesi emredilmiştir. Tehcir işleminin yürütülmesinde mülkî âmirler görevlendirilmiş ve olabilecek tüm durumlardan onların sorumlu olduğu belirtilmiştir. Sevk edilen insanların can ve mal emniyetlerinin sağlanması, onların rahat ve huzur içerisinde kendileri için belirlenen yerlere ulaştırılmaları ısrarla belirtilmiştir. Tehcir esnasında yaşanan gasp, ırza tecavüz ve cinayetlerden sorumlu olanların derhal Divân-ı Harb'e sevkedilmeleri ve bu tür durumlara mahal bırakılmaması istenmiştir. Ayrıca Ermeniler'in bütün menkul mallarını yanlarında götürebilecekleri ve götüremedikleri diğer bazı mallarını ise kendilerine verilen süre içerisinde satabilecekleri tebliğ edilmiştir. Ermeniler'den kalan gayr-ı menkul malların ise Vilâyet ve Mutasarrıflıklarca belirlenen komisyonlar tarafından kayıt altına alınması ve bunların kendileri namına korunması kararlaştırılmıştır.

2.6.1. Sivas Ermenileri'nin Sevk Edildikleri Yerler ve Sevk Güzergâhları

Tehcir kararının alınmasının ardından en önemli sorun sevklerine karar verilen bu insanların hangi yollardan ve hangi güzergâhı takip ederek nerelere iskân edilecekleriydi. Osmanlı belgelerine baktığımız zaman bunun planlı ve programlı bir şekilde gerçekleştirilmesi için gereken önlemlerin alındığı ve Ermeni'lerin sevk güzergâhları ve sevk edilecekleri yerlerin önceden planlanıp ilgili vilâyet ve sancaklara gönderildiğini görmekteyiz. Tehcir kararının uygulanmasıyla ilgili olarak Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Mamüretü'l-caziz vilâyetleriyle Canik Mutasarrıflığına gönderilen şifre telgrafta, buralardan sevklerine karar verilen bütün Ermeni'lerin aileleriyle birlikte Musul vilâyetiyle Urfa ve Zor cihetlerine sevklerine karar verildiği bildirilmektedir.²³⁴ Ayrıca gerekli olan mâlûmatın Ermeni'lerin sevk edileceği mezkûr vilâyet ve sancaklara

²³⁴ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/87 (Ayrıca bkz. EK 2).

da tebliğ edildiği bu belgeden anlaşılmaktadır. Ayrıca Urfa Mutasarrıflığına çekilen şifre telgrafta da Mamüretü'l-caziz ve Mamüretü'l-caziz-Diyarbakır yoluyla Canik ve Sivas'tan gönderilecek Ermeni'lerin merkez hariç liva dâhilinde iskânlarının gerekli olduğu yani buralara yerleştirilmeleri gerektiği tebliğ edilmiştir.²³⁵ Yine Dâhiliye Nezaretine Sivas valiliği tarafından gönderilen şifre telgrafta önemli miktarda Sivas Ermenileri'nin nihai varış yerlerinin Cizre olduğu belirtilmekte ve yollarda bulunan nüfusun Malatya yoluyla Cizre'ye gittikleri ifade edilmektedir.²³⁶

21 Haziran 1915'te Dâhiliye Nezaretinden Musul vilâyetine çekilen şifre telgrafta, Musul vilâyetine gönderilen Ermeni'lerin Bağdat hattının kuzey ve doğu taraflarına kesinlikle yaklaştırılmayarak özellikle bu hattın batısında bulunan yerlere iskân edilmeleri konusunda gereken titizliğin gösterilmesi istenmiştir.²³⁷

22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihli Dâhiliye Nezaretinin telgrafında, Ermeni'lerin iskânlarına tahsis edilen mıntıkanın görülen lüzum üzerine değiştirildiği ve genişletildiği, buna göre; 1)Kerkük sancağının İran sınırına 80 km mesafedeki köy ve kasabalar ile Musul vilâyetinin güney ve batı kesimleri, 2)Diyarbakır sınırından 25 km içerde ve Habur ile Fırat nehirleri vadisindeki bayındır olan yerler dahil olmak üzere Zor sancağının güney ve batısı, 3)Halep vilâyetinin kuzey kesimi istisna olmak üzere doğu, güney ve güneybatısında varolan bütün kasabalar ile köylerde Ermeniler'in Müslüman nüfusun % 10'u nispetinde dağıtılması ve yerleştirilmesi tebliğ edilmiştir.²³⁸ Yine aynı şekilde Ermeniler'in iskân edilecekleri bölgelerin genişletilerek, İran sınırı, Musul, Halep ve Suriye vilâyetlerine Müslüman nüfusun % 10'u nisbetinde yerleştirilmesinin kararlaştırıldığına dair şifre telgraf Zor mutasarrıflığına gönderilmiştir.²³⁹ Aynı konuyla ilgili şifre telgraf Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamüretü'l-caziz ve Musul vilâyetlerine, Adana Emvâl-i Metrûke Komisyon Başkanlığına, Zor, Maraş, Canik, Kayseri, İzmit mutasarrıflıklarına ve Halep Emval-i Metrûke Komisyonu başkanlığına gönderilmiştir.

²³⁵ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/337 (Ayrıca bkz. EK 9).

²³⁶ B.O.A., DH. EUM, 2.Şb. 68/84 (Ayrıca bkz. EK 20).

²³⁷ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/83.

²³⁸ B.O.A., DH. UMVM, nr. 131/87.

²³⁹ O.B.E. s. 65'den naklen B.O.A.DH.ŞFR. nr. 54/308.

Burada da yine Ermeni'lerin iskânına tahsis edilen mıntıkanın görülen lüzum üzerine ta'dil ve tevsi edildiği bildirilmiştir. Buna göre;

1) Kerkük sancağının İran hududuna seksen km. mesafede mevcut köy ve kasabalar dahil Musul vilâyetinin güney ve batı kesimleri,

2) Diyarbakır hududundan yirmibeş km dahilde ve Habur ile Fırat nehirleri vâdisindeki ma'mureler (şehirler) dahil olmak üzere Zor sancağının güney ve batısı,

3) Haleb vilâyetinin kuzeyi hariç doğu, güney ve güneybatısındaki tüm köy ve kasabalar ile Suriye vilâyetinin Havran ve Kerek sancakları dahil olmak üzere şimendüfer güzergâhından yirmibeş km. içerde yer alan köy ve kasabalarda Müslüman nüfusun % 10'u nisbetinde tevzi ve iskân edileceklerdir. Sevkiyatın buna göre tertib ve icrası bir genelgeyle bildirilmiştir.²⁴⁰

15 Temmuz 1915'te Dâhiliye Nezaretinden Adana, Erzurum, Bitlis, Sivas vilâyetleriyle ile Urfa, Kayseri, Canik ve İzmit mutasarrıflıklarına çekilen telgrafta, Haleb vilâyetinin güneyi, Suriye vilâyetinin doğusu ve Kerkük livasında iskânı kararlaştırılmış olduğu için Zor sancağının % 10 nisbetini aştığından dolayı artık buraya yeni sevkiyatın yapılmaması, az önce zikredilen vilâyetlere sevkleri ve sevkiyat yolları üzerinde bulunan memurlara da tebliğ edilmesi istenmiştir.²⁴¹

3 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nâzırı'nın cevabî yazısında, Sivas vilâyetinde sevk edilecek 4 bin haneyi aşkın Ermeni olduğunun anlaşılmasına ve Fındıcak karyesinde olayların çıkmasından ötürü Sivas'tan sevk olunacak Ermeni'lerin Elbistan yoluyla Maraş'tan geçişlerinin sâlimen olamayacağından bunların başka bir yoldan sevklerinin lüzumu Maraş Mutasarrıflığından bildirildiğinden ona göre davranılması istenmiştir.²⁴²

²⁴⁰ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/315.

²⁴¹ O.B.E., s.68'den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/413 (Ayrıca bkz. EK 13).

²⁴² B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54-A/220.

18 Eylül 1915 tarihinde Mamüretü'l-caziz vilâyetinden gönderilen şifre tegrifta, 14 Eylül 1915 tarihi itibariyle vilâyet mülhakatından sevk ve teb'id olunan Ermeniler'in miktarının 51 bin civarında olduğu bildirilmiştir. Gerek yerli gerekse yabancı olan 14 bin civarında Ermeni'nin köylerde gizlenmiş bir vaziyette yakalandıkları ve bunların sevkedilmek üzere oldukları bildirilmiştir. Sivas'tan gelen kâfilelerden Malatya ile Urfa arasında 15 bin mevcutlu iki kâfile bulunduğ u ve bunların ekserisinin yönünün Urfa olduğu bildirilmiştir. Bunlardan başka vilâyet dâhilinde herhangi bir kâfilenin mevcut olmadığı Mamüretü'l-caziz vilâyetince Dâhiliye Nezâretine tebliğ edilmiştir.²⁴³ 10 Eylül 1915 tarihli telgrifta ise; Urfa'ya gidecek olan Ermeniler'in Diyarbakır yoluyla Musul'a sevklerinin daha uygun olduğu ve gerekli mâlûmâtın Diyarbakır vilâyetine gönderildiğ i vurgulanmıştır.²⁴⁴ Yine aynı şekilde benzer bir telgraf da Sivas, Diyarbakır, Mamüretü'l-caziz vilâyetleriyle Kayseri Mutasarrıflığına gönderilmiştir.²⁴⁵

3 Ocak 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretinin Zor Mutasarrıfı Saad Bey'e gönderdiğ i şifre telgrifta, Re'sü'l-ayn'da bulunan Ermeni'lerin Musul'a sevk edilmeleri istenmiştir.²⁴⁶

1 Nisan 1916'da Dâhiliye Nezâretinden Urfa Mutasarrıflığına gönderilen telgrifta, Deyr-i Zor'a sevk edilmek üzere Re'sü'l-ayn'da toplanan Ermeniler'den çok azının sevk edildikleri, diğerlerinin ise toplu halde bulunmalarının sakıncalı olması yüzünden en kısa zamanda kendileri için belirlenen yerlere sevk edilmeleri belirtilmiştir.²⁴⁷

1 Nisan 1916 tarihinde Dâhiliye Nezâretinden Urfa Mutasarrıflığına çekilen şifre telgrifta, üç bin kişilik Ermeni kâfilesinin Zor'a hareket ettiğ i, fakat Devletin harp hazırlığı yaptığ ı sıralarda, Musul vilâyetinde Ermeni nüfusunun yoğun olarak bulunması düşman kuvvetini arttıracığ ı ihtimâlden dolayı Ermeni kâfilelerinin Musul'a sevk edilmeyerek Urfa dâhilinde iskânları emredilmiştir.²⁴⁸ Aynı şekilde benzer bir telgraf da

²⁴³ B.O.A., DH. EUM, 2.Şb. nr. 68/70.

²⁴⁴ B.O.A., O.B.E., S.99'dan B.O.A. DH. ŞFR, nr. 56/94.

²⁴⁵ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 56/308.

²⁴⁶ B.O.A., DH. ŞFR, 59/189.

²⁴⁷ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 62/199.

²⁴⁸ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 64/175.

Zor mutasarrıflığına gönderilmiştir. Bu telgrafta, Musul Vilâyetinin harp bölgesi olmasından dolayı Ermeni sevkياتının Musul'a yapılmaması ve Mutasarrıflık ve Liva dâhilindeki Ermenilerin buldukları mahallerde geçici olarak iskânları istenmiştir.²⁴⁹

Sonuç olarak bu kadar meşakkatli ve önemli bir meselenin yaklaşık olarak bir yıllık bir süre içerisinde tamamlandığını ve Ermeni'lerin nihâi olarak iskân edilecekleri bölgelerin bazen zaruri sebeplerden dolayı değiştirilmesine rağmen yine de, bu sürecin büyük bir titizlik ve itina ile sonuçlandırılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Yalnız sevkiyata tabi tutulan Ermeni'lerin gidecekleri ana yolların belirtilmiş olmasına rağmen takip ettikleri güzergâhın ayrıntılı bir şekilde bilgisi verilmemiştir. Belgelerde Sivas vilâyetinden sevk edilen Ermeni'lerin Malatya yolu üzerinden Cizre'ye ve Sivas-Elazığ-Diyarbakır üzerinden Urfa'ya geçtikleri ve nihâi olarak Zor ve Musul'a yerleştirilmelerinin hesaplandığını görmekteyiz. Fakat şunu da belirtmek gerekmektedir. Sivas vilâyeti dâhilindeki bütün Ermeni'lerin aynı güzergâhı takip edip nihâi yerlerine ulaşmamışlardır. Zira Sivas vilâyetinin büyük bir coğrafyayı kapsayacak şekilde geniş olması dolayısıyla sevk edilecek olan Ermeni'ler belli merkezlerde toplanmış ve buradan da yöneticilerin tayin ettikleri en güvenli ve kestirme yollardan götürülmeye çalışılmışlardır. Mesela Amasya Sancağı ve mülhakâtındaki Ermeniler, grupların belli sayılara ulaşmasının ardından Tokat'a, oradan Yıldızeli-Şarkışla-Gürün-Darende üzerinden Malatya'ya, oradan da Adıyaman-Urfa ve Nihai varış yerleri olan Zor'a sevk edildiklerini tahmin etmekteyiz. Yine Sivas ve çevresinde oturan Ermeni'lerin ise Sivas-Kangal-Malatya-Diyarbakır ve Cizre'den Musul'a sevk edildikleri, ikinci bir yol olarak da Sivas-Divriği-Ma'müretü'l-aziz-Diyarbakır ve Cizre'ye, oradan da Musul'a sevk edildikleri, Şebinkarahisar ve çevresindeki Ermenilerden sevk edilenlerin ise Zarah-Divriği-Mamüretü'l-caziz-Diyarbakır-Cizre yoluyla Musul'a sevk edilerek kendileri için tahsis edilmiş mahallere Müslüman halkın nüfusunun % 10'unu geçmeyecek şekilde ve tren yollarına uzak mahallere yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. Biz Sivas vilâyetinden gönderilen Ermeni'lerin daha yoğun bir şekilde Musul vilâyetinde bulunan bütün köy ve kasabalara yerleştirildiklerini tahmin etmekteyiz. Zor bölgesine de sevk edilenler olmuştur, ancak Sivas valisinin Dâhiliye Nezaretine çektiği ve bizim de daha önce verdiğimiz belgede 136.084 kişinin Cizre'ye sevk edildikleri ve yollardaki kırk kişi

²⁴⁹ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 64/248.

kadar Ermeninin de yönlerinin Cizre olduğunu bildirmektedir. Bu da bizi Sivas Ermenileri'nin Musul ve çevresinde yerleştirildikleri düşüncesine götürmektedir.

2.6.2. Sevkiyata Tabi Tutulmayan Ermeniler

Ermeni sevk ve iskân kanununun Sivas vilâyetinde uygulanmasına dair emrin Dâhiliye Nezâreti tarafından Sivas vilâyetine gönderilmesinin ardından, idarî yetkililer gerekli hazırlıkları yaparak sevk işlemini başlatmışlardır. Fakat yer değiştirme kararı bütün Ermeniler için uygulanmamıştır. Osmanlı Hükümeti, şehir ve kasabalarda devlet düzeninin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için ihtiyaç duyulan personelin buldukları yerde kalmalarına müsaade etmiştir. Buradaki esas amaç ise sosyal, ekonomik ve idarî düzenin sağlıklı bir şekilde devam etmesini sağlamaktır. Fakat daha sonra zararlı oldukları tespit edilenler de diğerlerinde olduğu gibi tehcire tabi tutulmuşlardır. Zorunlu göçün dışında tutulanlar Katolik ve Protestan Ermenilerle Osmanlı Bankası çalışanları, Ermeni Meb'usları ve onların aileleri, Osmanlı ordusunda çeşitli görevlerde bulunan subay ve sağlık görevlilerinin yanında, şehir ve kasabalardaki esnaf, tüccar, zanaatkâr, işçi ve öğretmenler ile bunların aileleridirler. Bunlar tehcirden muaf tutulmuşlardır.

Ayrıca, aşağıda kronolojik bir şekilde vereceğimiz belgelerden de anlaşıldığı gibi ihtida edenler, Ermeni kadınlardan Müslümanlarla evlenenler, konsolosluklarda çalışanlar, bazı önemli görevleri ifâ eden Ermeni memurlar, hasta, sakat ve yaşlılar ile on yaşın altındaki Ermeni çocuk ve yetimleri göçün dışında tutulmuşlardır. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi bunlardan zararlı olanlar ve komita mensupları yaptıkları işe bakmaksızın tehcir edilmiştir.²⁵⁰

8 Temmuz 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Sivas Vilâyetine gönderilen şifre telgrafta, Amerikalı Gravford'un vilâyet dışına çıkarılmaması ve Protestan Ermenilerinin sevkinden sarf-ı nazar olunması tebliğ edilmiştir.²⁵¹ 15 Temmuz 1915 tarihli Dâhiliye Nezaretinin Erzurum, Trabzon, Sivas vilâyetleriyle Maraş ve Canik Mutasarrıflığına çekilen şifre telgrafta, ihraç ve teb'id olunan Ermeniler arasında

²⁵⁰ Gürsoy Şahin, a.g.e., s.204-205.

²⁵¹ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/359.

Osmanlı Bankası şubelerinde müstahdem olanlar olup olmadığının ve var ise esbâb-ı teb'idleriyle isim ve memuriyet derecelerinin haber verilmesini istemiştir. Ayrıca bunların buldukları vilâyetin değiştirilmesiyle yetinilmesi istenmiştir.²⁵²

20 Temmuz 1915'te Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa tarafından çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta, ihraç olunan Ermenilerden bazılarının ihtida etmeleri üzerine buldukları yerlerde bırakıldıklarının anlaşıldığı ve bunların ihtida etmelerine bakılmaksızın sevk edilmelerinin istendiği belirtilmiştir. Çünkü bu ihtidaların muvakkat olduğu ve tehirden kurtulmayı amaçladığı ifade edilmiştir.²⁵³

4 Ağustos 1915'te Erzurum, Adana, Halep, Sivas, Trabzon vilâyetleriyle bazı mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta, kalan Katolik Ermenilerin sevk ve ihracından sarf-ı nazar edilmesi ve buldukları yerlerdeki nüfus miktarlarının bildirilmesi istenmiştir.²⁵⁴ Yine aynı şekilde Katolik Ermenilerle ilgili Dâhiliye Nezaretinden Sivas vilâyetine gönderilen telgrafta, Ermeni Katoliklerden sevk olunmayanların miktarı az ise gönderilmemeleri emredilmiştir.²⁵⁵

15 Ağustos 1915 tarihinde bazı vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifre telgrafta, Protestan mezhebinden olan Ermenilerden sevk olunmayanların ihracından sarf-ı nazar olunması ve vilâyet dâhilinde kalanlarla sevk olunanların miktarlarının haber verilmesi istenmiştir.²⁵⁶ Yine aynı tarihte gönderilen bir başka telgrafta da Ermeni Meb'us ve ailelerinin ihraç edilmemesi istenmiştir.²⁵⁷

15 Ağustos 1915'te Dâhiliye Nezaretinin bazı vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderdiği telgrafta, ihraç olunacak Ermenilerin asker, zabitan ve zâbitân-ı sıhhiye ailelerinin buldukları yerlerde bırakılarak ihraç edilmemeleri emredilmiştir.²⁵⁸

²⁵² B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54-A/14.

²⁵³ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54-A/49.

²⁵⁴ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 554-A/252 (Ayrıca bkz. EK 11).

²⁵⁵ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54-A/290.

²⁵⁶ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55/120.

²⁵⁷ O.B.E., s.78'den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55/19.

²⁵⁸ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55/18.

17 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Sivas vilâyetine gönderilen telgrafta, yetimhanelerdeki mu'allime ve çocuklarının buldukları yerlerde kalabileceklerine izin verildiği belirtilmiştir.²⁵⁹

19 Ocak 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden bazı vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta, Ermenileri nakl ve tahliye edilmiş yerlerde Düyûn-u Umûmiye ve reji idaresinde çalışan Ermeni memurların olduğu ve buralarda sevkten istisna tutulanlarla yeniden tayin ve i'zam olanların isimleri ve tayin tarihleriyle birlikte nereli olduklarının bildirilmesini istemiştir.²⁶⁰

22 Nisan 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden bazı vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifre telgrafta, 23 Nisan 1916 tarihi itibariyle yerli Ermenilerden sevk edilmeyerek yerinde bırakılanlarla başka yerlerden gelip de geçici olarak bırakılanların başka yerlere gitmek üzere yollarda ne kadar Ermeninin olduğunun iki gün içerisinde bildirilmesi istenmiştir.²⁶¹

17 Aralık 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından Sivas vilâyetine gönderilen telgrafta, harp bölgelerine yakın Kemah, Kuruçay, Zara, Refahiye, Suşehri, Karahisar-ı Şarki, Alucra, Giresun ve Tirebolu kazalarında sevk esnasında firar veya ihtida ederek kalmış olan bazı Ermeniler'in düşmana casusluk etmelerinden dolayı sevklerine lüzum görüldüğü 3. Ordu Kumandanlığı tarafından bildirildiği belirtilmiştir. Bunların miktarlarının ve sevklerine gerek olup olmadığının hızlı bir şekilde bildirilmesi istenmiştir.²⁶²

Yukarıda kısaca vermeye çalıştığımız belgelerden de anlaşılacağı gibi Ermeni tehcirinin Sivas vilâyetinde uygulanmaya başlamasının ardından herhangi bir ayırım yapılmaksızın tüm Ermeniler sevke tabi tutulmuşlardır. Fakat daha sonra Dâhiliye Nezareti tarafından gönderilen diğer telgraflarda sevkten muaf tutulan Ermeniler teker teker belirtilmiştir. Ancak sözkonusu tarihe kadar herhangi bir ayırım yapılmaksızın tüm

²⁵⁹ O.B.E., s.83'den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55/42.

²⁶⁰ O.B.E., s.129'dan B.O.A., DH. ŞFR, nr. 60/48.

²⁶¹ O.B.E. S.138'den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 63/72.

²⁶² B.O.A., DH. ŞFR, nr. 71/12 (Ayrıca bkz. EK 15).

Ermeniler sevk edilmiştir. Sevkiyatın dışında tutulanları tekrar vermek gerekirse ilk önce Protestan Ermeniler, Osmanlı Bankası şubelerinde çalışanlar, ihtida eden bazı Ermeniler, Katolik Ermeniler, Me'bus, asker Zabitan ve Sıhhiyelerle bunların aileleri, Düyûn-u Umûmiye ve Reji idaresinde çalışanlar ve Müslümanlar tarafından korunup saklananlar tehcirin dışında tutulmuş veya bundan kurtulmuşlardır. Fakat Protestan ve Katolik Ermeniler tehcir dışında tutulmalarına rağmen önemli bir kısmının göç ettirildiği anlaşılmaktadır.

2.6.3. Sevkiyatta Karşılaşılan Problemler

Birinci Dünya Harbi esnasında cephe gerisinin güvenliğini sağlamak ve çıkabilecek iç karışıklıkları önceden tedbir alıp önlemek amacıyla Ermeni'lerin cephe gerisinde başka yerlere sevkleri kararının alınmasının ardından sevkiyatın başlamasıyla birlikte göç yollarında meydana gelebilecek her türlü ihmal, görevsizlik, saldırı, yağma hareketleri ve iklim şartlarından ve daha başka olumsuzluklardan meydana gelebilecek sorunları önlemek amacıyla Osmanlı Devletinin bazı tedbirleri almış olduğunu görmekteyiz. Fakat bu tedbirlerin ne kadarının gerçekleştirilebildiği veya oluşan olumsuz şartlar veya tecavüzlere ne ölçüde karşı konulduğu yahut engellendiği hep tartışma konusu olmuştur. Yani sevk ve iskân işiyle görevlendirilen hükümet görevlileri bu işin üstesinden hakkıyla gelebilmişler midir? Yoksa sevk esnasında kendilerine emanet edilmiş bu insanları ölüme mi terk etmişlerdir? Yahut bir sorumsuzluk ya da ihmal olmuş mudur? Burada bizim vermeye çalıştığımız arşiv vesikaları olaylar hakkında teferruatlı bilgiler vermese de en azından bu süreci başlatanların niyetini göstermesi açısından faydalı olacağı kanaatindeyim.

14 Haziran 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Erzurum, Diyarbakır, Ma'müretül-aziz ve Bitlis vilâyetlerine gönderilen yazıda, Erzurum'dan gönderilen 500 kişilik bir Ermeni kafilesine Erzincan ile Erzurum arasında Kürtler tarafından saldırılarak katledildiği, bundan dolayı yollarda bulunan Ermeniler'in hayatlarının korunması gerektiği, ayrıca firar etmek isteyen ve memurlara mukavemet edenlerin cezalandırılmasının tabî olduğu, fakat bunlara ahalinin karıştırılmaması gerektiği, Ermenilerin güzergâhlarında bulunan aşiret ve köylülerin saldırılarına karşı her türlü

tedbirin alınması gerektiği ve Ermenilere karşı katliam ve yağmaya cüret edecek olanların da derhal cezalandırılmaları gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Erzurum'a gönderilen yazıda da çıkarılan Ermeniler'in diğer yolun çok uzun olması dolayısıyla daha önceden kullanılan eski yoldan sevklerine devam edilmesi istenmiştir.²⁶³

26 Haziran 1915'te Erzurum vilâyetine gönderilen telgrafta, ihraçlarına başlanan Ermeniler'n sevklerinin tehirinin doğru olmadığı ve sevkiyata devam edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Eğer ek askeri kuvvete ihtiyaç duyulursa ordudan temin etmeleri istenmiştir.²⁶⁴ Yine aynı tarihte Ma'müretü'l-aziz vilâyetine gönderilen yazıda da muhafaza altında Erzurum'dan sevk edilen Ermeni kabilelerinin Dersim eşkiyâları tarafından yolları kesilerek katledildikleri ve bunların ellerinden Ermeni kabileleri kurtarmak mümkün olmadığı için gelen kabilelerin güvenliklerinin süratli bir şekilde sağlanması istenmiştir.²⁶⁵

29 Ağustos 1915'te çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifrede özellikle Ermeni'lerin mal ve can güvenliklerinin sağlanması, gasplara engel olunması, hayvani hislere kapılıp ırlara geçilmesinin engellenmesi ve bunlara önyak olan memur ve jandarmaların derhal şiddetli bir şekilde cezalandırılması ve memuriyetlerine son verilmesi emredilmiştir.²⁶⁶

5 Eylül 1915'te Dâhiliye Nezaretinin Halep vilâyetlerine gönderdiği şifre telgrafta, istasyonlarda Ermeni'lerin biran evvel belirlenen mahallere sevki ve iaşelerinin temini ile olabilecek saldırılardan korunmaları istenmiştir.²⁶⁷

3 Kasım 1915'te Diyarbakır vilâyetine çekilen şifre telgrafta, Urfa'dan Re'sül-ayn ve Nusaybin tarikiyle Ermeni sevkiyatı yapılırken buralarda bulunan çöl bedevileri ve aşiretlerin tecavüzlerine maruz kalarak geri dönmek zorunda kaldıkları ve bu kabilelerin Siverek yolu üzerinden Musul'a sevklerinin yapılması istenmiştir.²⁶⁸

²⁶³ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/10. (Ayrıca bkz. EK 1), 54/9.

²⁶⁴ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/156.

²⁶⁵ O.B.E., s.53'den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/162.

²⁶⁶ O.B.E., s.87'den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55/292.

²⁶⁷ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55-A/77.

²⁶⁸ O.B.E., s.119'dan B.O.A., DH. ŞFR, nr. 57/277.

6 Kasım 1915'te Dâhiliye Nezaretinden Urfa mutasarrıflığına çekilen yazıda, Urfa'dan Rakka'ya giden ilk kafiye görevlendirilen jandarmaların sevk esnasında uygunsuz davranışlarda buldukları ve kadınların jandarmaların gözleri önünde kaçırdıkları ve bunların verilen emirlerin aksine şimendifer hattındaki bazı yerlere yerleştirildiklerinin muhacirin müdürü Şükrü Bey tarafından bildirildiğinden bu kişilerin dîvân-ı harbe sevk edilip cezalandırılmaları bildirilmiştir.²⁶⁹

Osmanlı Devletinin tehcir esnasında kafiye halinde gönderilen Ermeni'lerin yollardaki güvenliklerini sağlamak amacıyla birtakım tedbirler almıştır. Gönderilecek olan kafiye için en güvenli yollar tercih edildiği gibi yollarda meydana gelebilecek saldırılara ve gasblara karşı da bir jandarma müfrezesini görevlendirerek nihai olarak yerleştirilecekleri yerlere sağ salim ulaşmalarını temine çalışmışlardır. Fakat gidilen yolun oldukça uzun olması ve insanların binek hayvanlarıyla ve kağnılarla sevkıyatı ve bir kafilenin bir günde ancak 7-8 saat yol katetmesi bu yolculuğun oldukça uzun ve meşakkatli olmasına neden olmuştur. Yolculuğun çok uzun ve yorucu olması, güzergâhları üzerindeki bazı kürtlerin ve bedevi Arapların kervanlara saldırımları, bazı jandarmaların ihmal ve sorumsuzlukları, Dersim bölgesindeki eşkiyaların saldırıları, yetersiz beslenme, iklim şartları, barınma sıkıntısı ve hastalıklar gibi olumsuzluklar bu yolculuğun çok uzun ve sıkıntılı bir şekilde geçmesine yol açmıştır. Sivas ile Zor arasındaki mesafenin 176 saat, Sivas ile Bağdat arasınının 276 saat olduğunu²⁷⁰ düşünürsek bu süre içerisinde yaşananların hiçte kolay olmadığını tahmin etmek zor olmasa gerek ama Birinci Dünya Savaşı ile Osmanlı Devletinin bu savaşta dört cephede birden verdiği mücadeleyi ve ülkenin içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik şartları düşündüğümüzde Ermeni sevk ve iskânını Osmanlı Devleti açısından bir başarı olarak görebiliriz.

2.6.4. Sevkıyata Tabi Tutulan Ermeni'lerin Taşınır-Taşınmaz Mallarının Durumu

Tehcire tabi tutulan Ermeni'lerin menkul ve gayrimenkul mallarıyla ilgili birtakım tedbirlerin alındığı ve oluşabilecek yağma veyahut talan edilmelerinin önüne geçilmek istendiğini görmekteyiz. Konuyla ilgili olarak ilk emir Dâhiliye Nezaretinden

²⁶⁹ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 57/309.

²⁷⁰ B.O.A., DH. EUM, MH. 86/97.

Erzurum vilâyetine çekilen şifre telgraftır. Burada Ermeni'lerin yanlarında götürmeyecekleri mallarının değerinin tespit edildikten sonra Emval-i Metruke Komisyonu tarafından muhafazasını veya müzayede usulüyle satılmasını ve elde edilen gelirin mal sahiplerine verilmesini bildirmektedir.²⁷¹

27 Haziran 1915'te Sivas, Trabzon, Ma'müretü'l-aziz vilâyetleriyle Canik mutasarrıflığına çekilen şifre telgrafta, sevklerine karar verilen Ermeni'lerin beraberlerinde götürmeyecekleri emvali menkule ve gayr-ı menkulelerinin idare şekli ve muhafazası hakkındaki emrin postada olduğundan şimdilik muhafaza altına alınması istenmiştir.²⁷² 28 Haziran tarihli şifrede ise; Emval-i Metrukenin muhafaza ve defterlere kaydedilmesi için mülkiye ve maliye memurlarından oluşan bir komisyonun oluşturulması istenmiştir.²⁷³

5 Temmuz 1915 tarihinde Sivas, Diyarbakır ve Ma'müretü'l-aziz vilâyetlerine gönderilen yazıda, Ermeniler tarafından tahliye edilmiş mahallerde terkedilmiş ekinlerin kaldırılıp elde edilmesi hususunda bazı problemler ortaya çıkmıştır. Bu işin Emval-i Metruke komisyonunun gözetiminde Hükümetçe biçtirilip harmanlanması ve alınacak mahsulden masrafların düşülmesinin ardından kalanın askeriyeeye verilmesi ve bunun düzenli bir şekilde yerine getirilmesi için ne kadar asker, emek, alet ve edevata ihtiyaç duyulduğunun bildirilmesini istemiştir.²⁷⁴

11 Ağustos 1915 tarihinde çeşitli vilâyet ve mutasarrıflık Emval-i Metruke Komisyonu başkanlıklarına Dâhiliye Nezaretince çekilen şifre telgrafta, nakledilen Ermeni'lerin emval-i menkulelerinin çok ucuza elden çıkarıldığı ve şurdan buradan toplanan vurguncuların malları az bir fiyatla elde etmesi ve malların yok pahasına satılması dolayısıyla sahiplerinin zarara uğratıldığıının haber alınması üzerine;

-Tahliye edilecek bölgelere yabancı, şüpheli ve mahiyeti meçhul hiçbir kimsenin giriş ve seyrine müsaade edilmemesi, gelenler varsa derhal çıkarılması,

²⁷¹ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 53/303.

²⁷² B.O.A., DH. ŞFR, 54/202.

²⁷³ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/226 (Ayrıca bkz. EK 4).

²⁷⁴ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/301.

-Bunlardan ucuz mal almışlar varsa satışın iptali gibi tedbirlere müracaatla asli fiyatı üzerinden satılmasını sağlamak suretiyle Gayr-ı mesra menfaatlere fırsat verilmemesi,

-Ermenilerin istedikleri eşyaları götürebilmelerine müsaade edilmesi,

-Götüremeyecekleri eşyadan durmakla bozulan eşya ile zaruri ihtiyaçlardan olanların müzayede ile satılması,

-Götüremeyecekleri eşyadan durmakla bozulmayanların sahibi namına muhafazası,

-Emval-i gayri menkule kira, rehin, sözünde durarak feragat ve haciz gibi gerçek sahibinin mülküyle ilişkisini ve tasarrufunu yok etmeyecek akitlerin yasaklanması ve hicretin başlangıcından itibaren şimdiye kadar uygulanan akitlerin feshedilmiş sayılması,

-Sözleşmeler ve ukudat-ı muvaza'a-karaneye meydan verilmemesi,

-Satış ve ferağ gibi satış işlemlerine müsaade edilmesi ve ahbabının arazi ve emlak satın almasının yasaklanması gerektiği tebliğ edilmiştir.²⁷⁵

24 Ağustos 1915'te çeşitli vilâyet ve mutasarrıflık Emval-i Metruke Komisyonu Başkanlıklarına Dâhiliye Nezaretince çekilen şifre telgrafta, nakledilen Ermeni'lerin menkul ve gayr-ı menkul mallarının satılması ve istimlak ile toplam bedelden borçlarının ödenmesinin ardından kalanının sahibine iadesi devletçe kararlaştırılmıştır. Bu konu hakkında bir kanun yayımlanmış olduğundan hükümete intikal etmiş olan mallar ve söz konusu arazilerin muhafazası ve hazinenin koruması ve gidenler hakkında meydana gelecek borç ve davaları daha sonra temizlemek üzere şimdilik çeşit ve davaların miktarı ile davacı ve davalıların isimlerinin belirtilen cetvellerin hazırlanmasını istemiştir.²⁷⁶

24 Ağustos 1915'te Dâhiliye Nezaretinden Sivas vilâyetine gönderilen telgrafta, Devlet nakledilen Ermeni'lerin Gayr-ı menkul mallarının istimlaka ve borçlarını vermeye karar verdiğini, bundan dolayı hükümete intikal eden hukukun muhafazası gerektiği ve muamele-i tevsiiyenin kanunlara uydurulması icab ettiğini bildirilmiştir. 29 Ağustos 1915 tarihli şifrede çeşitli vilâyet ve mutasarrıflık emval-i metruke komisyonu

²⁷⁵ O.B.E., s.76'dan B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/381, B.O.A. DH. ŞFR. Nr. 54-A/388.

²⁷⁶ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55/196.

başkanlıklarına çekilen şifre telgrafta, Ermeni'lerin nakil ve sevki ile terk edilmiş malların hükümet namına idare ve muhafazası bazı mahallerde zaruri ihtiyaçlardan olan eşyanın sağlanması zarureti açık olduğu ve söz konusu ahalinin yokluk içerisinde olmaları uygun olmadığından mevcut mallar arasında zaruri ihtiyaçlardan olup dışardan tedariki imkânı olmayan eşya ve sairenin talimatnamede beş yazılı madde ve izahat çerçevesinde müzayede yoluyla satılmasının uygun görüldüğü bildirilmiştir.²⁷⁷

1 Kasım 1915'te Dâhiliye Nezaretinden çeşitli vilâyet ve mutasarrıflık Emval-i Metruke idare komisyonları başkanlığına gönderilen yazıda, İstanbul'da veya henüz Ermenileri başka yerlere nakledilmemiş vilâyetlerde mukim Ermeni tüccarlarıyla diğer Osmanlı veya yabancı müesseselerin malı olarak orada şimdiye kadar vekil-i umur veya ortak sıfatıyla Ermeniler tarafından idare edilmiş ticarethane, emlak, fabrika vs. olup olmadığının ve varsa oradan nakledilenin ismiyle ve gerçek sahibinin kim olduğunun ve bunlardan terkedilmiş mal ve emlakın muhommel bedellerinin tahkik ve tedkikiyle acilen teferruatlı bir şekilde bilgi verilmesini istemiştir.²⁷⁸

Ermeni'lerin başka mahallere sevklerinin ardından Ermenilere aid mallarla ilgili 26 Eylül 1915'te "Aher mahallere naklonulan eşhasın emval, düyûn ve matlubat-ı metrukesi hakkında kanunu muvakkat" isimli geçici bir kanun çıkmıştır. Bu kanunun başlıca hükümleri şunlardır:

Madde 1) 14 Mayıs 1331 tarihli muvakkat kanunla ahar mahallere nakledilen eşhas-ı hakikiye ve hükmiyenin terk etmiş oldukları emval ve matlubat ve duyun, bu husus için müteşekkil komisyonların her şahıs için ayrı ayrı tanzim edecekleri mazbatalar üzerine mahkemelerce tasfiye olunur.

Madde 2) Madde 1'de beyan olunan eşhasın hin-i nakillerinde mutasarrıf buldukları damlı, üstü örtülü ve damsız, üstü açık vakfiyenin hazine-i evkaf ve emval-i gayr-ı menkule-i sairenin hazine-i maliye namına kayıtları icra edilerek her iki kısım emval-i gayrı menkulenin mezkûr hazineler tarafından verilecek bedellerinden ba'd et-tasfiye kalacak miktarı eshabına ita olunur.

²⁷⁷ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55/330.

²⁷⁸ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 57/241.

Madde 3) Bu eşhasın nukut ve emval-i menkule-i metrukesiyle mevduat ve matlubatı 1.maddede zikrolunan komisyon reisi veya vekili tarafından cem ve istirdat ve tahsil ve dava ve emval-i metrukeden münaziçün-fih olmayanlar bi'l-müzayede fruht ile hasıl olan mebalîğ sahipleri namına emaneten mal sandıklarına tevdi olunur.

Bu kanunun genel anlamı, tehcire tabi tutulanların yerlerindeki bütün mal ve mülklerinin tasfiye edileceği, dolayısıyla oraya daha sonra geri dönseler bile artık çok azının yeniden uyum sağlayabileceği ayrıca tasfiye esnasında kendilerinden veya yakınlarından kimse olmayacağından menfaatlerini ancak devlet yetkilileri koruyacaktır. Yani bu konuyla görevlendirilmiş olan kişilerin inisiyatifine bırakıldığı anlaşılmıştır.²⁷⁹

Bu kanunun çıkarılmasının ardından iki gün sonra Ahmet Rıza Bey bir takrir verir ve kanunun uygulanmasını barıştan sonraya kalmasını ve II. Maddenin değiştirilmesini ister. İtirazlarını ise şu cümlelere dile getirmiştir: “Kanunun bahsettiği emval-i metruke diye tavsif etmek kanuni birşey değildir. Çünkü bu emvalin sahibi olan Ermeniler mallarını isteyerek terk etmemişler, onlar yerlerinden uzaklaştırılmış, zorla, cebirle çıkarılmış, hükümet onların mallarını memurları vasıtasıyla sattırıyor. Bu kanun Mevki-i icraya vaz olunursa bu adamlara bir kat daha gadredilmiş olacak. Çünkü mallarına talip bulunmayacak veyahut mal değer fiyatı üzerine satılamayacaktır... Bu da mucib-i gadirdir. Devletimiz hiçbir zaman gadr ve zulmü kabul etmez. “Ermeni’lerin malı kısmen yağma edildi. Kuvve-i teşriye kanunu reddedinceye kadar elde bir şey kalmayacaktır. Yapılacak şeylerin hepsi yapılmış olacak.”²⁸⁰

Tehcir Kanunuyla Osmanlı Devletinin güneyine göçleri kararlaştırılan Ermeniler’in geride bıraktıkları mallara ilişkin Osmanlı Devleti hükümeti bazı kararlar almıştır. İlgili vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen sözkonusu yazılarda, göç eden Ermeniler’in mallarını muhafaza etmek ve defterlere kaydını tutmak amacıyla mülkiye ve maliye memurlarından oluşan bir komisyonun kurulması istenmiştir. Ayrıca Ermeniler’in menkul eşyalarını belirli bir bedel karşılığında satabilecekleri²⁸¹,

²⁷⁹ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.45-46.

²⁸⁰ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e.,s.48-49.

²⁸¹ B.O.A. DH. ŞFR, 54/346.

bozulabilecek eşya ve hayvanları satmaları, eşya, mal ve mücevherlerin muhafaza altına alınması ve gayr-ı menkul malların hiçbir yere tahsis edilmemesi ile Ermeniler'in vergi borçlarının tahsilinin tehir edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁸² Fakat 24 Ağustos 1915'te Emval-i Metruke Komisyonlarına gönderilen bir yazıyla Ermenilerin menkul ve gayr-ı menkul mallarının satılması ve istimlâki ile elde edilen gelirden Ermeniler'in borçlarının ödenmesi ve kalanın da sahibine ulaştırılması tebliğ edilmiştir. Daha sonra da Ermeniler'in borçlarını devlet ödemiştir.

Nakledilen Ermeniler'in mallarının çok ucuza elden çıkarıldığı ve yok pahasına satılmak durumunda kalındığının haber alınması üzerine, bu malların satışına dair antlaşmalar feshedilmiş, memurların ancak peşin parayla ve gerçek değeri üzerinden Ermeniler'den ev alabilmelerine izin verilmiştir. 11 Ağustos 1915 tarihinde de konuyla alakalı genel bir tebligat ilgili tüm vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilmiştir.

26 Eylül 1915 tarihinde sevk edilen Ermenilere ait mallarla ilgili geçici bir kanun çıkartılmıştır. Yukarıda da değindiğimiz gibi bu kanunla göç ettirilen Ermeniler'in mallarının muhafazası sözkonusu yerlerde bulunan idari memurlara bırakılmıştır. Fakat bu kanun çıkarılırken bazı tartışmalara neden olmuştur. Ahmet Rıza Bey bu kanunun kaldırılması ve II. Maddesinin değiştirilmesi için meclise takrir vermiş ve yukarıda maddeler halinde verdiğimiz kanuna muhalefet etmiştir.

2.6.5. Kimsesiz Kalan Çocukların Durumu

Günümüze kadar ihmal edilmiş araştırma konularının başında Dar'ül Eytamlar gelmektedir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı toplumunun önemli sosyal yaralarından biri de kimsesiz kalmış çocuklardır. 1914 yılından itibaren kimsesiz ve korumasız kalan bu çocuklar için Anadolu'nun birçok şehrinde yetimhâneler açılmıştır. Nitekim bu yetimhânelerin sayısı Sivas'ta açılan yetimhâneyle birlikte altmışikiye kadar ulaşmıştır. Özellikle Osmanlı Devletinin savaşta olması dolayısıyla binlerce çocuk bu yurtlarda barınma imkânı bulmuşlar ve ortada kalıp ölüme terk edilmekten kurtarılmışlardır. Fakat bu yurtlarda genelde bilinenin aksine yalnızca Ermeni çocukları

²⁸² B.O.A. DH. ŞFR, 54/420.

barınmamış, aynı zamanda kimsesiz kalan Müslüman ve diğer gayr-ı Müslim unsurların çocukları da buralarda barınma imkânı elde etmişlerdir. Bunların da sayısının bilinenin aksine oldukça fazla olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü Osmanlı Devletinin zorunlu göç sadece Anadolu'da yaşayan Ermeniler ve Anadolu ve Kafkaslarda Rus zulmünden kaçan Vilâyet-i Şarkıyye göçmenleriyle Balkanlardan göç eden veya zorunlu olarak yurtlarından kovulan insanlar da benzer hatta daha zor durumlar yaşamışlardır. Bunun sebebi de onların yurtlarından geçici olarak değil bir daha dönmek üzere göçmek zorunda kalmalarıdır. Örneğin Güney Kafkaslar ve Doğu Anadolu'dan Rusların zulmünden kaçan yaklaşık 1 milyon civarında Müslüman topraklarını terk ederek Anadolu'nun içlerine göçmek zorunda kalmışlardır ve bunlardan yaklaşık olarak 200-250 bini çeşitli sebeplerden yollarda hayatını kaybetmiştir. Osmanlı Devleti de kimsesiz kalan bütün çocukları yetimhânelere yerleştirmiştir. Fakat yetimhânelerdeki kapasitenin sınırlı ve çocuk sayısının fazla olması dolayısıyla Osmanlı Devleti Hükümeti bu çocukları özellikle Ermeni çocuklarını Müslüman ailelerin yanına yerleştirdi. Gerek şehirlerde gerekse köylerdeki ailelerin yanına yerleştirilen her çocuk için durumu iyi olmayan ailelere aylık 30 kuruş maaş bağlamıştır. İşte aşağıda kronolojik olarak vermeye çalıştığımız arşiv belgeleri sözünü ettiğimiz konuyu Sivas vilâyeti bağlamında ve genel anlamda asıl kaynağından doğru bir şekilde değerlendirmemize yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

26 Haziran 1915'te Ma'arif Nazırının Diyarbakır, Halep, Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis vs. vilâyetlerle Maraş mutasarrıflığına çektiği telgrafta, tehcire tabi tutulan Ermeni'lerin 10 yaşından aşağı çocuklarını yetimhane tesisiyle veya tesis edilmiş darü'l-eytamlara çekmek suretiyle eğitim ve öğretimleri düşünülmüş olduğundan bunlardan vilâyet dâhilinde ne kadar çocuk bulunduğunun ve orada yetimhane tesisi için uygun binanın olup olmadığını sormaktadır.²⁸³ Yine aynı tarihte Dâhiliye Nezaretinden Ma'müretü'l-aziz vilâyetine çekilen telgrafta, daha önce bildirilen sahipsiz Ermeni çocuklarının vilâyette kalabileceğini, orada kalmanın daha uygun olduğunu bildirmiştir.²⁸⁴

²⁸³ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/150.

²⁸⁴ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54/163.

9 Ağustos 1915’de Dâhiliye Nezaretinden Haleb valisi Bekir Sami Bey’e çekilen şifrede, erkekleri olmayan Ermeni aile ve kadınların büyük şehirlere gönderilmelerinin uygun olmadığı ancak küçük yaşta ve kimsesiz kalan kız ve erkek çocukları dağınık bir şekilde İslam köylerine verilebileceğini ifade etmiştir.²⁸⁵

Kimsesiz kalan Ermeni yetimlerinin iskân ve işleriyle ilgili olarak Dâhiliye Nezareti tarafından çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara çekilen telgrafta, konuyla ilgili olarak sözkonusu vali ve mutasarrıfların dikkat etmeleri gereken hususlar şu şekilde sıralanmıştır.

1)Erkekleri sevk edilip veyahut askerde olup da kimsesiz kalan ve velisiz kalan aileler yabancı ve Ermeni bulunmayan köy ve kasabalara dağınık bir şekilde dağıtılmaları ve muhacirin tahsisatından işleri te’min edilerek mahalli adetlere alışmaları,

2)Genç ve dul kadınların evlendirilmelerine,

3)12 yaşına kadar olan çocukların bizim yetimhanelere ve öksüz yurdlarına dağıtılmalarına,

4)Yetimhanelerin mevcudu yetmediği takdirde durumları iyi olan Müslümanlar nezdinde mahalli adetler ile terbiye ve temsillerine,

5)Bu şekilde Müslüman aileler bulunmadığı takdirde muhacirin tahsisatından ayda 30 kuruş iade masrafı verilmek suretiyle köylülere dağıtılmalarına ve geçen zaman içerisinde vaki olacak icraat ve teşebbüslerden adet ve rakamlara dair peyder-pey malumat verilmelidir.²⁸⁶

²⁸⁵ OBE, s.74’den B.O.A. DH. ŞFR, nr. 54-A/325.

²⁸⁶ O.B.E., s.141-142’den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 63/142.

Dâhiliye Nezareti tarafından çeşitli vilâyet ve mutasarrıflara çekilen şifre telgrafta, ihtida eden, evlenen ve güvenilir kimselerin yanına bırakılan çocukların şahsi mallarının korunması, murisleri ölenlere hisselerinin verilmesi istenmektedir.²⁸⁷

9 Mayıs 1916'da Dâhiliye Nezaretinden Başkumandan vekili Enver Paşa'ya çekilen cevabi telgrafta, yetimhanelere yerleştirilecek olan mühtedi ve gayr-ı muhtedi Ermeni çocukları için gerekirse yeniden ek tahsisat verebileceklerini bildirmektedir.²⁸⁸

12 Ağustos 1916'da Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Halep vilâyetine gönderilen şifrede, Ermeni yetimlerinin iâşesi için tahsisat yoksa, gerekli miktarın bildirilmesini Halep vilâyetinden istemektedir.²⁸⁹

21/23 Eylül 1915'te Kayseri mutasarrıflığına çekilen şifrede, belirtilen ahval ve şartlara nazaran sözü edilen Ermeni kızlardan ebeveynleri bulunanların ebeveynlerine verilmeleri ve bulunmayanların ise yetimhanenin uygun bir yerinde iskânlarıyla Darü'l-Eytam binasının muhacirler için misafirhane olarak hazırlanmasının uygun olduğu bildirilmektedir.²⁹⁰

18 Ocak 1919 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara çekilen şifre telgrafta, Ermeni yetimlerinin, Ermeni cemaati teşkilatı olan yerlerde onlara teslimi, olmayan yerlerde ise Hükümetçe emniyet altına alınması ve gerekli malumatın bildirilmesi talep edilmiştir.²⁹¹

5 Şubat 1919'da Dâhiliye Nezaretinden Kayseri Mutasarrıflığına gönderilen şifrede, İslam aileleri yanında bulunduğu söylenen Ermeni kız ve çocuklarının derhal buldukları yerlerden aldırılarak Ermenilerden oluşan komisyona teslim edilmeleri ve iâşelerinin temininin sağlanmasını bildirmiştir.²⁹²

²⁸⁷ O.B.E. s.77'den B.O.A., DH. ŞFR, 54-A/382.

²⁸⁸ B.O.A., DH. KMS, nr. 39/4.

²⁸⁹ O.B.E., s.150'den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 66/229.

²⁹⁰ O.B.E., s.151'den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 68/95.

²⁹¹ O.B.E., s.205-206'dan B.O.A., DH. ŞFR, nr. 95/163 (Ayrıca bkz. EK 19).

²⁹² O.B.E., s.218'den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 96/76.

20 Şubat 1919'da Dâhiliye Nezaretinden çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara çekilen telgrafta, İslam aileleriyle resmi müesseseler ve hususi müesseselerden alınarak akrabalarına veya aid oldukları cemaatlere teslim edilen gayr-ı müslim çocuklardan başka bazı Müslüman çocukların da Ermeni olduğu zannıyla istenmekte olduğu yapılan şikâyetler üzerine anlaşıldığı, gerçi bahsedilen Hıristiyan çocuklar ile Müslümanların yanlarında bulunan gayr-ı Müslim kız ve kadınların dini kimliklerini izharda serbest olduğu ve bunlardan küçük çocukların ve diğerlerinin kayıtsız şartsız velilerine veya mensub oldukları cemaatlere teslimleri gerekli ise de Müslüman çocuklarının Hıristiyanların eline geçmesine hiçbir surette izin verilmemesi ve bu konuda dikkatli olunmasını tebliğ etmiştir.²⁹³

1915 yılında uygulanan tehcirin belki de üzerinde en çok düşünülmesi gereken konuların başında Ermeni yetimlerinin durumu, onların bu süreci nasıl yaşadıkları ve atlattıkları meselesidir. Tehcir döneminde anne-babalarını kaybeden veyahut da anne-babasından ayrılmak, ayrı düşmek zorunda kalan Ermeni yetimlerini Osmanlı Devleti yöneticileri gerekli olan tedbirleri aldıktan sonra büyük bir çoğunluğunu Darü'l-eytamlara yerleştirmiştir. Yetimhanelerdeki kontenjanın tamamen dolmasının ardından yeni yurtların kurulması ve Ermeni yetimlerinin buralara yerleştirilmeleri konusunda gereken hassasiyet gösterilmeye çalışılmıştır. Yetimhanelerin tamamen dolmasının ardından bazı Ermeni çocukların Müslüman ailelerin yanlarına verildikleri hatta durumları iyi olmayan ailelere aylık 30 kuruş bağlanarak bu çocukların iyi, sağlıklı ve rahat bir şekilde kamaları hedeflenmiştir. Tehcire tabi tutulan, Ermeni'lerin tekrardan evlerine dönüş kararnamesinin tebliğinin ardından yetimhane'deki çocukların da ebeveynlerine ve yakınlarına tekrar istemeleri halinde verilebileceği ve eğer herhangi bir yakını bulunmazsa aid olduğu cemaata teslimine karar verilmiştir. Fakat bu işlemlerin devam ettiği sırada yetimhanelerde bulunan Müslüman yetimleri üzerinde kilisenin bazı iddialarda bulunması ve onları almaya çalışmasını fark eden hükümet yetkilileri, yetimhane'deki görevlileri uyararak bu konuda dikkatli ve titiz davranmalarını emretmiştir. Konumuzla alakalı olan önemli bir husus da tehcir esnasında bazı Ermeni aileleri tehcirin o zorlu koşullarından kurtarmak amacıyla çocuklarını Müslüman ailelere emanet olarak bırakmalarındır. Bunun sayısının ne kadar

²⁹³ O.B.E., s.334'den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 96/248.

olduğunu kestirmek zordur. Fakat önemli miktardaki Ermeni çocuğunun bu yolla tehirden kurtarılarak Müslüman komşularına emanet olarak verildiği tahmin edilmektedir. Hatta bazı Müslümanlar yalnızca Ermeni çocuklarını değil ailelerini bile saklayarak tehirden kurtarmışlardır.

Ermeni yetimhanelerinde kalan ve evlatlık olarak verilen Ermeni çocuklarının sayısına gelince, tüm resmi yazışmalara ve kayıtlara rağmen tehirden kaç çocuğun evlatlık verildiği, ne kadarının yetimhanelerde barındığı konusuna dair sağlıklı bilgilere ve rakamlara ulaşmak zordur.²⁹⁴ 1921 yılında Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan rapora göre Müslüman ve Arap kabilelerinde bulunan yetim çocukların toplam sayısını 63 bin olarak vermekte ve bu sayıyı Sivas'ta ise 3.500 olarak göstermektedir. Rakamların biraz abartılı olduğu ortadadır. Fakat olayın boyutunu ve birçok Ermeni evladının bu şekilde barındırıldığını ortaya koyması açısından önemli bir fikir vermektedir.²⁹⁵

2.6.6. Sevkiyata Tabi Tutulan Ermeni'lerin İskân ve İaşe Masrafları

Sevk ve iskâna tabi tutulan Ermeni'lerin sevk ve iskânına ilişkin gerekli olan paranın tahsis edilmesi ve gönderilmesi hakkında bazı kararlar devlet tarafından alındığını ve bunları uygulamaya çalışıldığını, gerekli olan paranın tamamen olmasa bile imkân dâhilinde temin edilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Gerek Ermeni'lerin iskân edilecekleri nihai yerlerine götürüldükleri yollardaki ihtiyaçları gerekse iskân edildikleri bölgelerdeki ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Yani yerleşim yerlerine uyum sağlayabilmeleri için kendilerine ihtiyaç duydukları maddi yardımlar gerek Osmanlı Devleti gerekse yardım kuruluşlarının yardımlarıyla karşılanmaya çalışılmıştır.

1 Haziran 1915'te Dâhiliye Nezareti tarafından Suriye vilâyetine gönderilen telgrafta, Suriye'ye gönderilecek olan Ermeni'lerin iskânı ve gerekli olan tahsisatın temin edilip gönderileceği bildirilmekteydi.²⁹⁶ Yine 1 Eylül 1915'te Konya, Adana,

²⁹⁴ Erhan Başyurt, Ermeni Evlatlıklar Saklı Kalmış Hayatlar, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2006, s.37.

²⁹⁵ Hikmet Özdemir, vd., a.g.e., s.126-127.

²⁹⁶ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55-A/14.

Haleb, Suriye, Ankara Vilâyetleriyle İzmit ve Eskişehir mutasarrıflıklarına çekilen telgrafta, Ermeni'lerin iskân yerlerine düzenli bir şekilde yerleştirilmeleri için bu konuyla ilgili olarak Konya vilâyetine 400.000, İzmit sancağına 100.000, Eskişehir sancağına 200.000, Adana vilâyetine 300.000, Haleb vilâyetine 300.000, Suriye vilâyetine 100.000, Ankara vilâyetine 300.000 olmak üzere toplam 1.700.000 kuruşluk havalenin gönderildiği işlerinin düzenli bir şekilde temini ile istasyonlardaki Ermenilere dağıtılmak üzere mümkün olduğu miktarlarda ekmek, zahire, boş teneke ve fiçı gibi şeylerin biriktirilmesiyle sefalet çekmelerine meydan verilmemesi ve mal sandığı var olana kafi değilse bunun telgrafla bildirilmesini istemekteydi.²⁹⁷ 7 Eylül tarihinde Suriye vilâyetine çekilen telgrafta ise Suriye vilâyetine 4. Ordu Kumandanlığınca gösterilen lüzum üzerine 10.000 lira paranın gönderildiği bildirilmekteydi.²⁹⁸

7 Eylül tarihinde de yine Suriye vilâyetine 10.000 lira gönderilmiştir.²⁹⁹

26 Ekim 1915'te Haleb'de muhacirin müdürü Şükrü Bey'e çekilen telgrafta, Ermeni kabileler arasında hergün açlıktan ölümler olduğundan dolayı hergün en az 100.000 liranın gönderilmesinin gerektiğini 4. Ordu Kumandanlığının bildirmesi üzerine gönderilen tahsisatın yeterli olup olmadığının ve mal sandıklarının gerekli olan havaleyi gönderemediğinin doğru olup olmadığının haber verilmesini istemektedir.³⁰⁰

8 Kasım 1915'te Haleb Emval-i Metruke İdare Komisyonu başkanlığına gönderilen telgrafta, Emvali metruke komisyonu tarafından satılan hayvanların mevcut bedeli olan 645.810 kuruştan 600.000 kuruşunun Ermeni'lerin sevk ve iâşe masraflarına harcanmasının uygun olduğu bildirilmekteydi.³⁰¹ Yine 8 Kasım tarihinde Haleb'de muhacirin müdürü Şükrü Bey'e çekilen telgrafta, muhacirin tahsisatından 3.000 lira gönderilmiş olduğu, Haleb'de mevcut 600.000 kuruş ile Eskişehir'den telgrafla gönderilecek 200.000 kuruşla beraber Ermeni'lerin iâşe ve sevkine harcanması ve

²⁹⁷ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55-A/17.

²⁹⁸ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55-A/135.

²⁹⁹ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 55-A/118.

³⁰⁰ O.B.E., s.116-117'den B.O.A., DH. ŞFR, nr. 57/110.

³⁰¹ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 57/342.

gerekirse yeni tahsisat talebinde bulunmalarını bildirmiştir.³⁰² Şükrü Bey'e gönderilen şifre telgrafın bir benzerini Haleb vali vekiline gönderilerek irsal olunan paranın Ermeni'lerin iaşe ve iskânlarına harcanmasını emretmekteydi.³⁰³

16 Kasım 1915'te Dâhiliye Nezaretinden Haleb Vilâyetine çekilen şifre telgrafta, Hüdavendigâr Vilâyetinden Emval-i metruke hasılatından 8.000 liranın temin edilerek gönderildiği, emaneten malsandığına tevdi ve Ermeni'lerin iaşe ve iskânına sarfını ve ulaştırılmasını bildirmektedir.³⁰⁴

20 Eylül 1916'da Zor mutasarrıflığına çekilen şifre telgrafta, Ermeni'lerin iaşe ve iskânı için muhacirin tahsisatından 10.000 (liranın) Haleb'e gönderildiği bildirilmektedir.³⁰⁵

22 Mart 1917'de Dâhiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti umumiyesinden Aydın, Konya, Sivas vilâyetleriyle Eskişehir, İzmit, Bolu vs. sancaklara çekilen şifre telgrafta, muhacirin tahsisatının mültecilerle muhacirlere hasrı ve bu tahsisattan şimdiye kadar iskân ve iaşeleri temin edilmekte olan Ermeni, Rum, Arap ailelere toplam 6.640.000 kuruşun gönderildiği bildirilmektedir. Bunun Vilâyet ve mutasarrıflıkla dağılımı ise şu şekildedir:

Aydın vilâyeti	50.000 Kuruş
Musul vilâyeti	50.000 Kuruş
İstanbul vilâyeti	250.000 Kuruş
Ankara vilâyeti	500.000 Kuruş
Haleb vilâyeti	800.000 Kuruş
Hüdavendigâr vilâyeti	150.000 Kuruş
Suriye vilâyeti	750.000 Kuruş
Sivas vilâyeti	500.000 Kuruş
Kastamonu vilâyeti	20.000 Kuruş

³⁰² B.O.A., DH. ŞFR, nr. 57/348.

³⁰³ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 57/349.

³⁰⁴ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 58/24.

³⁰⁵ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 68/73.

Konya vilâyeti	500.000 Kuruş
Ma'müretü'l-az vilâyeti	30.000 Kuruş
Diyarbakir vilâyeti	30.000 Kuruş
Edirne vilâyeti	50.000 Kuruş
Eskişehir sancağı	150.000 Kuruş
İzmit sancağı	500.000 Kuruş
Bolu sancağı	100.000 Kuruş
Zor sancağı	1.000.000 Kuruş
Karesi sancağı	500.000 Kuruş
Kütahya sancağı	50.000 Kuruş
Maraş sancağı	500.000 Kuruş
Canik sancağı	80.000 Kuruş
Kayseri sancağı	50.000 Kuruş
Kale-i sultaniye sancağı	30.000 Kuruş
Toplam	6.640.000 Kuruş

Bundan sonra bu gibi hususlar için muhacirin tahsisatından bir şey istenmeyerek bunun yerine seferberlik tahsisatından ifasının sağlanmasını tebliğ etmiştir. Bundan böyle oluşacak olan ihtiyaçların karşılanmasıyla seferberlik tahsisatı görevlendirilmiştir.³⁰⁶

26 Nisan 1917 tarihinde Suriye vilâyetine gönderilen şifre telgrafta, umumi bütçenin onayından sonra 25.000 lira gönderileceği gibi, Ermeni'lerin iâşesi için banka vasıtasıyla Harbiye tahsisatından 4.000 lira gönderildiği, ayrıca bu husus için özellikle ordu tahsisatından para harcanılmaması gerektiği ve gerektiği takdirde muhacirin tahsisatından veya Harbiye tahsisatından para talep edilmesini emretmiştir.³⁰⁷

20 Haziran 1917'de çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara çekilen şifrede, o güne kadar, Rum ve Ermeni mülteciler için Harbiye tahsisatından verilmekte olan yevmiyelerin Temmuz 1917 tarihinden itibaren küçükler için altmış paraya ve büyükler

³⁰⁶ B.O.A., DH. ŞFR, 74/234 (Ayrıca bkz. EK 16).

³⁰⁷ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 75/244.

için üç kuruşa yükseltildiği bildirilmiştir.³⁰⁸ Bu da o güne kadar verilen paraların yetersiz olmasına binaen Ermeniler için verilen paranın arttırıldığını göstermektedir.

5 Eylül 1915 tarihinde Meclisi Vükelanın aldığı bir kararla iskân yerleri değiştirilen Rum ve Ermeniler ile 4. Ordu kumandanlığınca başka yerlere nakledilen ailelere yapılan sarfiyat için Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi bütçesinden ayrılan ve ancak mültecilerin idarelerinin sağlanmasına yarayan 300.000 liranın ve Harbiye tahsisatından sağlanan paranın yetersizliğinden dolayı bunlara ilaveten 300.000 liranın daha sağlanması kararlaştırılmıştır.³⁰⁹

8 Ekim 1917 tarihinde çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda tehcir edilen Ermeniler ve Rumlar ile 4. Ordu mıntikasından gönderilen eşhasın masrafları için havale gönderildiği belirtilerek bu paranın asla başka bir amaç için harcanmaması, sadece söz konusu kişilerin ihtiyaçları için kullanılması hatırlatılmaktaydı. Urfa mutasarrıflığına çekilen şifre telgrafta, gönderilen 2.500 liranın söz konusu amaç doğrultusunda kullanılması istenmekteydi.³¹⁰ Bu tarihte diğer merkezlerin bazılarında gönderilen havale miktarları ise şöyledir:

Zor Mutasarrıflığına 2500 lira³¹¹

Haleb Vilâyetine 2000 lira³¹²

Suriye Vilâyetine 5000 lira³¹³

Musul Vilâyetine 3.750 lira³¹⁴

Sivas Vilâyetine 4000 lira³¹⁵.

Böylece Meclis-i Vükelanın kararı doğrultusunda ayrılan 300.000 liranın önemli bir kısmı 8 Ekim tarihi itibariyle çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara havale edilmiştir. 24 Mart 1918 tarihinde de vilâyet ve mutasarrıflıklara Ermeni, Rum ve Arab ailelerin

³⁰⁸ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 77/168.

³⁰⁹ B.O.A., MV. nr. 209/42.

³¹⁰ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 80/73.

³¹¹ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 80/79.

³¹² B.O.A. DH. ŞFR, nr. 80/80.

³¹³ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 80/86.

³¹⁴ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 80/88.

³¹⁵ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 80/92.

masrafları için seferberlik tahsisatından para gönderilmiştir. Bu tarihte çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıkların bazılarına gönderilen para yardımı ise şöyledir:

Haleb Vilâyetine 500.000 kuruş³¹⁶

Urfa Mutasarrıflığına 500.000 kuruş³¹⁷

Musul Vilâyetine 750.000 kuruş³¹⁸

Sivas Vilâyetine 1.000.000 kuruş³¹⁹.

Suriye Vilâyetine 500.000 kuruş³²⁰

Urfa Mutasarrıflığına 1.000.000 kuruş³²¹

7 Mayıs 1918 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Sadarete yazılan yazıda 1917 senesi içerisindeki Ermeni, Rum ve Arab ailelerin sevk, iskân ve iaşe masrafları için ayrılan 60.000.000 kuruştan 54.440.000 kuruşun harcandığı, 1918 senesi içerisinde de 60.000.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilmekteydi. Bunun sonucunda da 1918 senesi için 60.000.000 kuruşun seferberlik tahsisatından karşılanması kararlaştırılmış ve Dâhiliye ve Harbiye nezaretlerine bu konuyla ilgili bilgi verilmiştir.³²²

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı yıllarında ekonomik açıdan oldukça zor koşullarında olmasına rağmen sevk ve iskânı kararlaştırılan Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Sevk esnasında kabilelerin ihtiyaçlarının karşılanmasıyla iskân-ı Aşâir ve Muhacirin müdüriyetini görevlendirdi. Sevkiyat esnasında muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için toplam 2.250.000 kuruş tahsis etmiştir. Vilâyetler de kendi imkânları ölçüsünde çeşitli yardımlarda bulunmuş, kendilerinin yetmediği zamanlarda ise merkezden tahsisat istemişlerdir. Ayrıca Osmanlı Devletinden başka ülke sınırları dâhilinde çeşitli faaliyetlerde bulunan yabancı kuruluşlar ve yurt dışında yaşayan Ermeniler de tehcir edilen Ermeni ve Rumlara yardım etmişlerdir.³²³ Ermenilerin ihtiyaç duyduğu ekmek, zahire, boş teneke ve fiçî gibi gıda maddeleri ve

³¹⁶ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 85/204.

³¹⁷ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 85/208.

³¹⁸ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 85/209.

³¹⁹ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 85/210 (Ayrıca bkz. EK 17).

³²⁰ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 85/213.

³²¹ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 85/221.

³²² B.O.A., BEO, 338597.

³²³ Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s.87.

mallar devlet tarafından temin edilmeye çalışılmıştır. Emvâl-i Metruke komisyonu da Ermenilere ait bazı mallardan sattıklarının bedelini sevk ve iâşe masrafı olarak ihtiyaç duyulan yerlere göndermiştir.

Dâhiliye Nezaretinin 22 Mart 1917 tarihli telgrafında da gördüğümüz gibi Ermeni, Rum ve Arab ailelerine tehcir döneminde toplam 6.640.000 kuruş gönderilmiştir. Bu bağlamda Sivas Vilâyetine 500.000 kuruş gönderilmiştir.³²⁴ Yine belgelerden 1917 yılı içerisinde Ermeni, Rum ve Arab aileler için seferberlik tahsisatından sevk, iskân ve iâşe masrafı olarak 54.440.000 kuruş harcanmıştır. 1918 yılı içerisinde ise 60 milyon kuruşa ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir. 1918 yılında Osmanlı Devleti Sivas Vilâyetine 1 milyon kuruş göndermiştir. Tüm bunlardan başka Osmanlı Devleti Ermeni ve Rum mülteciler için yevmiyeler vermiştir. Bu yevmiye 1917 tarihinden itibaren küçükler için altmış paraya, büyükler içinse üç kuruşa yükseltilmiştir.

2.6.7. Tehcirden Kurtulmak Amacıyla Din Değiştiren Ermeniler

Ermeni tehcirinin belki de dikkat çeken en önemli sosyal olaylarından biri de tehcire tabi olmaktan kurtulmak için kendi asli dinlerini değiştirip ihtida eden Ermenilerdir. Osmanlı Devleti yöneticilerinin tehcirden kurtulmak amacıyla dinlerini değiştirip yerlerinde kalmaya ve bu uygulamadan kurtulmaya çalışan Ermeni'lerin olduğunun farkına varmalarının ardından bazı tedbirler almaya çalıştıkları görülmüştür. 1 Temmuz 1915'te çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, sevk edilen Ermeni'lerin bazılarının toptan veya ferdi olarak yerlerinde kalmak amacıyla din değiştirme yolunu seçtikleri belirtilerek, bu gibi durumlara kesinlikle itimat edilmemesini ve ihtida etmiş olsalar bile kendileri için kararlaştırılmış yerlere sevkîyatlarının yapılması gerektiği emredilmiştir.³²⁵ Yine 20 Temmuz 1915 tarihinde çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara aynı mealde bir emir tebliğ edilmiştir.³²⁶ Yalnız ihtida ederek veya evlenen ve güvenilir kimselerin yanına bırakılan çocukların oldukları yerde

³²⁴ B.O.A., DH. ŞFR, 74/234 (Ayrıca bkz. EK 16).

³²⁵ B.O.A., DH. ŞFR, 54/254 (Ayrıca bkz. EK 5).

³²⁶ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54-A/49.

kalmalarına müsaade edildiği, onlara pek dokunulmadığı³²⁷ ve ihtida eden Ermeni kızlarının Müslümanlarla evlenmesine izin verildiğini görmekteyiz. Fakat daha sonra Osmanlı Devletinin ihtida etmek isteyenlere karşı takındığı bu katı gibi gözükten tutumun tehcir kararının verilmesinden itibaren ilk zamanlarda uygulanmaya çalışıldığı, daha sonra ihtida etmek isteyenlere pek dokunulmadığını görmekteyiz. 4 Kasım 1915 tarihinde çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifre yazıda, ihtida etmek isteyen Ermenilerde göz önünde bulundurulması gereken şartlar şöyle sıralanmıştır:

1)Sevk edilmeyip öteden beri ikamet ettikleri mahallerde ibka olunanların ihtidası kabul olunur.

2)Umum meyanında sevk olundukları sırada merkezlerden tebliğ olunan emr-i mahsus ile alıkonulup sevklerinden sarf-ı nazar edilenlerin gerek ikametgâhı aslilerine iade edilmiş olsunlar, gerekse bir mevkide kalmış olsunlar, ihtidaları kabul olunur.³²⁸

Sevkedilen Ermeni'lerin sevkedildikleri bölgelere yerleştirilmelerinin ardından ihtida etmeleri halinde ihtidalarının kabul edileceğine dair karar Dâhiliye nezaretince Halep, Suriye, Musul vilâyetleriyle Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına bildirilmiştir.³²⁹

21 Şubat 1916'da Dâhiliye Nezareti tarafından bazı vilâyet ve mutasarrıflıklara çekilen şifre telgrafta, ihtida eden Ermeni'lerin kendilerine verilen nüfus tezkereleriyle serbestçe dolaştıklarının anlaşılmasından, "ihtida etmiştir" kaydı düşülmeksizin buldukları yerin ismi yazılarak mahalli zabıta memurlarınca mezkur tezkerenin imzalanması istenmiştir.³³⁰

16 Mayıs 1917 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Sivas Vilâyetine gönderilen şifre telgrafta, Ermeni mühtedi ve Mühtediyelerinin yekdiğeriyle evlenmelerinde herhangi bir sakınca olmadığını bildirmiştir.³³¹

³²⁷ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 54-A/382.

³²⁸ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 57/281.

³²⁹ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 59/83.

³³⁰ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 61/71.

³³¹ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 78/150.

22 Mayıs 1917’de çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, yaşları ondan fazla olup da ihtida eden Ermeni’lerin tezakir-i Osmaniyelerinin arkasına ikâmet ettikleri kasaba ve mahallenin isimleri yazılarak zabıta idarelerince kayda geçirilmesi, yine ihtida edenlerin tezakir-i Osmaniyyelerine bu suretle şerh yazılıp mühürlenmesi ile polis ve jandarma dairelerince bu işaretin ihtida eden Ermenilere aid olduğunu bilerek sefer esnasında ona göre muamele yapılmasını istemiştir.³³²

28 Ekim 1918 tarihinde çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, Müslümanlarla evlenmiş olan Ermeni kız ve kadınlarının ailelerine teslimi hakkında bazı müracaatların olduğu, bunlardan isteyenlerin eski dinlerine dönmelerinde tamamen serbest oldukları ve bu şekilde nikâhları kendiliğinden düşeceğinden ebeveynlerinin yanlarına dönebilmelerinde serbest oldukları ve bu konuda gerekenin yapılmasını istemiştir.³³³

1 Şubat 1919 tarihinde çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, zamanında bazı Müslüman aileleri tarafından himaye edilmiş olan Ermeni çocuklarıyla mühtedilerinin velilerine ve mensub oldukları cemaatlere teslimi hakkında bir tebligatın olmasına rağmen bazı yerlerde bu tebliğin aksi istikametinde davrananların olduğu, eğer söz konusu yerlerde bu şekilde insanlar varsa mezkur ahkâmın hemen uygulanması ve bunların iade ve teslimleri hakkında herhangi bir şikayete meydan verilmeden hakkıyla yerine getirilmesi gerektiği emredilmiştir.³³⁴ Aynı şekilde benzer bir emir 8 Şubat 1919’da çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilmiştir. Burada da Ermenilerden yirmi yaşını doldurmayan erkek ve kadınların ihtidalarının dikkate alınmaması; yirmi yaşını geçenlerin ise asli dinlerine dönmeleri konusunda serbest bırakılmaları istenmiştir.³³⁵

Tehcirin zor koşullarından kurtulmak isteyen ve yurtlarını terk etmek istemeyen bazı Ermeniler din değiştirme yolunu veya Müslümanlarla evlenerek buldukları yerde kalmayı düşünmüşlerdir. Fakat Osmanlı Devleti tehcir kararının uygulandığı bu

³³² B.O.A., DH. ŞFR, nr. 76/238.

³³³ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 93/300.

³³⁴ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 96/15.

³³⁵ B.O.A., DH. ŞFR, nr. 96/100.

dönemde ihtida hareketlerine itibar etmeyip onları kararlaştırılan yerlere sevk ve iskân etmiştir. Yalnız bazı çocukların ve ihtida eden genç kızların buldukları yerde kalmalarına müsaade etmiştir. Ancak Osmanlı Devletinde tehcir işleminin tamamlanmasının ve Ermeni muhacirlerin kendileri için belirlenen yerlere yerleştirilmelerinin ardından ihtida etmek isteyenlerin ihtidalarını kabul etmiştir. Bundan başka Müslümanlarla evlenenlerin istedikleri yerlerde kalmalarına müsaade etmiştir. Fakat ihtida etmiş olanların kimliklerinde ihtida etmiş olduklarına dair bir işaretin de kimliklerine konulmasını istemiştir.

İhtida etmiş olan Ermeniler'in ne kadar oldukları ise kesin bilinmemekle birlikte sevkiyata tabi tutulanlara karşılaştırıldığı zaman bazı çevrelerin iddia ettikleri gibi çok önemli ve yüksek rakamlara ulaşmamakla birlikte olayı sosyal bir açıdan değerlendirdiğimizde ise dikkat çekici boyutlarda olduğunu söyleyebiliriz.

2.6.8. Tehcir Esnasındaki Ermeni Kayıpları

14 Haziran 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Diyarbekir, Mamüretü'l-caziz ve Bitlis Vilâyetlerine çekilen şifre telgrafta, Erzurum'dan sevk olunan kafilenin Kürdler tarafından katledildikleri bundan dolayı sevk edilenlerin can güvenliğinin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması, aykırı harekette bulunan şahısların cezalandırılması ve karşılıklı çatışmalara meydan verilmemesi istenmekteydi.³³⁶

26 Haziran 1915'te Dâhiliye Nezaretinden Ma'müretü'l-aziz vilâyetine gönderilen yazıda, Erzurum'dan sevk edilen Ermeni'lerin Dersim eşkiyası tarafından yolları kesilerek katledildikleri ve bunların ellerinden Ermeni kabilelerini almanın zor olmasına rağmen bu konuda kayıtsız kalınmaması ve o insanların canlarının korunması için gereken tedbirleri acilen alınmasını emretmekteydi.³³⁷

12 Temmuz 1915'te Diyarbekir Vilâyetine gönderilen telgrafta, Ermeniler ve Hristiyanlara yönelik katliamların olduğu, Diyarbekir'den sevk olunan eşhas vasıtasıyla Mardin'de Murahhasa ile Ermenilerden ve diğer Hristiyan ahaliden yediyüz kişinin

³³⁶ O.B.E. s.44'den B.O.A.DH.ŞFR, nr.54/9.

³³⁷ O.B.E. s.52-53'den B.O.A.DH.ŞFR, nr.54/162.

geceleri şehirden dışarı çıkarılarak koyun gibi boğazlandığı ve şu ana kadar bu katliamlardan 2000 civarında kişinin öldüğü tahmin edilmekte ve buna hızlı bir cevap verilmezse bu durumun civar şehirlere de sirayet edeceğinden korkulduğunun bildirilmesi üzerine Ermeniler için uygulanan askeri ve siyasi tedbirlerin diğer Hristiyan unsurlara da teşmili kesinlikle caiz olmadığından bu gibi durumlara meydan bırakmamak ve Hristiyanların hayatın tehlikeye sokacak bu tür olaylara bir son verilmesi gerektiğini emretmiştir.³³⁸

17 Ekim 1915'te Suriye Vilâyetine gönderilen yazıda, Hama'da bulunan 20 bin civarındaki muhacirin arasında humma ve dizanteri hastalıklarının ortaya çıkması sonucunda günde 70-80 kişinin ölmesinden dolayı muhacirlerin kendileri için tahsis edilmiş iskân yerlerine bir an evvel sevklerinin yapılması istenmekteydi.³³⁹ Ayrıca aynı telgraf Haleb'de bulunan Muhacirin müdürü Şükrü Bey'e de gönderilmiş ve konu üzerinde gerekli hassasiyetin gösterilmesi istenmiştir.³⁴⁰ 3 Kasım 1915'te Diyarbakir Vilâyetine gönderilen yazıda, Urfa'dan Re'sü'l-ayn ve Nusaybin tarikiyle sevk edilen Ermeni kabilelerin bedevi ve aşiretlerin tecavüzlerine maruz kalıp geri dönmeleri üzerine Siverek yoluyla sevklerinin daha uygun olduğu bildirilmiştir.³⁴¹

Cephe gerisinin güvenliğini sağlamak, ordunun ikmal yollarının güvenliğini temin etmek ve muhtemel Müslüman ahali ile Ermeniler arasındaki çatışmaları önlemek amacıyla daha güvenli bölgelere sevk ve iskânlarına karar verilen Ermeni'lerin sevk güzergâhlarında bazı sıkıntılarla karşılaştıklarını elde mevcut olan belgelerden anlamaktayız. Özellikle sevk yolları üzerindeki Kürd aşiretlerinin ve bedevilerin saldırıları ve katliamları, sevk güzergâhları üzerindeki meskûn ahalinin saldırı ve yağmaları, kabilelerin güvenliğini sağlamakla görevli bazı jandarmaların ihmal, görevsizlik ve kötü niyetleri gibi sıkıntılardan kaynaklı kayıplar ve özellikle o dönemde yaygın olarak görülen humma, dizanteri ve tifüs gibi salgın hastalıklardan kayıplar ile beslenme ve barınma ihtiyaçlarının yeteri kadar giderilememesi yüzünden bazı Ermeniler yollarda hayatını kaybetmiştir.

³³⁸ O.B.E. s.69'dan B.O.A. DH. ŞFR, 54/406.

³³⁹ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 57/71 (Ayrıca bkz. EK 12).

³⁴⁰ O.B.E. s. 108'den B.O.A. DH. ŞFR, nr. 57/51.

³⁴¹ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 57/277.

Ermeni kayıplarıyla ilgili olarak Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu, toplam sevkiyata tabi tutulan Ermeni'lerin sayısını 438.758 olarak vermekte ve bunların 382.148'inin iskân sahasına ulaştıklarını, dolayısıyla bu iki rakam arasında 56.610 kişilik farkın olduğunu ve belgelerden elde edilen bilgilere göre, bu farkın şu şekilde ortaya çıktığını ifade etmiştir: "500 kişi Erzurum-Erzincan arasında; 2000 kişi Urfa-Haleb arasındaki Meskene'de; 2000 kişi Mardin civarında eşkıya ve Arap aşiretlerinin saldırıları sonucu katledilmiş, 5 bin ve belki biraz daha fazla kişi Dersim bölgesinden geçen kabilelere yapılan saldırılar sonucu öldürülmüştür. Ayrıca yollarda açlıktan ölenler olmuştur. Bunların dışında tifo, dizanteri gibi salgın hastalıklardan da, yaklaşık 25-30 bin kişi telef olmuştur."³⁴²

2.6.9. Tehcir Esnasında Suç İşleyenlerin Cezalandırılması

Osmanlı Devleti Ermeni ve bazı Rumların buldukları mahallerden ülkenin güneyine geçici olarak sevk ve iskân edilmeleri kararını aldıktan sonra bu işin güvenli ve düzgün bir şekilde işleyebilmesi için söz konusu yerlerdeki mülki ve askeri yetkilileri görevlendirmişti. Ermeniler'in sevk edildikleri bölgelerdeki yetkililer ile sevk güzergâhlarındaki vali ve mutasarrıflar kendi bölgelerinden geçecek olan kabilelerin can ve mal emniyetini sağlamak zorundaydılar. Fakat Ermeni'lerin belirlenen mahallere sevkleri esnasında gerek mahalli idareciler, gerekse Ermeni'lerin emniyetini sağlamakla görevli muhafızlar ve bazı yöre halkının suistimalleri görüldü. Osmanlı Devleti de bu şekilde suç işleyenleri cezalandırmak amacıyla onları tespit yoluna gidip suçluların Divan-ı Harblere sevklerine ve hak ettikleri cezalara çarptırılmalarına karar verdi. Bu bağlamda sözkonusu suçluların tespit edilip Divan-ı Harbe gönderilmek üzere bir komisyon oluşturulmasına dair Emniyeti Umumiye Müdüriyetinden Sivas'ta Bitlis Sabık Valisi Mahzar Bey'e gönderilen telgrafta, Sivas, Trabzon, Erzurum, Ma'müretü'l-aziz, Diyarbakir, Bitlis vilâyetleriyle Canik Mutasarrıflığı dâhilinde Ermeni'lerin sevk esnasında kanunlara muhalif hareket ve suistimalleri bilinen memur ve jandarmalar hakkında tahkikat yapılması ve suçları sabit olanların divan-ı harblere tevdi eylemek üzere adliyece münasip görülen bir kişi ile jandarma dairesinden Binbaşı Ali Naki

³⁴² Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s.98.

Bey'den oluşan bir komisyonun oluşturulması ve derhal sözkonusu mahallerde görevlerini ifa etmeyle başlamaları tebliğ edilmekteydi.³⁴³

24 Ekim 1915'te Dâhiliye Nezaretinden Sivas vilâyetine gönderilen şifre yazıda, Ermeni sevkıyatı esnasında usulsüz hareketleri görülen Tenos (Şarkışla) Kaymakamı Cemil Bey'in görevinden azline ve hakkındaki evrakın Divan-ı Harb-i Örfi'ye gönderilmesine dair Heyet-i Tahkikiye Reisi Mahzar Bey'e yazıldığı bildirilmekteydi.³⁴⁴

25 Ekim 1915'te Dâhiliye Nezaretinden Sivas vilâyetine gönderilen yazıda, Aziziye Kaymakamı Hamid Bey'in yöre Ermenileri'nin sevkleri esnasında usulsüz hareketlerinden dolayı görevinden alınarak Divan-ı Harbi Örfi'ye gönderilmesi emredilmekteydi.³⁴⁵

6 Kasım 1915'te Urfa Mutasarrıflığına gönderilen telgrafta, Urfa'dan Rakka'ya gönderilen ilk kafileye refakat eden muhafız jandarmaların kayıtsızlıklarından kaynaklanan bazı uygunsuzlukların meydana geldiği, jandarmaların gözü önünde kadınların kaçırıldığı ve bunların emirlerin aksine şimendifer güzergahı üzerindeki köylere bazılarının yerleştirildikleri tespit edildiğinden sözkonusu jandarmaların Divan-ı Harb'e sevk edilip cezalandırılmaları bildirilmiştir.³⁴⁶

13 Kasım 1915'te Sivas vilâyetine gönderilen yazıda, Gürün kaymakamı Şu'ayb Efendi'nin Ermeni işlerindeki uygunsuz hareketlerinden dolayı Divan-ı Harbe gönderilmesini Tahkik Heyetinin bildirildiği ve söz konusu kişinin görevden alınması gerektiği tebliğ edilmiştir.³⁴⁷

17 Kasım 1915'te Sivas Vilâyetine gönderilen şifrede, Suşehri Kaymakam Vekilliğinde bulunan Fahri Efendi'nin Ermeni'lerin sevkleri esnasında güvenliklerini sağlamadığı ve sevk günü yaşanan yağmalara karşı herhangi bir şey yapmadığı Tahkik

³⁴³ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 56/179.

³⁴⁴ O.B.E. s. 115'den naklen B.O.A. DH. ŞFR, nr. 57/105.

³⁴⁵ O.B.E. s. 116'dan naklen B.O.A. DH. ŞFR, nr. 57/116.

³⁴⁶ O.B.E. s. 122'den naklen B.O.A. DH. ŞFR, nr. 57/309.

³⁴⁷ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 57/413 (Ayrıca bkz. EK 13).

Heyeti Riyaseti tarafından bildirildiğinden bu durumun cezayı gerektirip gerektirmediğinin bildirilmesini istemiştir.³⁴⁸

22 Temmuz 1916'da Zor Mutasarrıflığına gönderilen telgrafta, Zor'a gelen Ermenilerden beşbin lirayı aldığı bildirilen tabur kumandanı Yüzbaşı Salih Efendi hakkında tahkikat yapılması ve bunun sonucunun Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyetine bildirilmesini istemiştir.³⁴⁹

12 Aralık 1918 tarihinde Meclis-i Vükela'nın almış olduğu bir kararla seferberlik sırasında tehcir esnasında yapılan tecavüzler ve suçluları tahkik için bu suçların işlendiği her bir vilâyet ve liva için dâhiliye ve adliye memurlarından uygun olan memurlardan mürekkep birer heyet kurulması kararlaştırılmıştır. Bunlardan biri Ankara ve Kastamonu Vilâyetleriyle Bolu sancağı, ikincisi Trabzon Vilâyeti ile Samsun livasını, Üçüncüsü Bursa ve Edirne vilâyetleriyle Çatalca sancağını, dördüncüsü Aydın vilâyetiyle Çanakkale ve Karesi sancaklarını, beşinci Konya Vilâyetiyle Eskişehir, Karahisar, Kütahya ve Antalya sancaklarını; altıncısı Sivas vilâyetiyle Kayseri ve Yozgat livalarını; yedincisi Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerini, sekizincisi Diyarbakir, Ma'müretül-aziz vilâyetlerini; dokuzuncusu Adana vilâyeti ile Maraş sancağını; onuncusu Urfa, Zor ve Antep sancaklarını ihtiva edecekti.³⁵⁰

14 Aralık 1918'de yine Meclis-i Vükelanın almış olduğu kararda, seferberlik esnasında meydana gelen tehcir ve isyan dolayısıyla suç işleyenlerin tahkik edilip suçu sabit görülenlerin örfi idare mahkemelerine sevklerine dair Harbiye, Adliye ve Dâhiliye Nezaretlerinin isteği üzerine bir zabıtname hazırlanmıştır.³⁵¹

Ayrıca kurulan bu komisyonların zaruri ihtiyaç ve masraflarının seferberlik tahsisatından karşılanması, eğer para bulunamazsa Maliye hazinesinden karşılanacağına dair kararı Meclis-i Vükela 9 Aralık 1918 tarihinde almıştır.³⁵²

³⁴⁸ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 58/47.

³⁴⁹ B.O.A. DH. ŞFR, 66/55.

³⁵⁰ O.B.E.. S.188'den naklen, B.O.A. Meclis-i Vükela Mazbataları, nr. 213/60.

³⁵¹ O.B.E. s. 189'dan B.O.A. MV. nr. 213/62.

³⁵² O.B.E.. S.191-192'den naklen MV. Nr. 213/54.

Osmanlı Devleti yetkilileri tehcirin nedenlerini tespit etmek üzere kurulacak soruşturma komisyonlarına tarafsız hukukçuların iştiraklerinin sağlanması hususunda İsveç, Hollanda, İspanya, Danimarka hükümetlerine birer nota vermiştir.³⁵³

11 Şubat 1919'da Dâhiliye Nezaretinden nazır vekili İzzet Beyefendi Hazretlerine ve Harbiye Nazırı Yaver Paşa'ya gönderilen yazıda, Ermeni tehcir, taktik ve mallarını yağma işlerine adı karışan Sivas Polis Müdür-i sabıkı olup Kadıköyü'nde Mısıroğlu semtinde oturan Mehmed Rif'ad Efendi hakkında Karabet Ağayasyan ve arkadaşlarının imzasıyla verilen mektubun içeriğinde yazılanlar şayet doğruysa gerekenin yapılmasını istemiştir.³⁵⁴

Osmanlı Devletinin Ermeniler için tehcir kararını almasının ardından göç ettirilen insanların can ve mal emniyetlerini sağlamak için bir dizi önlemler almıştır. Fakat gerek mülki amirlerin gerekse sevk esnasında kendilerine refakat edecek olan jandarma muhafızlarının ihmal ve kötü niyetlerinden kaynaklanan bazı olumsuzluklar yaşanmıştır. Osmanlı Devleti de bu tür hareket ve eylemlerde bulunan kimseleri tespit edip gereken cezaları vermek amacıyla tahkikat komisyonları kurmuş ve bunlar 1918'e kadar faaliyetlerini sürdürerek olaylara adı karışanları belirleyip divan-ı harblere sevklerini sağlamışlardır. Ancak bu mahalli komisyonların 1918'de görevlerini tamamlamalarının ardından yine aynı yılın sonlarına doğru Mecis-i Vükela'nın kararıyla Adliye ve Dâhiliye memurlarından oluşan Tahkikat heyetleri oluşturulmuştur. Bu komisyonların görevi, tehcir döneminde suç işleyenleri bulup hak ettikleri cezaları çekmeleri için Divan-ı Harblere sevklerini sağlamaktır. Söz konusu komisyonların yaptığı tahkikat sonucunda Ermeni tehciri esnasında ihmal ve suçları bulunan 1397 kişi tutuklanmış ve bunların büyük kısmı idam olmak üzere çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Bu bağlamda Sivas vilâyetinden 648 kişi ve Şebinkarahisar mutasarrıflığından altı kişi olmak üzere toplam Sivas vilâyetinde 654 kişi tutuklanarak çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.³⁵⁵ Bunlar arasında en meşhurları Tenos, Aziziye ve Gürün Kaymakamları ile Suşehri Kaymakam vekili Fahri Efendi vardır. Bunlar

³⁵³ O.B.E. s. 195'den B.O.A. HR. MÜ, nr. 43/17.

³⁵⁴ B.O.A. DH. KMS, 49-1/89.

³⁵⁵ Kâmuran Gürün, a.g.e., s.319.

görevleri esnasındaki usulsüz tavır ve davranışlarından ötürü azledilerek çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.

2.6.10. Sevkiyata Tabi Tutulan Ermeni'lerin Memleketlerine Dönmelerine İzin Verilmesi

Birinci Dünya Savaşının sona ermesinin ardından ülke içerisinde herhangi bir karışıklık veya isyan hareketlerinin tekrar çıkmayacağını düşünen Osmanlı Devleti Ermenilerin tekrar eski yurtlarına dönebilmeleri için bazı çalışmalar yapmaya başlamıştır. Bu durumun gazete ve dergilerde dile getirilmesi Ermeniler açısından büyük bir heyecan vesilesi olmuştu. Sokaklarda halk artık Ermenilerin tekrar eski yerlerine gidebileceğine dair bazı çalışmaların yapıldığı söylentisini konuşmaktaydı. Bu konuyla ilgili gerekli önhazırlıkları yapan Osmanlı Devleti, Ermenilerin beklediği kararı 21 Ekim 1918 yılında almıştır. Bu kararla savaş sebebiyle başka yerlere sevk edilmek zorunda kalan Ermeni ve Rumların tekrar memleketlerine geri dönebilecekleri belirtiliyordu. Söz konusu kararın uygulanmasına dair bir tâlimatnâme de Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından hazırlanarak ilgili memurlara gönderilmiştir. Burada iskân edilmiş olan Ermeni evlerinin derhal boşaltılması emredilmiştir.

5 Kasım 1918'de alınan ve ilgili vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen bir kararla da, yurtlarına dönmek isteyen Ermenilere her türlü kolaylığın sağlanması, yol masraflarının karşılanması ve memurların Ermenileri zor durumda bırakacak herhangi bir durum ve fiili önlemesini istemiştir.

Ermenilerin pey-der-pey eski yerlerine dönebilecekleri kararının alınmasının ardından sözkonusu kişilerin iskân ve iaşelerinin harbiye tahsisatından karşılanması, seyahat edenlere yolda yetecek kadar ekmek verilmesi veya sevk güzergâhlarında doyurulması, emniyet ve güven içerisinde seyahat edebilmeleri için trenin kullanılması kararlaştırılmıştır. Özellikle trenle gidişin mümkün olmadığı durumlarda binek araçları ve hayvanları temin edilmeye çalışılmıştır. Karayoluyla seyahat edeceklere jandarmaların refakat etmeleri sağlanmış ve Ermenilere seyahat vesikası verilmiştir.

Ermenilerden geri dönmek istemeyenlere karşı oldukça hoşgörülü davranılmış, yerinde kalmak isteyenlere herhangi bir baskı yapılmamıştır. Fakat halktan bu yönde bir baskı yapıldığının duyulması üzerine sözkonusu kişiler uyarılmıştır. Ayrıca yerlerinde kalmak isteyenlerin iskân ve iaşelerinin ilgili vilâyet ve mutasarrıflık yoluyla yapılmasına çalışılmıştır.³⁵⁶ Eski yerlerine dönen bazı Ermenilerin istekleri üzerine Osmanlı Devleti Ermenilerin ödemeleri gereken bazı vergilerden onları iki yıl muaf tutarak sosyal ve ekonomik adaptasyonu tekrar yakalamalarına yardımcı olmaya çalışılmıştır.

Konumuzla ilgili olarak memleketlerine dönecek olan Ermeniler ve bunların geri dönüşleriyle ilgili alınması gereken tedbirler ve yapılması gereken düzenlemeler Dâhiliye Nezareti tarafından Sivas, Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Haleb, Diyarbakır, Trabzon, Musul, Van, Kastamonu, Konya, Ma'müretü'l-aziz, Hüdavendigar Bitlis gibi vilâyetlerle bazı mutasarrıflıklara 5 Kasım 1918 tarihli yazıda bildirilmiştir. Buna göre;

1)Yerlerine avdet edecek Ermeni'lerin seyahat vesikası olmasına mecbur tutulması ve mezkur vesikaların da bazı muamelat neticesinde verilmiş olduğundan bazı zorlukların çıktığı anlaşılmıştır. Bunlar hükümet tarafından gönderildikleri için vesika teminine ihtiyaç olmadığından trene binenlere ait bir listenin tanzimi.

2)Seyahat vesikası i'tası akabinde mahalli yöneticilerce Ermeni'lerin yanındaki ekmek vesikalarının zorla alındığı ve tren bulamama yüzünden bunların günlerce ekmeksiz kaldığı bildirildiğinden aç ve susuz kalanlara buldukları yerde ve yolda kifayet edecek miktarda ekmek verilmesi ve sevk güzergâhlarında doyurulmaları.

3)Seyahat edecek Ermenilere haftada iki defa tren tahsis edilmesi.

4)Ermeni'lerin yol masrafların Harbiye tahsisatından karşılanması.

³⁵⁶ Karacakaya, Recep, a.g.e., s.83,84,85.

5)Zorlama, baskı ve korkutmayla ihtida edenlerin serbest bırakılması hakkındaki hükümlerin tam olarak yerine getirilmesi ve gerekli malumatın nezarete bildirilmesi.

6)Ermeni'lerin seyahat esnasında karşılaşılabilecekleri saldırı ve tecavüzlere engel olunması ve bu konuda mahalli inzibatların gereken titizliği göstermesi. Eğer bu konuda bir şikâyet olursa bundan Mülki idareciler sorumludurlar.³⁵⁷

22 Ekim 1918 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara çekilen telgrafta ise, savaş sebebiyle başka yerlere nakledilen Rum ve Ermeni'lerin iaşe ve iskânlarının temin edilerek emniyet içerisinde geri dönmelerine müsaade edildiği bildirilmiştir. Buna göre;

1)Ahval-i harbiye dolayısıyla karar-ı askeri ile bir mahalden çıkarılarak diğer mahalle sevk edilmiş olan bi'l-umum ahalinin çıkarıldıkları mahallere avdetlerine müsa'ade edilmesi Meclis-i Vükelâca takarrur etmiş olduğundan avdete talib olanlara müsa'ade edilecektir.

2)Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Ma'müretü'l-aziz vilâyetleriyle Erzincan mutasarrıflığı dâhilinde vesa'it-i iaşenin adem-i kifayesine binâ'en işbu mahaller ahâlisinden avdet etmek isteyenler için evvel-i emrde mahalleriyle bi'l-muhabere selâmet-i seyr ve seyahatleri ve iaşe ve iskânları esbâb-ı temin edildikçe peyder-pey azimetlerine müsâ'ade edilmesi muktezidir.

3)Bu karar menâfi'-i âliye-i memleket nazar-ı itibara alınarak ittihaz edilmiş olduğundan emr tatbikâtında kat'iyyen ta'allül ve te'ahhura meydan verilmeyecektir.³⁵⁸

23 Ekim 1918 tarihinde çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, savaş sebebiyle başka mahallere sevk ve nakl edilen ahalinin memleketlerine dönmelerine müsâde edildiği ve bunların emîn ve sâlim bir şekilde dönebilmeleri için gerekli tedbirlerin alınması ve bu hususta kusuru görülenlerin cezalandırılmaları

³⁵⁷ B.O.A. DH. ŞFR, nr. 93/57 (Ayrıca bkz. EK 18).

³⁵⁸ B.O.A. HR. MÜ, 43/34.

istenmekteydi. 22 Ekim 1918 tarihinde gönderilen şifre telgrafa ek olarak gönderilen bu yazıda;

Esbâb-ı harbiyyeden dolayı mahal-i âhara sevk ve nakl edilen bi'l-umum ahâlinin memleketlerine avdetlerine müsa'ade i'tası Hükümetçe ne derece matlub ise bunların emîn ve sâlim bir sûretde me'min-i seyr ü seferleri de kemâl-i ehemmiyetle müstelzemdır. Binâ'en-aleyh mevadd-ı âtînin nazar-ı dikkatden dûr tutulmaması muktezidir.

1)Her vilâyet veya liva merkez veya mülhakatında tâlib-i avdet ne kadar nüfus ve aile vardır ve bunlar nerelidir.

2)Birinci fıkrada gösterilib tâlib-i avdet olan eşhâsın memleketleri nazar-ı i'tibâra alınarak avdetleri ve memleketlerinde iskânları mümkün olup olmadığının ve seyr-i seyahatlerinde selâmet-i kat'iyye bulunup bulunmadığının gidecekleri memleket hükûmetiyle muhabere edildikten ve mikdârları hakkında mahalline ve merkeze ma'lumat verildikten sonra eşhâs-ı mezkure i'ade olunabilecektir.

3)Ahali-i mezkurenin kemal-i selâmetle i'adesi i'âde eden hükûmât-ı mahalliye rü'esâsının taht-ı mes'ûliyetinde cereyan edeceği cihetle husûsât-ı mebhûsenin bi'l-muhâbere ta'yin ve tesbitinden ve ahval ve vaz'iyet-i hâzıraya göre yollarda selâmet-i seyr ü seyahatleri her sûretle şayân-ı i'timad me'murin-i inzibâtiyye ise sâ'ir alâkadâr me'murin tarafından te'min edildikten sonra icra olunacaktır.

4)Husûsât-ı ânifenin tatbik ve icrâsında kusûr ve tekâsülü görülen me'mûrin hakkında derhal en şedid mücâzat tatbik edilmek üzere hemân merkeze iş'âr kılınacaktır.³⁵⁹

27 Ekim 1918'de Dâhiliye Nezaretinden Diyarbekir vilâyetine çekilen yazıda;

³⁵⁹ O.B.E. s. 176-177'den naklen B.O.A. HR. MÜ, nr. 43/34.

1)El-yevm meşgûl olan emval-i metrûkenin Ermeniler geldikçe pey-der-pey tahliyesi muvafıktır. Fakat boş olan hânelerin tahribden vikayesi lâzımdır.

2)Bitlis'ten tahrik edilen Ermeniler Diyarbekir vilâyeti ahâlisinden değil iseler bunların 23 Teşrin-i Evvel sene 1334 tarihli şifreli telgrafnâme ile icra edilen tebligât vechile sâlimen ve müreffehen memleketlerine iadeleri muktezidir.

3)Musul'dan Mardin istikâmetinde sevk olunan Ermeni'lerin de Musul havalisinden oldukları takdirde kezalik aynı muameleye tabi olmaları icâb eder.

4)Ba'de-mâ Ermeni sevkîyâtının ta'tili ile beraber Musul ve Cizre'den çıkarılmış olan eşhâs-ı mezkurenin mahallerine iadeleri hakkında ikinci Ordu Kumandanlığına seri'an tebligât icrası ayrıca Harbiye nezaretine yazılmıştır.³⁶⁰

Buna göre kullanılmakta olan malların sahipleri olan Ermeniler geldikçe boşaltılması, Bitlis'ten gelen Ermeniler Diyarbekir ahâlisinden değilse salimen memleketlerine iadeleri, Musul'dan Mardin'e sevk olunanların da aynı muameleye tabi tutulmaları ve Musul ve Cizre'den çıkarılanların yerlerine iade edilmeleri istenmekteydi.

1 Kasım 1918 tarihli Dâhiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda; "Esbâb-ı Harbiyyeye binâ'en mahalli âhara sevk ve nakl edilmiş olan Rum ve Ermeni'lerin memleketlerine i'adeleri hakkında Hükümetçe ittihaz olunan karâr üzerine keyfiyet taşralara ta'mim ve tebliğ edilmiş ve bu tebligatdan bir kısmının da birer sûreti leffen takdim kılınmıştır. Tebligât-ı vâkı'a ahâli-i mezkurenin serbesti-i seyr ve seferine ve gidecekleri yerlerde te'min-i iskân ve iaşeleriyle Kanûn-ı Esasi-i Osmânî'nin kabul ettiği hürriyet-i vidâniyyenin mutlak ve kat'i surette tatbikine ve mesarif-i seferiyyelerinin Hükümetçe tesviyesine ve harb dolayısıyla işgâl edilmiş olan mekâtib ve me'âbid ve mü'essesât-ı sairenin ve himaye kasdıyla vaktiyle dârü'l-eytamlara ve ahali nezdine kabul olunan yetimlerin hemen aid oldukları cemaatlara iade ve teslimine me'tuftur. Vürûd eden ma'lmata nazaran ahali-i merkûmeden kendiliklerinden avdet

³⁶⁰ O.B.E. s. 178'den naklen B.O.A. HR. MÜ, nr. 43/34.

edenler hariç olmak üzere marifet-i Hükûmetle şimdiye kadar Sivas'a 3160 nüfus Ermeni ve 136 Rum ve Ma'müretü'l-aziz vilâyetine 2721 Ermeni, Canik'e 456 Rum ve 271 Ermeni ve diğer mahallere de Rum ve Ermeni Muhacirini sevk ve iade edildiği gibi Menteşe ve Antalya Rumları tamamen mahallerine gönderilmiş ve teşekkürleri hükümet-i mahalliye tarafından tebliğ edilmiştir. Bunlardan başka Tekfurdağı ve Edirne ahâlisinden dahi bir hayli Ermeni yerlerine sevk edildiği gibi İzmit'in Bağçecik Ermenileri kâmilin iade edilmiştir ve Ermiş'e Dârü'l-eytâmı alâkadarlarına teslim olunmuştur. Keza Bursa ahalisinden olup vürûd etmekte olan Ermenilerle Yeniköy, Şile, Ayvalık Rum ahalîsi Pey-der-pey i'ade olduğu ve İzmit'deki Ermeni Eytamıyla diğer darü'l-eytamlarda mevcut yetimler ve ahali nezdinde bulunan bi-kes Ermeni çocuklarından birçokları da Patrikhanelere iade kılınmıştır. Tefsilat-ı ânifeden anlaşılacağı üzere ahval ve şerait-i h'azıra-i şedidinden başka vesâit-i nakliyenin fikdânına rağmen toplam olarak 7163 Ermeni 2455 Rum yerlerine iade ve iskân edilmiş ve elyevm İstanbul'da mevcut olup bu günlerde sevk edilmekte olan 1083 Ermeni ve Rum nüfus ilave edildiği takdirde mecmû'u 10601 nüfusa ulaşmış olur. ahiren teşebbüsât ve ta'kibât-ı mükerrere ve ciddiye üzerine elde edilen bir iki küçük vapurla da Marmara havzası sakinlerinden bulunan Rum ve Ermeni'lerin ve bunlar meyânında Şile, Yeniköy ahalisinden bulunan Rumların iadesine şurû' edilmiş ve gidecekleri mahallere de gerekli meblağlar bi'l-issal iskân ve iaşeleri esbâbı te'min ve her kafiye nezarret etmek üzere birer me'mûr terfik edilmiştir. Dört sene zarfında devam eden şu hâl-i fevkaladenin ilâd ettiği günâ-gun müşkilât ve fikdân-ı vesâ'it nazar-ı dikkate alındığı takdirde bütün bu muamelât ve hâdisatın istişğâr edilemeyeceğive deruhde edilen vazifenin a'zam-ı mesâi sarfıyla if'asına çalışıldığı müstağnî-i arz ve izâhdır. Ol babda emr-ü ferman hazret-i men lehül-emrindir."³⁶¹ Bu belgeden de anlaşıldığı üzere, 1 Kasım 1918 tarihine kadar Sivas'a 3160 Ermeni ve 136 Rum geri dönmüşlerdir. Ayrıca birçok Ermenin de İstanbul'a gittikleri ve yetimhânelerde bulunan Ermeni'lerin istemeleri durumunda yakınlarına iade edilecekleri ve eğer bunlar da bulunmazsa ait oldukları cemaatlara verilecekleri belirtilmektedir.

3 Kasım 1918'de Dâhiliye Nezareti Aşayir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinden bazı vilâyet ve sancaklara gönderilen yazıda, Ermeni ve Rumların

³⁶¹ O.B.E. s. 179-180'den naklen B.O.A. HR. MÜ, nr. 43/34.

memleketlerine dönme konusunda serbest bırakılmaları, dönmek istemeyenler olduğu takdirde buldukları mahallerde iş ve güçleriyle uğraşmalarının sağlanması ve sevk olunanlardan muhtaç olanlara yardım edilmesini istemektedir.³⁶²

19 Aralık 1918 tarihinde Meclis-i vükelanın aldığı kararla Ermeni'lerin diğer mahallere sevk ve iadelerine nezaret eden heyetlerin zaruri masraflarının ve harcırahlarının seferberlik tahsisatından karşılanması ve bunlara günlük ikişer liranın verilmesi kararlaştırılmıştır.³⁶³

3 Ocak 1919 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda, Osmanlı ülkesi içinde bir yerden başka bir yere nakledilen Ermeni ve Rumlardan isteyenlerin asıl vilâyetlerine dönmelerine izin verilmişse de bunlardan işledikleri suçlardan dolayı Yunanistan ve diğer ülkelere kaçmış olanların yeniden Osmanlı ülkesine dönmelerine izin verilmeyeceği, gerek Müslim gerekse gayr-ı Müslim hiçbir muhacirin ve firarının itilaf devletlerine ait vasıtalarla Osmanlı Devletine gelmemeleri için yabancı ülkelerin temsilciliklerine uyarılarda bulunulması istenmekteydi.³⁶⁴

18 Ocak 1919 tarihinde çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, Ermeni yetimlerinin Ermeni cemaati teşkilatı olan yerlerde onlara teslim edilmesi, olmayan yerlerde Hükümetçe emniyetleri sağlanarak gerekli olan malumatın bildirilmesini istemektedir.³⁶⁵ 22 Ocak 1919 tarihinde Ma'mûretü'l-aziz vilâyetine gönderilen yazıda;

1) Rum ve Ermeniler için seferberlik tahsisatından dört yüz bin kuruşluk havalenin gönderilmiş olduğu ve sarfı emri telgrafla tebliğ edilmiştir.

³⁶² B.O.A. HR. ŞFR, nr. 93/26.

³⁶³ O.B.E. s. 191-192'den naklen B.O.A. MV. 213/54.

³⁶⁴ O.B.E. s. 193-194'den B.O.A. HR. MÜ, nr. 43/16.

³⁶⁵ O.B.E. s. 206'dan B.O.A. DH. ŞFR, 95/163 (Ayrıca bkz. EK 19).

2) Hükümetin yardımına muhtaç olup da memleketlerine dönecek olan Rum ve Ermenilere sefer masrafları ve zaruri ihtiyaçlarının karşılanmasıyla şimdilik dönmeyecek olanların işlerinin temin edilmesi.

3) Üç bin liranın posta ile gönderildiği ve iki bin liranın da Kayseri'den gönderileceğine dair bir kayıt bulunmadığından bu konudaki tebligat ve tarih ve numaralarının posta telgrafla bildirilmesi ve suretlerinin posta ile gönderilmesi.

4) Mahalli ahardan vilâyete sevk edilmiş olup bu kez de iadeleri kâbil olamayan Rum ve Ermenilerden yardıma muhtaç olanların işlerinin sağlanması.

5) Vilâyetden başka mahallere tebid edilmiş olup da bu kere vilâyete avdet edenlerin pek ziyade muhtaç olanlarına nihayet yirmibeş günü geçmemek üzere yardım yapılması caizdir.³⁶⁶

1 Şubat 1919'da Mardin mutasarrıflığına gönderilen şifrede, tehiri caiz olmayan Ermeni'lerin şimendüferle Arab köprüsü'ne kadar sevkleri oradan da Urfa yoluyla memleketlerine kadar iş ve sevklerinin teminini emredilmektedir.³⁶⁷

Şubat 1919 da Dâhiliye Nezaretinden Sadaret'e gönderilen tezkerede, eski yerlerine dönmeleri kararlaştırılan Rum ve Ermeni'lerin iş, sevk ve iskânlarını mahallerinde tetkik etmek üzere oluşturulan komisyonun harcırah ve zaruri masraflarının seferberlik tahsisatından ödenmesini talep etmekteydi.³⁶⁸

23 Şubat 1919 tarihinde Ankara vilâyetine gönderilen şifre telgrafta, geri dönen Ermeni'lerin en fazla yirmi güne kadar olan işlerinin temin edilebileceği ondan sonrasının ise tahsisat müsait olmadığından ödenemeyeceğini bildirmektedir.³⁶⁹

³⁶⁶ O.B.E. s. 206-207'den naklen B.O.A. DH. ŞFR, nr. 95/209.

³⁶⁷ O.B.E. s. 215-216'dan naklen B.O.A. DH. ŞFR, nr. 96/1.

³⁶⁸ O.B.E. s. 216-217'den B.O.A. DH. SYS, Kr. 53/2.

³⁶⁹ O.B.E. s. 225'den naklen B.O.A. DH. ŞFR, nr. 96/279.

19 Mart 1919'da Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen tezkerede, memleketlerine avdet eden Ermeni ahaliden temin-i maişetleri zımmında ufak tefek ticaretle meşgul olanlar muhacirin misillü iki sene müddetle temettü vergisinden muaf tutulmalarını talep ettiklerinden bu gibi kişilerin muhacirine bahş olunan mali afdan istifadelerine şuan kanuni bir imkân yoksa da şu anki durum ve hallerine dikkate alınarak bazı kolaylıkların sağlanabileceğine dair Hüdavendigâr Vilâyetinden gelen 18 Şubat 1919 tarihli tahriratta bildirilmiş ve filhakika muhacirin ol babdaki kanun ve nizamlar mucibince tarihi iskânlarından itibaren iki sene zarfında bazı muafiyetlere mahzar oldukları gibi harb-i umumi esnasında düşman tarafından işgâl ve ele geçirilmiş olan yerlerin ahalisinin de bazı yükümlülüklerinden istisnaları 13 Haziran 1918 tarihli kanun ile temin edilmiş olmasına nazaran bu kez de memleketlerine geri dönen Ermeni ve Rumlardan muhtaç olanların da muhacirin ve mültecilere kıyasla muayyen bir zamana mahsus olmak üzere öşr'den mâ-ada diğer yükümlülüklerden muafiyetleri icabat-ı ma'delet ve siyasete muvafık görülmüş olduğundan keyfiyet tensib-i sâmi-i fehimânelerine de iktiran eylediği takdirde bu babda icab eden hâyıha-i kanuniyyenin bi't-tanzim ale'l-usul mevki-i mer'iyete konulmak üzere makâm-ı celil-i Sadâret-Penâhilerine takdimi lüzumunun Maliye Nezareti celilesine havale buyurulması talep edilmektedir.³⁷⁰

7 Haziran 1919 tarihinde şuray-ı devlet Hariciye Nezareti tarafından İngiliz Yüksek Komiserliğine gönderilen tahsisatda, Müslüman ve Gayr-ı Müslim mültecilerin acil olarak Anadolu demiryolları vasıtasıyla parasız olarak sevk edilmeleri gerektiğini bildirmişlerdir.³⁷¹

14 Mayıs 1920 tarihinde şura-yı devlet tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen tezkereyle Harb-i Umumi'de nakledilen ve eski yerlerine geri dönen Ermeni'lerin bazı vergilerden muaf tutuldukları bildirilmiştir.³⁷²

Osmanlı Devleti Harb-i Umumi esnasında tehcire tâbi tuttuğu bazı Rum ve Ermeni'lerin harbden sonra tekrar asli yurtlarına geri dönmelerine izin vermiştir. Bu işin

³⁷⁰ O.B.E. s. 232-233'den naklen B.O.A. DH. SYS, nr. 53/2.

³⁷¹ O.B.E. s. 247-248'den naklen B.O.A. HR. MÜ, nr. 5/326.

³⁷² O.B.E. s. 263-266'dan naklen B.O.A. DH. SYS, nr. 53/2.

güvenli ve rahat bir şekilde gerçekleşmesi için de yerel idarecileri sorumlu tutmuş, gerekli olan parayı da seferberlik tahsisatından ilgili vilâyet ve mutasarrıflıklara göndermiştir. Ermeniler, geriye dönmelerine izin verilmesinin ardından kabileler halinde yurtlarına geri dönmeye başlamışlardır. Fakat ne kadarının kendi memleketlerine döndüğü konusunda kesin bir rakam vermek zordur. Özellikle birçok Ermeninin İstanbul ve çevresine doğru göç ettiklerini ve önemli bir Ermeni nüfusunun burada oturmaya başladığını arşiv vesikalarından görmekteyiz. Sivas vilâyetine ise tam olarak ne kadar Ermeni geri dönmüştür. Bunu tam olarak ifade etmek zordur. Ama Yusuf Halaçoğlu, “Ermeni Tehciri” isimli eserinde 1918 yılında Sivas vilâyetindeki Ermeni nüfusunu İngiliz arşivlerine dayanarak 162.000 olarak vermektedir.³⁷³ Bu rakam 1914 yılına ait Ermeni nüfusuna ilişkin Osmanlı istatistiklerinin verdiği rakamlardan fazladır. Bu da bize Sivas vilâyetine dönen Ermeni’lerin yalnızca Sivas Ermenileri değil başka vilâyet ve sancaklardan gelen Ermeni’lerin de olduğu sonucuna götürmektedir. 1927 yılında ise Türkiye Cumhuriyetinde yaşayan Ermeni’lerin sayısı tahmini olarak 140.000 idi. Bunların ise tahmini yarısını İstanbul’da yaşayanlar oluşturuyordu.³⁷⁴ Ama bu nüfusun Osmanlı Ermenileri’nin gerçek nüfusunu oluşturduğunu söylemek biraz zordur. Zira 1927 nüfus sayımında Ermeniler etnik bir grup olarak değil de lisan ve dini yönden tanımlanmıştır.

³⁷³ Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s.106.

³⁷⁴ Justin McCarthy, a.g.e., s.114.

SONUÇ

Ermeniler, Anadolu'nun pek çok yerinde dağınık bir hayat sürmekteydiler. Fakat Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu bölge bilindiği gibi Doğu Anadolu bölgesiydi.

Türklerin Anadolu'ya girip buraları Bizans hâkimiyetinden almasının ardından Bizanslılar için öteki olan ve sürekli dinî ve siyasi baskılara maruz kalan Ermeniler, Türk-İslam hâkimiyetine girdikten sonra oldukça özgür ve müreffeh bir hayat yaşamaya başlamışlardır. Anadolu'daki Türk hâkimiyeti Ermeniler için huzur ve refahın başlangıcı olmuştur. Selçuklu hâkimiyeti döneminde Ermeni'lerin memnuniyetsizliklerine ait herhangi bir kaydın olmaması bize Ermeni'lerin bu dönemde oldukça rahat bir hayat yaşadıkları fikrine vermektedir.

Selçuklu hâkimiyeti döneminde, Bizans'ın ezmeye ve yok etmeye çalıştığı Ermenilerle kiliseleri korunmuş, onların din ve vicdan hürriyetlerinin yanında her türlü hak ve özgürlükleri güvence altına alınmıştır. Bunun sonucu olarak da iki toplum birbirlerine yakınlaşmaya başlamışlardır.

Bu yakınlaşma Osmanlı imparatorluğu döneminde de devam etmiş ve iki toplum birbirleriyle kardeşçe yaşamaya başlamışlardır. Aynı zamanda "tebâ-i sâdika" olarak adlandırılan ve devletin güven ve sevgisini kazanan Ermeniler, pek çok önemli kademelere getirilmişlerdir. Osmanlı hâkimiyeti döneminde rahat ve huzur içinde bir hayat süren Ermeniler, 1880'li yıllardan itibaren bazı dış güçlerin de etkisiyle yavaş yavaş Osmanlı Devleti için sorun olmaya başlamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık Avrupa, Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz ve Mısır'daki hâkimiyet alanlarını iyice yitirmiş, yabancı yatırımcılar, ticari antlaşma ve dış borçlar yüzünden ekonomisi artık iyice dışa bağımlı bir hale gelmişti ve dış güçlerle rekabet gücü neredeyse kalmamıştı. Tüm bu olumsuzlukların yanında devlet düzeninde önemli aksaklıklar ortaya çıkmış, rüşvet, adam kayırma ve yolsuzluk gibi pek çok olumsuzluklar devlet bürokrasisini iyice yıpratmıştı.

Osmanlı Devletinin içine düşmüş olduğu bu sıkıntıları ve buhranları gören Ermeniler, kendi geleceklerinin kaygısına düşerek, kendileri için bir karar vermek durumunda kalmışlardır. Ya devletin bütünlüğü içerisinde Osmanlılık ideali çerçevesinde tüm uluslarla beraber birlikte, devletin varolması için uğraşacak veya da özellikle Balkan ırklarında olduğu gibi kendi bağımsızlıkları için mücadele yolunu seçeceklerdi. Ermeniler ikinci yolu yani kendi bağımsızlıklarını kazanıp millî devletlerini kurma yolunu seçmişlerdir. Kendilerine de Bulgaristan'ı örnek almışlardır. Tek başlarına bağımsızlıklarını elde etmenin zor olduğunu gören Ermeniler öncelikli olarak Dış güçlerin desteğini sağlamayı ve Ermeni milletini tek bir ideal etrafında toplamayı hedeflemekteydiler. Çünkü yaşadıkları hiçbir bölgede çoğunluğu oluşturamıyorlardı ve daima Müslüman nüfusun en yoğun oldukları yerlerde bile onların yarısı kadar edemiyorlardı.

Osmanlı Devletinin üzerinde emperyalist emelleri olan İngiltere, Fransa ve Rusya sürekli olarak devletin içişlerine müdahale ediyordu. Osmanlı Devletini zor durumda bırakarak belli çıkarlar elde etmeye çalışan bu devletler bu amaçlarına ulaşmak için daima azınlıkları kullanmışlardır. Rusya açısından Osmanlı Devleti sıcak denizlere inmelerini, boğazlara hakim olmalarını ve İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgelerine rahat bir şekilde ulaşmalarını engelleyen bir konumdaydı. İngiltere için Hindistan ve Kuzey Afrika'daki çıkarlarını koruması açısından ve Rusların sıcak denizlere inmelerini engellemesi yönüyle varlığı zorunlu bir devlettir. Fransa açısından da durum pek de farklı gibi gözükmemekteydi. Osmanlı Devletiyle olan derin ticari çıkarları ve Afrika'daki sömürgeleri onların Osmanlı Devletiyle olan ilişkilerinde hep anahtar rol oynamıştı.

Kendi başlarına Osmanlı Devletinde isteklerinin yerine getirilmeyeceğini düşünen Ermeniler, hedeflerine ulaşabilmek için güçlü devletlerin himayesine ihtiyaç duymaktaydılar. Avrupalı devletler açısından da Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahale etmek için Ermeniler, bulunmaz bir nimet olarak görülüyorlardı.

İşte bu ortamda Ermenileri kullanmak üzere 1880'li yıllardan itibaren Ermeni ihtilâl cemiyetleri kurulmaya başlanmıştır. Bu komitalar Ermeni bağımsızlığının

gerçekleştirilebilmesi için önemli bir adım olarak görülmüştür. Bunların en önemlileri Hınçak, Taşnaksatyun ve Ramgavar'dır. Parti programı olarak Marksist ve Sosyalist özelliklere sahip olan bu komiteler, ihtilâl yoluyla ancak emellerini gerçekleştirebileceklerini düşünüyorlardı. Artık tüm hazırlık aşamaları tamamlanmış sıra bunun halk nezdinde makes bulmasına, halkında bu oluşum içinde yer almasına sıra gelmiştir. Bunun için ciddi bir propaganda teşkilatı kurularak en ücra köylere dahi gidilerek, insanlar bu konuda yönlendirilmeye ve birleştirilmeye çalışılmıştır. Avrupa'nın da müdahalesini sağlamak ve dünyaya Ermeni milletinin sesini duyurmak amacıyla bazı isyan ve ihtilâl eylemlerine ve propaganda faaliyetlerine girişilmiştir.

Yapılan çalışmalar meyvesini vermiş ve Ermeni meselesi Osmanlı-Rus savaşının ardından imzalanan Ayastefanos (3 Mart 1878) antlaşmasının 16.maddesi olarak anlaşma metninde Ermenilerin korunmasını içeren madde yer almıştı. Bu antlaşmaya göre Ermeni'lerin sâkin olduğu Doğu Anadolu vilâyetlerinde ıslahat yapılacak ve Ermeniler buralarda yaşayan Kürt, Türk ve Çerkeslere karşı korunacaktı. Bu antlaşmayla Ermeni meselesi ilk defa uluslararası bir antlaşmada yer alıyordu. Fakat bu antlaşma uygulanma fırsatı olmadan geleneksel İngiliz çıkarlarına aykırı görüldüğü için İngiliz hükümetini rahatsız etmiş ve Rusların sıcak denizlere inip İngiliz sömürgeleriyle olan bağlarını koparabileceği endişesiyle antlaşmanın çok ağır olduğunu önesüren İngiltere, Rusya'yı yeni bir antlaşma yapılması konusunda ikna etmişti ve tarafları Berlin'de bir araya gelerek yeni bir antlaşma imzalamaları konusunda ikna etti. Berlin konferansı 4 Haziran 1878 tarihinde toplanmış ve taraflar arasında yeni bir antlaşma imzalanmıştı. Osmanlı Devletinin 15 Temmuz 1878'de tasdik ettiği bu antlaşmasının 61. maddesi yine Ermeni ıslahatıyla ilgiliydi. Ermeni ıslahatı meselesini Avrupalı devletlere de anlatıp onların desteğini almak isteyen Ermeniler, heyet halinde Berlin'de bulunmaktaydılar. Böylece hedeflerine ulaşan Ermeniler, Ermeni sorununun uluslar arası bir sorun olmasını ve bu konuyla ilgili batılı devletlerin ilgisini çekmeyi başarmışlardı. Sıra bu devletlerin kamuoyuyla birlikte desteklerini elde etmekte idi. Bu amaçla Anadolu'da birçok isyan ve ihtilâl hareketlerine girişmişler ve bazen kanlı bir şekilde bastırılan bu isyanlar, batı kamuoyunda mazlum ve masum bir halkın barbar Türkler tarafından katledilmesi olarak yansıtılmıştı. Bu durum "masum" olarak

gösterilen Ermeni halka karşı batı kamuoyunda bir sempati hatta destek oluşmasına zemin hazırlamıştı.

Yıkılma ve parçalanma sürecine giren ve âdeta Emperyalist devletlerin oyuncağı haline gelen Osmanlı Devleti de yabancı devletlerin kendi içişlerine karışmalarını engelleyebilmek için bazı sosyal ve siyasi reformları ilan edip Avrupa'nın etki ve nüfuzundan kurtulmak ve parçalanmak üzere olan unsurları bu şekilde bir arada tutmak düşüncesindeydi. Bu amaçla Tanzimat ve Islahat Fermanları ilan edilmiş, Meşrûti bir yönetim biçimi benimsenmiş ve Müslim ve Gayr-ı Müslim unsurlar arasında eşitlik sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat özellikle de Balkanlardaki unsurların bağımsızlıklarını kazanmalarının önüne geçilememişti. Gerçi 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyetle Ermeniler ve Müslümanlar arasında geçici de olsa kardeşlik rüzgarlarının esmeye başladığı gözlemlenmektedir. Ancak bu dönem oldukça kısa sürmüş ve 1909 Adana olaylarıyla iyimser hava tekrar tarafların birbirlerine karşı düşmanca tavırlar almalarına neden olmuştu. Yaşanan bütün bu olumsuzluklar artık iki toplumun bir arada kardeşçe yaşamalarını, dostça alışverişte bulunmalarını iyice imkânsız bir hale getirmişti.

Osmanlı Devletinde görülen bütün bu olumsuzluklar yaşanmaktayken dünyada da hızlı bir kutuplaşma ile özellikle Avrupa devletleri arasında çıkar çatışmaları meydana gelmekteydi. Almanya ve İtalya ulusallaşmasını tamamlamış, kendi milli devletlerini kurarak sanayide dev atılımlar gerçekleştirmişlerdi. Her iki ülke artan hammadde kaynaklarını temin etmek amacıyla bazı faaliyetlerin içerisine girmişlerdi. Bu amaçla Almanlar, Fransızlardan Alsace-Lorraine bölgesini almışlar ve bu durum iki ülke arasında anlaşmazlık ve savaşların çıkmasına sebep olmuştu. Emperyalist devletlerin bu şekilde çıkar çatışmasından kaynaklanan kutuplaşma içerisine girmeleri ve karşılıklı ittifak ve itilaf kuvvetlerini oluşturmaları Avrupa ve dolayısıyla dünyada yeni sancıların oluşmasına ve en ufak bir bahaneyle bile bu büyük güçlerin birbirleriyle savaşacak bir duruma gelmelerine sebep olmuştu. Aranılan bahanenin bulunması zor olmadı ve Sırbistan gezisi esnasında Avusturya veliahtının bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesinin ardından Avusturya imparatorluğu Sırbistan'a sert bir ultiatom verdi ve bazı şartların yerine getirilmesini, aksi taktirde savaş ilan edeceğini bildirdi. Sırbistan'ın yanında yer alan Rusya ve İngiltere de Avusturya'nın savaş ilan

etmesi durumunda kendilerinin de Avusturya'ya karşı savaş açacaklarını ilan ediyorlardı. Osmanlı Devleti kendisinin geleceğini teminat altına almak maksadıyla öncelikli olarak itilaf kuvvetlerine yaklaşmaya çalıştı. Fakat itilaf kuvvetlerinin artık ölmek üzere olan Osmanlı Devletinin kendileri yanında savaşa katılmasını bir külfet olarak görüyorlardı. Bu yüzden Osmanlı Devletinin teklifini teker teker reddediyorlardı. Osmanlı Devleti yetkilileri de İmparatorluğun tarafsız kalması durumunda özellikle itilaf devletleri tarafından paylaşılacağı ve parçalanacağı korkusuyla ve Alman hayranı olan İttihat ve Terakki'nin bazı yöneticilerinin işgüzarlığı sonucunda Almanya'yla gizli bir antlaşma imzalayarak onların safında savaşa katılmayı kabul ediyorlardı. Pek çok devlet yetkilisinin hatta padişahın bile durumdan haberi yoktu. İngiliz takibinden kaçan Goben ve Breslav isimli iki Alman zırhlısının Çanakkale boğazından geçmesi ve Osmanlı Devletine sığınmalarının ardından bu gemilerin Karadeniz'de Rus limanlarını bombalamasıyla Osmanlı Devleti de savaşa sürüklenmiş oluyordu.

Osmanlı Devleti savaşa girmesinin ardından pek çok cephede düşmanla mücadele etmek zorunda kalmış ve Balkan harpleriyle iyice yıpranmış ve askeri mühimmatı neredeyse tamamen tükenmiştir. Bütün bunların yanında ekonomisi de oldukça kötü bir durumdaydı. Osmanlı Devletinin bu zor durumundan istifade etmek isteyen Ermeni Komitaları, faaliyetlerine büyük bir hız kazandırmışlardır. Ülkenin özellikle savaşın yoğun olarak yaşandığı cephelerin gerisinde isyan hareketleri ve bazı huzursuzluklar çıkarmışlardı. Osmanlı Devletinin Çanakkale'de varolma mücadelesi verdiği bir sırada Ermeniler de doğu'da isyan ederek Osmanlıyı zaafa düşürmek ve zaten çok zayıf olan askeri gücünü iyice zayıflatmak hatta parçalamak niyetindeydiler.

Seferberliğin ilan edilmesiyle birlikte askere gitmekten ve askerlik şubelerine gidip gönüllü olarak kaydolmaktan imtina eden Ermeniler, askerlik şubelerine gidip asker olmak ve düşmanla savaşmak isteyenleri yollarda katletmişler, isteklilerin askere gitmemeleri gerektiğini, zira Osmanlı Devletinin yenileceğini söyleyerek onlara devlet aleyhinde telkinlerde bulunmuşlardı. Doğu'da boşluktan istifade edip eşkiyalık yapan komitacılar, Ermeni halkın isyan edip bağımsızlıklarını kazanmaları konusunda yönlendirmeye çalışmışlardı. Hatta cephelerde düşman ordularına katılmış, onlara öncülük etmişler ve gönüllü alaylar kurup Osmanlı askeriyle savaşmışlardı.

Osmanlı Devleti de; Ermenilerden kaynaklanan bütün bu isyan ve karışıklıkları önlemek, cephe gerilerinin güvenliğini sağlamak ve Ermenileri bu tür faaliyetlerinden dolayı etkisiz hale getirmek amacıyla, Talat ve Enver Paşaların da öncülüğünde, Osmanlı Ermenileri'nin cephe gerisinde bulunan daha güvenli bölgelere tehcir edilmeleri kararını 27 Mayıs 1915 tarihinde almıştır. Fakat bu tarihten önce Talat Paşa isyan eden Zeytun Ermeni'lerini Konya istikametine sevkıyatı emrini vermişti. Fakat tehcirin nedeni sayılabilecek Van isyanı Osmanlı Devletinin daha radikal çözümler üretmesine sebep olmuş ve nihayetinde de tehcir kararı alınarak bütün savaş bölgelerindeki muzır Ermeni'lerin ülkenin güneyinde bulunan Musul, Suriye ve Haleb vilâyetlerine sevklerine karar verilmişti. Öncelikli olarak tehcir doğu bölgelerinde uygulanmış ve istisnasız bütün Ermenileri kapsamıştı.

Sorun olan Ermeni ve bazı Rumlar için geçici sevk ve iskân kararının bakanlar kurulunca alınmasının ardından gerekli emir ve talimatlar ilgili bütün vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilmiştir. Önemli bir Ermeni nüfusunun yaşadığı Sivas vilâyetine de konuyla alakalı ilk emir 14 Haziran 1915 tarihinde Suşehri Ermenilerinin sevkı ile ilgili gelmiştir. 20 Haziran 1915 tarihinde de Sivas vilâyetinde bulunan istisnasız bütün Ermenilerin aileleriyle birlikte Musul, Urfa ve Zor cihetlerine sevkı emri gelmiştir. Ermenilerin sevkıyle mahalli memurlar sorumlu tutulmuş, gerekli olan tedbirlerin alınması ve vasıtaların temin edilmesinden sonra icraate başlanması kararlaştırılmıştır. Öncelikli olarak komitacı ve muzır olan Ermeniler sevk edileceklerdir. Ermenilerin sevk ve iskânı, can ve mallarının korunması, işae ve istirahatlerinin teminiyle sevk güzergâhında bulunan idâri görevliler sorumlu tutulmuştur. Sevk edilecek olan Sivas Ermenileri sevkıyat için belirli noktalarda toplanmışlardır ve kabileler belirli bir sayıya ulaştıktan sonra bir jandarma müfrezesinin korumasında bin ile ikibin kişi arasında değişen kabileler halinde daha önceden belirlenen en güvenli ve rahat yollar tercih edilerek nihai varış yerlerine gönderilmişlerdir. Malatya üzerinden Diyarbakır ve Urfa yoluyla Cizre'ye gönderilen Sivas Ermenileri, buradan da nihai yerleştirilecekleri yer olan Musul ve Zor'a sevk edilmişlerdir. Musul'a sevk edilen Ermeniler Bağdat demiryolunun özellikle batısında bulunan yerlere belirli bir düzen ve kurallar

çerçevesinde yerleştirilmişlerdir. Fakat daha sonra bu bölgelere gelen nüfusun fazla olmasından dolayı iskân edilecek yerler genişletilmiştir.

Önemli bir Ermeni nüfusunun tehcir edilmesine rağmen bazı Ermeniler bundan muaf tutulmuşlardır. Bunlar Protestan ve Katolik Ermeniler, Osmanlı Bankasında çalışanlar, mebus aileleri, asker, zabitan ve zabitan-ı sıhhiye aileleri, duyun-u umumiye ve reji idaresinde çalışanlar, ihtida eden bazı Ermeniler veya saklananlar ile Müslüman ailelere emanet bırakılan çocuklardır. Fakat Protestan ve Katolik mezhebinden olan Ermenilerin sevk edilmemesi gerektiğine dair emrin vilayete tehcir işleminin başlamasından sonra ulaştığı için sözkonusu tarihe kadar herhangi bir ayırım yapılmadan bütün Ermeniler sevk edilmiştir. Ancak o tarihten itibaren Protestan ve Katolik Ermenilerle Osmanlı Devletinde bazı önemli görevleri ifa eden Ermeni memur ve aileleri tehcirin dışında tutulmuştur. Sevk edilen Ermenilerin her türlü ihtiyaçları imkân ölçüsünde devlet tarafınadan karşılanmış ve bu amaçla iskân-ı aşair ve muhacirin müdüriyeti görevlendirilmiştir. Ermeniler kendileri için tahsis edilen bölgelere yerleştirildikten sonra ihtiyaç duydukları sosyal ve ekonomik desteği de devlet imkânları ölçüsünde karşılamaya çalışmıştır.

Geçici sevk ve iskân kanunuyla devletin güney bölgelerine yerleştirilen Ermenilerin geride bıraktıkları mallarına ilişkin Osmanlı Devleti Hükümeti bazı kararlar almıştır. Sevke tabi tutulan Ermenilerin mallarının muhafazası için vilâyetlerde komisyonlar kurulmuş ve bunlar vasıtasıyla Ermenilerin malları muhafaza ve kayıt altına alınmıştır. Ayrıca bu mallardan bozulma riski olanlar sahibi adına satılmış ve elde edilen gelir ya sahibine ulaştırılmaya çalışılmış veyahut da onun adına korunmuştur.

Birinci Dünya Savaşı ve onun ağır koşullarının sona ermesinin ardından, Ermenilerin tekrar eski yurtlarına dönebilmeleri için Osmanlı Devleti Hükümeti bazı çalışmalara başlamıştır. Bu durumun gazete ve dergiler yoluyla halk arasında duyurulmasının ardından, özellikle Ermeniler arasında büyük bir sevinç ve heyecan yaşanmasına vesile olmuştur. 5 Kasım 1918 tarihinde sözkonusu kararla ilgili kararname bütün vilayet ve sancaklara gönderilmiştir. Burada tekrar eski yerlerine dönmek isteyen Ermenilere her türlü kolaylığın sağlanması, yol masraflarının

karşılanması ve Ermenileri zor durumda bırakacak her türlü durum ve fiilin önlenmesi istenmiştir. Dönmek isteyen yahut buldukları yerde kalmak isteyen Ermenilere oldukça hoşgörülü davranılmış ve halktan Ermenilere sıkıntı çıkaran veya çıkarmak isteyenler engellenmiştir. Fakat memleketlerine dönen Ermenilerden ne kadarının kendi memleketlerine döndüklerini söylemek zordur. 1 Kasım 1918 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Hariciye'ye gönderilen yazıda, sözkonusu tarih itibariyle 3160 Ermeni ve 136 Rum Sivas vilayetine dönmüştür. İngiliz arşivlerine göre ise 1918 yılı sonu itibariyle Sivas vilayetinde yaşayan Ermenilerin sayısı 162 bin olarak gösterilmiştir. Fakat bu dönem içerisinde Sivas'a yalnızca Sivas Ermenileri değil aynı zamanda başka vilayetlerin nüfusuna kayıtlı Ermenilerin de geldiği anlaşılmaktadır. Ancak daha sonraki yıllarda vilayetteki Ermeni nüfusu hızla düşmüş ve son zamanlara kadar neredeyse kalmamıştır.

Sonuç olarak Osmanlı Devletinin geçici sevk ve iskân kararındaki gayesi, Hükümet aleyhinde ve müstakil bir Ermenistan hayaliyle bazı çalışmalarda bulunan Ermenilerin bu düşüncelerini takip edemeyecekleri bir hale getirmeleri esasına dayanmaktadır. Ermenilerin toptan imha veya yok edilmeleri kesinlikle düşünülmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- A) Dâhiliye Nezareti tasnifi
- a) Kalem-i mahsus müdüriyeti belgeleri (DH. KMS.): nr.39/4; nr. 49-1/89
 - b) Emniyet-i umumiye müdüriyeti muhasebe şubesi belgeleri (DH.EUM.MH) nr. 86/97; nr. 87/111.
 - c) Emniyeti umumiye müdüriyeti 2. şube belgeleri (DH. EUM.2, ŞB.) İT. 68/70; nr. 68/84. d) Siyasi kısım belgeleri (DH. SYS.) nr. 5312.
 - d) Şifre kalemi belgeleri (DR. ŞFR.) nr.53/94; nr.531201; nr.53/303 nr.54/7; nr.54/9; nr.54/10; nr.54/19; nr.54/71; nr.54/87; nr.54/36; nr.54/150; nr.54/156; nr.54/162; nr.54/163 nr.54/183; nr.54/202; nr.54/222 nr.84/226; nr.54/254 nr.54/287 nr.54/301 nr.54/308; nr.54/315; nr.54/337; nr.54/359; nr.54/368; nr.54/381; nr.54/406; nr.54/413; nr.54-A/14; nr.54-A/49; nr.54-A/251; nr.54-A/252; nr.54-A/290; nr.54-A/325; nr.54-A/382; nr.54-A/388; nr.55/18; nr.55/19 nr.55/42; nr.55/120; nr.55/141; nr.55/196; nr.55/292; nr.55/330; nr.55-A/14 nr.55-A/77; nr.55-A/118; nr.55-A/135; nr.55-A/220; nr.56/94; nr.56/179; nr.56/308; nr.57/51; nr.57/105; nr.57/110; nr.57/116; nr.57/241; nr.57/277; nr.57/309; nr.57/342; nr.57/348; nr.57/349; nr.57/413 nr.58/24 nr.58/47; nr.59/83; nr.60/148; nr.61/71; nr.62/21; nr.62/199; nr.63/72; nr.63/142; nr.64/175: nr.64/248; nr.66/55; nr.66/229; nr.68/73; nr.68/95; nr.71/12; nr.74/234; nr.75/244; nr.76/238; nr.77/168; nr.78/150; nr.80/73; nr.80/79; nr.80/80; nr.80/86; nr.80/88; nr.80/92; nr.85/204; nr.85/208; . nr.85/209; nr.85/210; nr.85/213; nr.85/221 nr.93/26; nr.93/57; nr.93/300.
 - e) Umur-ı mahalliye-i vilâyet belgeleri (DH.UMVM) nr.131/87.
- B) Hariciye Nezareti Belgeleri
- a) Hariciye mütareke evrakı belgeleri (HR.MÜ.) nr.5/326; nr.43/16: nr.43/17; nr.43/34;
 - b) Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Belgeleri (HR.SYS), nr.2876-3
- C) Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): nr.198/24; nr.198/163; nr.209/42; nr.213/54; nr.213/62.

ESERLER

AÇIKSES, Erdal. “Osmanlı Devletindeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme”, Yeni Türkiye, Yıl:7, Sayı:38, 2001.

AKGÜN, Seçil. “Amerikalı Bir Misyonerin Anadolu’ya Bakışları”, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı: 3, 1992.

AKŞİN, Sina. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

ANADOL, Cemal. Ermeni Dosyası, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2001.

AYBARS, Ergün. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I, Zeus Kitabevi Yayınları, İzmir, 2006.

ARŞİV BELGELERİYLE ERMENİ FAALİYETLERİ 1914-1918. C.I. Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005

ARŞİV BELGELERİYLE ERMENİ FAALİYETLERİ 1914-1918 C.II., Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

BAKAR, Bülent. “Ermeni Tehciri ve Uygulaması”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2003.

BAŞYURT, Erhan. Ermeni Evlatlıklar Saklı Kalmış Hayatlar, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2006.

BAYSAN, M. Galip. Ermeni Meselesi 1915 Zorunlu Göç (Tehcir Olayı) Nedenleri ve Sonuçları, Üniversiteliler Ofset, İzmir, 2005.

BAYUR, Yusuf Hikmet. Türk İnkılâbı Tarihi Cilt III., Kısım III., T.T.K. Yayınları, Ankara, 1991.

BRYCE, James, Arnold TOYNBEE. Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele, 1915-1916, C I., Pencere Yayınları, Çev. Ahmet Güner, İstanbul, 2005.

.....Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele, C II., Çev. Atilla Tuygan, Jülide Değirmenciler, Pencere Yayınları, İstanbul, 2006.

Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara, 1983.

DEMİREL, Ömer. Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı, Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, Sivas, 1998.

----- Osmanlı Dönemi Sivas Şehri Makaleler, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Sivas, 2006.

----- “Osmanlı Dönemi Sivas Şehrinde Sur, Saray, Mahalleler ve Sosyo-Kültürel Eserler”, Tarih İncelemeleri Dergisi XII, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 1997.

DEMİREL, Ömer. Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C.III., Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2007.

DEMİR, Necati. “Ermeni Hareketlerinde Sivas”, Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri C I, Asam, Ankara, 2007.

DEVELİOĞLU, Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.

ERARSLAN, Cezmi, “I. Dünya Savaşı ve Türkiye” Türkler, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.13.

EROĞLU, Veysel. Ermeni Mezalimi, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1973.

EYİCİL, Ahmet. Siyasi Tarih, Gün Yayıncılık, Ankara, 2005.

Ermeni Komitalarının A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, Haz. H. Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983.

ESER, Feridun. Ermeni Örgütlenmeleri ve Komitacılık Hareketleri, Yenigediz Matbaası, Kütahya, 2007.

GEDİK, İlhan, “Vilâlat-ı Sitte’de Demografik Durum (1875-1914)” (Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, KS85.

GÖKBEL, Ahmet. İnanç Tarihi Açısından Sivas, Kitabevi Yay., İstanbul, 2004.

GÖYÜNÇ, Nejat. Türkler ve Ermeniler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2005.

GÜLER, Ali, AKGÜL, Suat. Sorun Olan Ermeniler, Berikan Yayınları, Ankara, 2003.

GÜNAY, Nejla. “1895 Zeytin İsyanı”, Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, Gazi Üniversitesi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2006.

GÜNDÜZ, Ahmet. “Osmanlı Devletinde Yapılan Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Meselesinin Doğuşu, Gelişmesi”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı:128, 2000.

GÜRÜN, Kâmuran. Ermeni Dosyası, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005.

HALAÇOĞLU, Yusuf. Ermeni Tehciri, Babıalı Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

----- Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları, Babıalî Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

HOCAOĞLU, Mehmed. Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.

Hüseyin Nazım Paşa. Ermeni Olayları Tarihi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1998.

İLTER, Erdal, Büyük İhanet Ermeni Kilisesi ve Terör, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007.

KANTARCI, Şenol. Ermeni Sorunu El Kitabı, Teimk/Asam Yayınları, Ankara, 2003.

-----“Sevk ve İskân Kararına Giden Yolda Oldukça Önemli Bir Olay; II. Van İsyanı”, Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2006.

KARACAKAYA, Recep. Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005.

KARPAT, Kemal H. Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

KENT, Marian. Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Büyük Güçler, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

KILIÇ, Mehmet Ali, Tarih Boyunca Ermeniler ve Ermeni Meselesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gebze İleri Teknoloji Ens., Sosyal Bilimler Ens., Gebze, 2003.

KOÇAŞ, Sadi. Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Altınok Matbaası, Ankara, 1967.

KODAMAN, Bayram. Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamidin Doğu Anadolu Politikası, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1983.

KOPAR, Metin. “Ermeni Meselesinde Rusya’nın Genel Politikası”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:158, Ekim 2005.

KÖKER, Osman, Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonundan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye’de Ermeniler, Bir Zamanlar Yay., İstanbul, 2005.

KUZUCU, Kemalettin. “Sivas’ta Ermeni Hareketleri ve Yerel Yönetimin Uygulamaları”, Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, C.1., ASAM-EREN, Ankara, 2003.

KÜÇÜK, Abdurrahman. “Ermeni Kilisesi ve Terör”, Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, C II, ASAM, Ankara, 2007.

KÜÇÜK, Abdurrahman, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Andaç Yay., Ankara, 2003.

MACFIE, A.L. Osmanlının Son Yılları 1908-1923, Çev. Damla Acar, Funda Soysal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

McCARTHY, Justin. Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus, Çev. İhsan Gürsoy, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 1995.

METİN, Halil. Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1997.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1995.

OGÜN, Tuncay. Unutulmuş Bir Trajedi Vilayet-1 Şarkıyye Mültecileri (1915-1923), Babil Yayıncılık, Ankara, 2004.

- ÖKE, Mim Kemal. Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu, İrfan Yayınevi, İstanbul, 6. Baskı, 2003.
- ÖZÇELİK, İsmail. Ermeni Sorunu ve Gerçekler, Gündüz Eğitim ve Yay., Ankara, 2005.
- ÖZDEMİR, Hikmet, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu. Ermeniler Sürgün ve Göç, T.T.K. Yayınları, Ankara, 2005.
- ÖZDEMİR, Hikmet. “Seferberlik İlanından Rus İşgaline Kadar Ermeni Milislerle Çatışmalar”, Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Ankara, 2006.
- ÖZGÜLDÜR, Yavuz. GÜLER, Ali. AKGÜL, Suat. KÖROĞLU, Mesut. Her Yönüyle Ermeni Soykırımı, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001.
- ÖZTÜRK, Ayhan. “Merzifon’da Ermeni Olayları (1893)”, Dünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu, Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Konya, 2003.
- POLAT, İlknur. “Osmanlı İmparatorluğunda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, Belleten C LII, Sayı: 203, 1988.
- SARAY, Mehmed. Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005.
- SEZER, Ayten. “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, Yeni Türkiye, Yıl:7, Sayı:38, 2001.
- “Ermeni Meselesi ve Misyonerler”, Yeni Türkiye, Yıl:7, Sayı:38, 2001.

- SOLMAZ, Gürsoy. Tanıkların Diliyle Ermeni Vahşeti –Bir Sözlü Tarih Denemesi–, Yeni Türkiye Yayını, Ankara, 2001.
- SÜSLÜ, Azmi. Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Van Yüzüncüyıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Yayın no:5.
- ŞAHİN, Gürsoy. Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Sivas ve Suşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri, IQ Kültür-Sanat Yayıncık, İstanbul, 2007.
- ŞEKER, Mehmet. Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması, Diyanet İşleri Başkanlığı Yal., Ankara, 2007.
- ŞİMŞİR, Bilal N. İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
- Talat Paşa'nın Anıları. Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- TOZLU, Necmettin. “Osmanlı Devletinde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri”, Yeni Türkiye, Yıl:7, Sayı:38, 2001.
- TUZCU, Ali. “Merzifon'da Ermeni Ayaklanması”, Belleten Cilt LVII, Sayı:220, 1993.
- TÜRKDOĞAN, Berna. 1915'ten Günümüze Tehcir (Türk-Ermeni İlişkileri), IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu-Tebliğler ve Panel Konuşmaları, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayını, İzmir, 1983.
- URAL, Gültekin. Ermeni Dosyası, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.
- URAS, Esat. Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

YALÇIN, Durmuş, Yaşar AKBIYIK, Yücel Özkaya. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I-II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005.

YAMAN, Abdullah. Ermeni Meselesi ve Türkiye, Otağ Yayınları, 1973.

YENİÇERİ, Özcan. “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Antlaşması”, Türkler C.12, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.

ZÜRCHER, Eric Jan. Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928, Çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Bâb-ıÂlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyyeti

Husûsî: 25

Şifre

Erzurum Vilâyeti'ne

C. 30 Mayıs sene [1]331. İhrâc olunan Ermenilerin yollarda muhâfaza-i hayâtlarına imkân nisbetinde çalışılması ve esnâ-yı sevkde firâra tasaddî edenlerle muhâfazalarının me'mûr olanlara karşı ta'arruzda bulunacakların te'dîbi tabî'îdir. Fakat buna hiç bir zaman ahâlî karıştırılmayacak ve beyne'l-anâsır mukâteleyi intâc edecek ve aynı zamânda hârice karşı da pek çirkin görünecek vakâyi' tahaddüsüne kat'iiyen meydân ve imkân bırakılmayacaktır. Binâ'en-aleyh çıkarılan Ermenilerin diğer yolun pek uzun olmasına mebnî kemâ-fi's-sâbık eski tarîkden sevklerine devâm olunması ve ancak güzergâhlarında bulunan aşâyir ile köylerin ta'arruzuna karşı her dürlü esbâb ve vesâ'itin istikmâliyle müdâfa'ası ve katl ve gasba cür'et edeceklerin şiddetle te'dîbi lâzımdır, keyfiyet Diyârbekir, Ma'mûretü'l-aziz, Bitlis'e de yazılmışdır.

Fî 1 Haziran sene [1]331

Nâzır

Tal'at

۵

حکومت عثمانیه

مكتبه

قلمی

عمومی

خصوصی

(شيفره)

طبروزہ مصورۃ العنبر سوسى دياربکر ولایتیہ
جانک تطفہ

دفعہ کی فراغت و قبضہ برائے بلائنا بمعلم ایند عائد کردہ برکندہ اقطاع اور زمرہ
ولایتی اور زمرہ جندیہ سوسہ اور زمرہ دوزدہ اسکاہ ابدیہ کدہ مذکور ولایت
اسکاہ صفدہ نعلجات لوزہ اعصہ قلمی۔ اقطاع اور زمرہ ایندک تائبہ سوسہ
واسطی محلی نامور بہ اور زمرہ رحمان اسکاہ لریہ سوسہ ایدلکری صرہ وہ محافظہ قیام و مالک
نامیہ اجات و شراعتی کدہ کا ہندہ کی نامور بہ اور زمرہ عائدہ۔ چیتا لیبہ ایند
اور اموال نقول و اشیا لریہ برکندہ کونورہ بیلدر ایجان ایدہ تلبید و واسطیہ اتخان
و اشیا لیبہ ہمہ اجراءتہ بکشت اور فی ۸۱ اور ایچہ

Sifra: 54/87

Handwritten signature or stamp at the bottom right.

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti

Trabzon, Ma'mûretü'l-azîz, Sivas, Diyarbakır vilâyetleriyle
Canik Mutasarrıflığına

Vilâyet dâhilindeki kurâ ve kasabâtda bulunan bilâ-istisnâ bi'l-umûm Ermeniler â'ileleriyle birlikte ihrâç olunarak Musul vilâyetiyle Urfa ve Zor cihetlerine sevk olunacak ve orada iskân edilecektir. Mezkûr vilâyet ve livâlara iskân hakkında ta'lîmât-ı lâzime i'tâ kılınmıştır. İhrâç olunacak Ermenilerin te'mîn-i sevk ve iskânı mahallî me'mûrîn idâresine ve mahall-i iskâniyelerine sevk edildikleri sırada muhâfaza-i hayat ve mallarıyla te'mîn-i i'âşe ve istirahatleri güzergâhlarındaki me'mûrîn-i idâriyeye â'itdir. Çıkarılmış Ermeniler kâffe-i emvâl-i menkûle ve eşyâlarını birlikte götürebilirler. İcâb eden tedâbîr ve vesâ'itin ittihâz ve istikmâliyle hemân icrâ'âta mübâşeret olunması.

Fî 7 Haziran sene [1]331

Nâzır

EK 3. Tahliye Edilen Ermenilerin Yaşadığı Köy ve Kasabaların İsimlerinin Bildirilmesi. B.O.A.DH.ŞFR.54/136

معموره البيرت ، قريون ، سواي و لياتيم هانيد مرفعت

شيفره

خلاصه

البنك

تجدی تقریر ایله ریدر مکتوبه کوی و قمبر اسمی و موقیم الیسی مقدارید و نه قیمت نه ره بوو ییدیم کینت و
بو یایه ک معلومات و مصطلح ریدر سربا اسغاری حیرانه

تأخر نام

شيفره: 54 / 136

D.H. ŞFR. 54 - 136

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

İskân-ı Aşâyir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti

Ma'mûretü'l-azîz, Trabzon, Sivas Vilâyeti'yle Canik Mutasarrıflığı'na

Tahliyesi tekarrür eden Ermenilerle meskûn köy ve kasabalar esâmî ve mevâki'yle ahâlîsi mikdârının ve ne tarikle nerelere sevk edileceğinin ve bu bâbdaki ma'lûmât ve mutâla'alarının serî'an iş'ârı.

Fî 11 Haziran sene [1]331

Nâzır Nâmına

Ali Münîf

EK 4. Ermeni Mallarının Muhafaza Edilmesi Ve Kayıt Altına Alınması.
B.O.A.DH.ŞFR.54/226

۴

قیدی سمرقند

خلیفتہ العالیہ

شیفرہ

الکتابت العالیہ

۴۹
۱۰۱۲ صفحہ

بویبیک سفہ تقیما نامہ (۱۰۱۲) تاریخ بیت یہ درپیش - وصولیہ اشعار
تأقر
ط

با حیات

۱۰۱۲

ش

DH.ŞFR. 54-226

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

İskân-ı Aşâyir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti

29

Şifre

Kayseri Mutasarrıflığı'na

C. Fî 10 Haziran sene [1]331. Emvâl-i metrûkenin muhâfaza ve sebt-i defter edilmesi zımnında me'mûrîn-i Mülkiye ve Mâliye'den mürekkeb komisyon teşkîli muktezîdir. Bu bâbdaki mufassal ta'lîmâtnâme fî 28 Mayıs sene [1]331 târîhinde postaya verilmişdir, vusûlünün iş'ârı.

Fî 15 Haziran sene [1]331.

Nâzır

Tal'at

EK 5. İhtida Eden Ermenilerin İhtidasına Bakılmaksızın Sevkedilmesi.
B.O.A.DH.ŞFR.54/254

(شيفره)

ادفوم ، آلمنه ، بتلين ، ادب ، واربيل
طبزون ، معدرة الفيزي ، مصل ، وان ، اور
كرتاج ، ريكه ، ايج ايل ، اسكيدر دلا

قلمی

عمومی

شخصی

۶۲۲۵

افراج اولنده ارميزورده بيفيدريك بجمعا ديا نقرأ كصلا هذا ايتي كيري
مكندرين قالمه هارشي تا منيه هالتي قدي آكله شيفره . اهتا بزييه
اولدين ايجون قطعيا بوغي سائلده موضوع جيت اولماؤ .
بوئكلده وقعير وجه اهتلا ره اقمار اولماؤ . بناؤ عليه اوتورده
كدرينج تفقدي تراكه ده كدر اكله زمانه بر واسطه افعال اولور
اهتا ايتي كيري ايلدي سورده بوقيل اشي صل ويا لافره اسوم نه آتله ده
قطعده كطفاهتيد ايلدي ويا لافره اسوم نه آتله ده
مفترده كرى قايجه بوادسك اهتا ايتي بيله بديعه اولور
مده سوقدنده خوف نظر اولماسي هكتيه بيلك اكله
۱۲۲۱
۱۱
۱۱
۱۱

54/254

کیمی
۱۲۲۱

DH.ŞFR. 54-254

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmîyye Müdîriyyeti

Husûsî: 4635

Şifre

Mahrem

Erzurum, Adana, Bitlis, Haleb, Diyârbekir, Trabzon, Ma'mûretü'l-azîz, Musul, Van,
Urfa, Kütahya, Mar'aş, İçel, Eskişehir Vilâyet ve Mutasarrıflıklarına

İhrâc olunan Ermenilerden ba'zılarının müctemi'an veyâ münferiden arz-ı ihtidâ etdikleri ve bu sûretle memleketlerinde kalmak çâresini te'mîne çalışdıkları anlaşılıyor. İhtidâ nefîce-i kanâ'at olduğu için kat'iyen bu gibi mesâ'ilde mevzû'-ı bahs olamaz ve hiçbir zaman bu şekilde vukû' bulacak ihtidâlara i'timâd olunamaz. Binâ'en-aleyh öteden beri kendilerini menfa'atlerini tehlikede gördükleri zaman bir vâsıta-i iğfâl olarak ihtidâ etdiklerini ileri süren bu kabîl eşhâsın mürâca'atlarına sûret-i kat'iyede atf-ı ehemmiyyet edilmemesi ve bi'l-âhere İslâm nâmı altında da neşr-i mefsedetden geri kalmayacak bu âdemlerin ihtidâ etseler bile yine ta'yîn olunan mahallere sevklerinden sarf-ı nazar olunmaması ehemmiyetle teblîğ olunur.

Fî 18 Haziran sene 1331

Nâzır

EK 6. Komitacı ve Muzır Ermenilerin Uzaklaştırılması; Esnaf Ve Tüccarların Yerlerinin Değiştirilmesi. B.O.A.DH.ŞFR.54/287

سید محمد علی
طبرزدی سیواس دیارلر معمره الفیز اولدیله
صایک مرفقده
۱۵
صفحه

خزائنات

امینت عمومی مدبرینی
قلعی
عمومی
خصوصی

اخراج اولمده ا- میدره قومیه میدره
وادی ایندیله مشغول تجا- واصانک ولایت
صایب کورده لیکنده بعدا اذهورت ورت اولمسه
مکتوبه مده هتسه ای صک عالدرید رلکده بتعدری
واهنده قهرلی بتدی ایدلک اوزره ایقونیلیمه
طبرزدی
صایب

DH.ŞFR. 54/287

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyyeti

Şifre

Trabzon, Sivas, Diyârbekir, Ma'mûretü'l-azîz Vilâyetleriyle Canik Mutasarrıflığı'na

İhrâc olunacak Ermenilerden komitecilerle hükûmetçe muzır tânınmış eşhâsın â'ileleriyle birlikde teb'ûdleri ve kendi işleriyle meşgûl tüccâr ve esnâfın vilâyet/livâ dâhilinde kasabaları tebdîl edilmek üzere alıkonulması münâsib görüldüğünden ba'demâ o sûretle hareket olunması.

Fî 21 Haziran sene [1]331

Nâzır

Tal'at

EK 7. Tahliye Edilen Ermenilerin Mahsullerinin Toplanması. B.O.A. DH. ŞFR. 54/301.

سوی، دیبک، و مگور و گور و یسین

ایکادیر

ایکادیر

شفره

ارشد طرفه تحیدیه محدره مدزک فرودخانه قالدیریلید اده ایلی هغه نقلی تادره فدرج مدزک
بهر محدره نطیفه اعصابه بولونلی اکلکسه و بوزک اموال مدزک قوسونینده نظایت کندره اولده وزیر
مصارف محدرن کصفا شده و بریدک هکویجی بیدریلیب خرمه ایلی و آلهجه موهولده مصارف واقع البزلی
نقینک نظیر اولجه فیان مویجی جیت عسکریه تویلی مناسب کوبیدک بو خصوصه جیت عسکریه
طایرید مساعدت فعله ایفای نامه ایله اولدیغده زک اولده موهولونک قالدیریلید بونه عسکر و اهلایده
نمذرحه و زجینی مانده و آلت و ادواته اصابه بولوندیغده بعا ن قیصد و ظاهر بیدریک ایلی کونه

amela
de?

ناظرانه

ص ۵۴

فدراسیاد

54
301

بایکساده

Dok. ŞFR. 54 - 301

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

İskân-ı A'sâyir ve Muhâcirîn Müdüriyeti

Şifre

Sivas, Diyârbekir ve Ma'muretü'l-azîz Vilâyetlerine

Ermeniler tarafından tahliye edilmiş mahallerde metrûk mevrû'âtın kaldırılıb elde edilmesi hakkında ta'lîmât-nâmede mûnderic mevâddın ba'zı mahallerde tatbîke imkân bulunmadığı anlaşılmış ve bunların emvâl-i metrûke komisyonlarının nezâreti tahtında olmak üzere masârıfı muhâcirîn tahsîsâtından verilerek Hükûmetce biçdirilüb harman edilmesi ve alınacak mahsûlden masârıf-ı- vâkı'â bi't-tenzîl mütebâkîsinin takdîr olunacak fiy'ât mücebince cihet-i askeriyeye tevdî'i münâsib görülerek bu husûsta cihet-i askeriyeye amele taburlarıyla mu'âvenet-i fi'liyye îfâsı te'mîn edilmiş olduğundan zikrolunan mahsûlâtın kaldırılması için asker veyâ ahâlîden ne mikdâr amele ve ne cins makine ve âlât ve edevâta ihtiyâc bulunduğunun serî'an tedkîkiyle mütâla'âlarıyla birlikde iki güne kadar iş'ârı.

Fî 22 Haziran sene [1]331

Nâzır Nâmına

Ali Münîf

EK 8. Ermenilerin İskân Edilecekleri Yerlerin Genişletilmesi Ve Uygulamada Dikkat Edilecek Hususlar. B.O.A. DH. ŞFR. 54/315.

سوریه
 ارض ، ارضوع ، بئیس ، صبی ، دیارین / حلی ، قزوبه ، محوره البر ارضی ولایتیه
 آله اولاد توده قومیه ریاسته / مرغی ، حایق ، صفید ، ایزت سقراندزیه
 صب

خانیقاری

الکلیتار اوزار

۶۶ محکم

۱- میرک ایلدیه قصبه ایله منطقه کوریه زوم ادرینه بئسه توزیع ایلدیر . (۶) لکوک خانقه ایلدیه حدودیه
 کسه بیلوموت خنده هله قصبت وقادقی دای ادرینه حاله موعی ولایتیه حلی جنوبیه وخریه سی (۷) دیارین
 حدودیه کیه بیه کیوتود دایق دهالور وفات نهاری دادیده که معوره دایق اولدیه ادره زوم خاقق هله
 طرف (۹) صب ولایتیه قصبه شمالیه تشا اولدیه ادره شرد وعود وعود غریبه وایق هله قاصت ایلدیه
 ولایتیه حوره وکرت خانقاری دای اولدیه ادره محدودلر هله کوریه بیه کیوتود دایق قصبت وقادیه هله
 صب قوسک بونده اولدیه توزیع وایق ایلدیه صدد . سو قاصت آله کوره ترتیب وایق بئیمه ایق ایلدیه
 قاصت

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

54/315

ولایتیه و لواریه ریاسته

صب وایق قومبون ریاستیه
 بایلت - ایته
 هله قصبت

54/315

DH. ŞFR. 54-315

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

İskân-ı A'şâyir ve Muhâcirîn Müdüriyeti

Umûm: 361

Şifre

Adana, Erzurum, Bitlis, Haleb, Diyârbekir, Sûriye, Sivas, Trabzon, Ma'mûretü'l-aziz, Musul Vilâyâtına, Adana Emvâl-i Metrûke Komisyon Riyâsetine, Zor, Mar'aş, Canik, Kayseri, İzmit Mutasarrıflıklarına, Haleb Emvâl-i Mütrûke Komisyon Riyâseti'ne

Ermenilerin iskânlarına tahsîs edilen mıntıka görülen lüzûm üzerine ta'dîl ve tevsi edilmiştir.

1-Kerkük sancağının İnan hudûduna seksen kilometre mesâfede kâ'in kasabât ve kurâ dahî dâhil olduğu hâlde Musul vilâyetinin havâli-yi cenûbiyye ve garbiyyesi.

2-Diyârbekir hudûdundan yirmi beş kilometre dâhilinde ve Habur ve Fırat nehirleri vâdisindeki ma'mûreler dâhil olmak üzere Zor sancağının cenûb ve garbî.

3-Haleb Vilâyeti'nin kısm-ı şimâlîsi müstesnâ olmak üzere şark ve cenûb ve cenûb-ı garbîsinde vâki' kâffe-i kurâ ve kasabât ile Suriye Vilâyeti'nin Havran ve Kerek sancakları dâhil olmak üzere şimendüfer güzergâhlarından yirmi beş kilometre dâhil vâhil vâki' kasabât ve kurâda ahâlî-i Müslime nüfûsunun yüzde onu nisbetinde tevzî' ve iskân edileceklerdir. Sevkiyâtın ona göre tertîb ve icrâsı ta'mîmen teblîğ olunur.

Fî 22 Haziran sene [1]331

Nâzır Nâmına

Ali Münîf

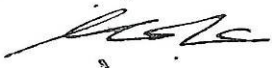
EK 9. Sivas'tan Gönderilecek Ermenilerin Yerleştirilmesi. B.O.A.DH.ŞFR.
54/337.

اد-نم سرفق

الحمد لله
خداياری

شيفره

بسم الله الرحمن الرحيم
معموره الغزيريه ومعموره الغزيريه دياربدر طريقه هانك وسوانده كونريم حيا ايرون
مكترتينا اولجه اوردو راجولودو اسلاني مفضل اولوب صورت اسلانيه عادي تقاضايم بوسه
بومعهه مبلهكي اموال مودكه قوسونله مخابره اسلي
تأخرات
مهران

بايگه

54/337

54/337

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

İskân-ı Aşâyir ve Muhâcirîn Müdîriyeti

17

Urfa Mutasarrıflığına

C[evâb-ı] 21 Haziran sene[1]331 Ma'mûretü'l-azîz'den ve Ma'mûretü'l-azîz Diyarbekir tarîkıyla Canik ve Sivas'tan gönderilecek Ermenilerin merkez müstesna olmak üzere dâhil-i livâda iskânları muktezî olup sûret-i iskânlarına â'id ta'lîmâtname postada bu husûsda Haleb'deki Emvâl-ı Metrûke Komisyon'u ile muhâbere edilmesi.

Fî 24 Haziran sene [1]331

Nâzır Nâmına

İmza

EK 10. Protestan Ermenilerin Sevk Edilmemesi. B.O.A.DH.ŞFR. 54/359.

(شيفره)

سياس ولايه

دولت ايداري
مكتبه

قلمی

عمومی

خصوصی

۶۷

بسم الله الرحمن الرحيم امریه ایام فوراً ولايت فارسه ميقاته و اطاله ميوندره
پناه يردتانه اريدن حقه صرف نظر اومس | هه هه هه
ن

بازي

تصحيح
۵۴/۳۵۹

54/359

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyet-i Umûmiye Müdîriyeti
Husûsi: 62

Şifre

Sivas Vilâyetine

C [evâb-ı] 25 Haziran sene [1]331 Amerikalı Gravford'un vilâyet hâricine çıkarılmaması ve Alman misyonerlerinden bulunan Protestan Ermenilerin sevkinden sarf-ı nazar olunması.

Fî 25 Haziran sene[1]331

Nâzır

ه

اروضم افر انقه بلیه علی
ریا بک سوسی بوزده معوره العزیز
وانه ولدی بده اوسه هاین معسه
مقرضه بده

(شيفره)

الله

خالد بن عبد الله
القلمی

قلمی

عمومی

خصوصی

بک

قلمه اوله ارمی قید بکدنیک سوره داخدا حدیسه حرف نظر ایطسه ولایت
نقوسدی مقدا - بک اشغاری | اء کورینجه
طهر

نام

54-A/252
DH.ŞFR.

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyyeti

Umumî: 423

Şifre

Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Haleb, Diyârbekir, Sivas, Trabzon, Ma‘mûratü’l-azîz,
Van Vilâyetleriyle Urfa, Canik, Mar‘aş Mutasarrıflıklarına

Kalmış olan Ermeni Katoliklerinin sevk ve ihrâclarından sarf-ı nazar edilmesi
livâ/vilâyet nüfûsları mikdârının iş‘ârı.

Fî 21 Temmuz sene [1]331

Nâzır

Tal‘at

EK 12. Bulaşıcı Hastalıklar Sebebiyle Yaşanan Ölümleri Engellemek Amacıyla
Muhacirlerin Bir An Evvel Yerlerine Sevk Edilmesi. B.O.A.DH.ŞFR.
57/71.

د ۱۰۰۰۰۰۰۰
۲۰۰۰-۰۰۰۰۰۰

(شيفره)

(شماره) ۰۰۰۰۰۰۰۰

سوی و دین

امینت عمومی مدیریت
عمومی
خصوصی

۵۶

۵۶

عماره درگاه پدیس کیله یا قیله راجه به اید سده عوی نیلویندی و دینانندی خسته کندی ظاهر اید راجه
پیری تیمه سگانه دفتان وقوع بوطقه کولین خب آگشت - صلبه برنانه راجه به دینه سندی بقدر باطنی راجه خسته
می فطری خسته راجه به بانه کله عوی موجودیه سوختی دیگر در معاملات اعصاب

۵۶

۵۶

ط ۰۰۰۰۰۰۰۰

۵۶

57/71

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyyeti
Husûsî: 54

Şifre

Sûriye Vilâyeti'ne

Hama'da bulunan yirmi bine yakın muhâcirîn arasında humma-yı tifo'îdî ve dizanteri hastalıkları zuhûr ederek yevmî yetmiş seksen vefeyât vukû' bulmakda olduğu haber alınmışdır. Haleb'de bulunan Muhâcirîn Müdîri Şükrü Bey'le bi'l-muhâbere sıhhat-i umûmiyenin muhâfazası zımnında muhâcirînin bir ân evvel mahall-i mahsûslarına sevkleri ve netîceden ma'lûmât i'tâsı.

Fî 4 Teşrîn-i Evvel sene [1]331

Nâzır
Tal'at

EK 13. Gürün Kaymakamı Şu'ayb Efendi'nin Divan-I Harbe Sevki Ve İşten El Çektirilmesi. B.O.A.DH.ŞFR. 57/413.

ه
سوس و لونه
(سيف)

الحمد لله
خدايظاري

امنيت عموميہ مدبرینی
قلبی
عمومی
خصوصی

۱۴۸
کردہ خاموشی سید احمدی ایضاً بندہ کی احوال و مرگان غیبیہ نہایت دلوانہ
صبر توہین زدہ لہات تحقیقہ یا سہ صداً تبلیغ الیومہ و لیومہ مورہہ الخائیدہ
مید رہی اے لہ لہ لہ

۱۴۸

57/413

بہار

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyet-i Umûmiye Müdîriyeti

Husûsi: 128

Şifre

Sivas Vilâyetine

Gürün kaymakâmı Şu'ayb Efendi'nin Ermeni işlerindeki ahvâl ve harekât-ı gayr-ı lâıkasına binâen Dîvân-ı Harb'e tevdî'i lüzûmu Hey'et-i Tahkîkiye Riyâseti'ne cevâben teblîğ olunmuştur. Vilâyetce de mûma ileyhın işden çekdirilmesi.

Fî 31 Teşrîn-i Evvel sene [1]331

Nâzır

الله اعلم

الانظار

(شيفره)

ادرنه	ولايتنه	دييار بکر	ولايتنه	بولی	منصرفلغنه
مروضوب	•	سرمه	•	جانبک	•
آطنه	•	سیواس	•	چلبله	•
انقره	•	طربزون	•	سنهد	•
آبدین	•	تپامونی	•	صصر	•
سینلیسی	•	قونیه	•	قره سی	•
بصره	•	صنوبرالغزیز	•	لوس شعلاب	•
ایستاد	•	سومل	•	کوش شعلاب	•
بجفت	•	سین	•	سینعل	•
سجاز	•	سورمه	•	سنگ	•
سلب	•	منصرفلغنه	•	قیصری	•
خداوندکار	•	ایزمیت	•	قدیمه منوره خانقلغنه	•

انیت عمومی مدرس
قلی
عمومی
خصوصی
۹ عم

سجاز
ایستاد
بجفت
بصره
سینلیسی
انقره
آطنه
مروضوب

گوریه زوم وایان اداری و فکری به بناد برده ادرن وقتیا تعطیل
تدر استیکندیه شدی قدر پیماریندرون باتقا آردقه سبب دویم
ای ادرن اخلای اولان قیما تبلیغ اولور
۲۲۲۷۷
نظ

62/21

Bâb-ı Alî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyyeti

Umûmî: 9

Şifre

Edirne	Vilâyeti'ne	İzmit	Mutasarrıflığı'na
Adana	"	Bolu	"
Ankara	"	Canik	"
Aydın	"	Karesi	"
Hüdâvendigâr	"	Kayseri	"
Sivas	"	Kütahya	"
Kastamonu	"	Niğde	"
Konya	"	Eskişehir	"
		Mar'aş	"

Görülen lüzûm ve îcâb-ı idârî ve askerîye binâ'en ba'de-mâ Ermeni sevkîyâtının ta'tîli takarrur etdiğinden şimdiye kadar çıkarılanlardan başka artık hiç bir sebep ve vesîle ile Ermeni ihrâc olunmaması ta'mîmen teblîğ olunur.

Fî 2 Mart sene [1]332

Nâzır

Tal'at

EK 15. Harb Bölgelerine Yakın Yerlerde Fırar Ederek Casusluk Yapan Ermenilerin Sevki. B.O.A.DH.ŞFR. 71/12.

(شيفره)

هـ

بوسه ولايتيه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

خالد الظاري

امنيت عموميه مديريت
شماره: ۴/۲۶
خصوصي

مستعمله

صالحه جريد، قريه كاف، قوريجاي، زاره، رفاجه، صوهرى، قره لعا، الوجره، كهكون
ققلانده هيه سوخته خور. ويا الهذا ايده ك فاطمه اولان اريزيدك دشنه هياكون اعلمنده ناسي سوخته
او عجمار دو حيا انفتك اسقاري اورزيمه نيه قورايه شور ولسنده بيدريه. بوزون مقدر ايديك و قورون
اولوب اولاديغيك و ورايك هولك هويينه سوخته و اسقاري هقنده كي مع لكرن رعا اسقاري
طبر

۱۴۴۴
۱۶ اردیبهشت

بالت

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti
Şu‘be:2
Umûmî:3326
Husûsî:126
Müsta‘cel ve mahsûsdur.

Şifre

Sivas Vilâyetine

Menâtık-ı harbiyeye karîb Kemah, Kuruçay, Zara, Refâhiye, Suşehri, Karahisar, Alucura, Giresun ve Tirebolu Kazâlarında hîn-i sevkde firâr veyâ ihtidâ ederek kalmış olan Ermenilerin düşmana câsusluk etmelerinden nâşî sevklerine lüzûm görüldüğü Üçüncü Ordu Kumandanlığı'nın iş‘ârı üzerine Başkumandanlık Vekâleti'nden bildiriliyor. Bunların mikdârlarının ve sevklerinde mahzûr olup olmadığının vilâyetin havâli-i cenûbiyyesine sevk ve iskânları hakkındaki mütâla‘anızın serf‘an iş‘ârı.

Fi 4 Kânûn-ı Evvel sene 1332

Nâzır

İmzâ

EK 16. Ermeni, Rum Ve Araba İllerinin İaşe ve İskanlarının Muhacirin Tahsîsâtı Yerine Seferberlik Tahsîsâtından Karşılanması. B.O.A.DH.ŞFR. 74/234.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حَدَّثَنَا زَيْدُ بْنُ أَبِي عَدِيٍّ

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَرْثَدَةَ

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَرْثَدَةَ

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَرْثَدَةَ

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَرْثَدَةَ

محل	مقدار
آبیه و دیوبند	۵۰ ۰۰۰
موسول	۵۰ ۰۰۰
استاجول	۲۵۰ ۰۰۰
انقره	۵۰۰ ۰۰۰
حلب	۸۰۰ ۰۰۰
خلانوکا	۱۵۰ ۰۰۰
سیسی	۵۰۰ ۰۰۰
سوریه	۷۵۰ ۰۰۰
قطر	۲۰۰ ۰۰۰
قونیه	۵۰۰ ۰۰۰
ایستنبول	۱۵۰ ۰۰۰
ایزمیت	۵۰۰ ۰۰۰
بولی	۱۰۰ ۰۰۰
زور	۱۰۰ ۰۰۰
قوه	۵۰۰ ۰۰۰
کوناک	۵۰۰ ۰۰۰
ایزمیت	۵۰۰ ۰۰۰
خانیق	۸۰ ۰۰۰
قشری	۵۰ ۰۰۰
معدنه العزیز و دیوبند	۴۰ ۰۰۰
دیاربکر	۴۰ ۰۰۰
ادولت	۵۰ ۰۰۰
قشری	۴۰ ۰۰۰
کلیان	۲۶۰ ۰۰۰

استانبول آبیجه قوتجه تبلیه ایلمده

۱۶

سفره سفار

علاجیه قصصه ماچیدد رواجیه همدی و تدمیه قدر اچو قصصه عاشره و ایلکاندی تا میده ایلمده اولدو ایلمی ، روم ، عرب
 ها درین عاشره معاصرت کافی اناجه رؤیت اولدو اوزده بواجیه کی کافه عرفیانت سفیرلک قصصه ایضا بقدر ایلرک اورا به
 شکریت ^{۱۱} ورتوشه اولدو نام دوسته ایلر . عرفیانته موزیریه ملکه طرزجه تیلفات سالغه دانه سنده تحفه وکی
 ضدوتجه نأدیه ایلمیریه همد . عولاد نایرینک درودنده همکده بویکی قصصه ایچونه قطعیا رواجیه قصصه نأدیا به
 بولونیرده عرفیانت بهر حال سفیرلک قصصه موجود اولدو ایضا سید بایر هلاکیتیه آیده بر موضوع کجه ایشا عاشره
 عرفیانت مقداری میده به جودت اسرالی و کیفیت رواجیه اداره سنه تیلفیه . ^{۱۱} مانجه

ناظر

74/234

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Aşâyir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi

İskân Şu‘besi

Umûmi:49

Şifre Telgraf

Muhâcirîn Tahsîsâtının mültecîlerle muhâcirîne hasrı ve şimdîye kadar iş bu tahsîsâtın i‘âşe ve iskânları te‘mîn edilmekte olan Ermeni, Rum, Arap â‘ilelerine â‘id mu‘âmelât kemâ-fi's-sâbık rû‘yet edilmek üzere bu bâbdaki kâfe-i sarfiyyâtın Seferberlik Tahsîsâtı'ndan îfâsı takarrur ederek oraya şimdilik Aydın Vilâyeti 50 000 Kuruş, Musul Vilâyeti 50 000 Kuruş, İstanbul Vilâyeti 250 000 Kuruş, (İstanbul ayrıca tahrîrâtla teblîğ edilmiştir.) Ankara Vilâyeti 500 000 Kuruş, Halep Vilâyeti 800 000 Kuruş, Hüdavendigâr Vilâyeti 150 000 Kuruş, Sivas Vilâyeti 500 000 Kuruş, Suriye Vilâyeti 750 000 Kuruş, Kastamonu Vilâyeti 20 000 Kuruş, Konya Vilâyeti 500 000 Kuruş, Ma‘mûretü'l-azîz Vilâyeti 30 000 Kuruş, Diyarbekir Vilâyeti 30 000 Kuruş, Edirne Vilâyeti 50 000 Kuruş, Eskişehir Sancağı 150 000 Kuruş, İzmit Sancağı 500 000 Kuruş, Bolu Sancağı 100 000 Kuruş, Zor Sancağı 1 000 000 Kuruş, Karesi Sancağı 500 000 Kuruş, Kütahya Sancağı 50 000 Kuruş, Maraş Sancağı 500 000 Kuruş, Canik Sancağı 80 000 Kuruş, Kayseri Sancağı 50 000 Kuruş, Kale-i Sultâniye Sancağı 30 000 Kuruş, Yekün 6 640 000 Kuruşluk havâlenâme der-dest-i irsâldir. Sarfiyât me‘mûrîn-i mülkiyye tarafından teblîgât-ı sâlife dâ‘iresinde tahakkuk ve mâl sandığınca te‘diye ettirilecektir. Havâlenâmesinin vürûdünden sonra bu gibi husûsât için kat‘iyyen Muhâcirîn Tahsîsâtı'ndan te‘diyâtta bulunulmayarak sarfiyâtın be-heme-hâl Seferberlik Tahsîsâtı'ndan mevcûd havâleden îfâsıyla berâber her iki ayda bir mevzû‘-i bahs eşhâsa â‘id sarfiyâtın mikdarını mübeyyin bir cedvelin isrâsı ve keyfiyyetin Muhâcirîn İdâresi'ne teblîği.

Fî 22 Mart sene [1]333

Nâzır

Talat

EK 17. Ermeni, Rum Ve Arab Aileler İçin Seferberlik Tahsîsâtından Para Ayrılması. B.O.A.DH.ŞFR. 85/210.

DH-ŞFR 85
210

مخرجی سواس ولایت

لا حظاری

۲۵.۲.۱

روم، ارمنی و عربی اهل کرم و غیره قبلی سوارانک قلمناست. ارجحی حه امدو انحصار
یا ایسی نامه موجودی عیونیه ۴۴
ماددینت در بر داشت. ۴۴
۴۴
ناتر کسبی تر
۴۴

۲۵

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Aşâyir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi
Muhasebe Şu'besi
Hususi: 25221

Sivas Vilâyetine

Rum, Ermeni ve Arab alileleri mesârîfına mukâbil seferberlik tahsîsâtından üçüncü Kolordu Ahz-ı Asker riyâseti nâmına bir milyon kuruşluk 23/1 numaralı havâlenâmenin sarfı için mâliyeden 19 Mart 1334 tarihinde defterdarlığa me'zuniyet verilmiştir.

24 Mart 1334

Nazır Vekili Nâmına

EK 18. Ermenilerin Eski Yerlerine Dönmeleri Esnasında Dikkat Edilecek Hususlar. B.O.A.DH.ŞFR. 93/57.

ادرنه	ولایتنه	سیواس	ولایتنه	(شماره)
ارزروم	»	طربزون	»	مصرفلغه
آطنه	»	قسطونو	»	قره صی
آغره	»	قونیه	»	قدس شریف
آبدین	»	معموره العزیز	»	قلعه سلطانیه
بتلیس	»	موصل	»	منقشا
»	»	وان	»	نکه
»	»	»	»	قصری
»	»	»	»	قره حصار صاحب
»	»	اورفه	مصرفلغه	»
»	»	ایزیت	»	اسکینهر
»	»	بولی	»	ارغ ایل
»	»	جالتیک	»	کوناویه
»	»	چتالجه	»	مرعش
»	»	زور	»	تیکده
»	»	»	»	میدان منور

Emniyet Umum Müdürlüğü
شماره
تاریخ
موضوع

1- ...
2- ...
3- ...
4- ...
5- ...
6- ...
7- ...

DH-ŞFR
93
57

Bâb-ı Âlî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyet-i Umûmiye Müdîriyeti
Şu'be: 2
Umûmî:
Husûsî:

Şifre
Pek Aceledir.
Umûm, Beş yüz elli sekiz-

Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Sivâs, Trabzon, Kastamonu, Konya, Ma'mûretü'l-aziz, Musul, Van vilâyetine Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kudüs-i Şerîf, Kal'a-i Sultâniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisâr-ı Sâhib, Eskişehir, İç il, Kütahya, Mar'aş, Niğde, Erzincan mutasarrıflığına

1- Yerlerine avdet edecek Ermenilerin seyâhat vesîkası istihsâline mecbûr tutulması ve mezkûr vesîkaların da bir takım mu'âmelât netîcesinde verilmekte olması yüzünden ahâlînin haylî müşkilâta dâ'îr olduğu anlaşılmıştır. Bunlar taraf-ı hükûmetden gönderilmekte oldukları cihetle vesîka istihsâline hâcet olmadığından trene irkâblarında bir liste tanzîmiyle seyyâra tevdi'î ile iktifâ olunması.

2- Seyâhat vesîkası i'tâsı akîbinde hükûmet-i mahalliyece Ermenilerin yedindeki ekmek vesîkalarının istirdâd edilmekte olduğu ve halbuki tren bulunamamak yüzünden bunların günlerce ekmeksiz kaldığı bildirildiğinden bunlara orada ve yolda kifâyet edecek mikdârda ekmek i'tâsı ve güzergâhda da it'âm edilmeleri.

3- Seyâhat edecek Ermenilere haftada iki def'a tren tahsîsi için Harbiye Nezâreti'nden hat komiserliklerine emir verildiğinden vilâyât ve elviye ve kazâlarca da bu tebliğâtıdan istifâde edilerek sevkîyatın a'zamî dereceye iblâğ olunması.

4- Ermenilerin yol masrafları Harbiye tahsîsâtından te'mîn ve ta'ahhüd edilmiş olduğundan masârif-i seferiyyelerinin tahsîsât-ı mezkûreden tesviyesi.

5- Cebir ve tazyîk ve havf ile ihtidâ edenler hakkındaki tebliğât-ı sâbika mücebince kendilerinin serbest bırakılması hakkındaki ahkâmın kemâl-i ehemmiyetle tatbîki ve peyderpey buraya da ma'lûmât i'tâsı.

6- Ermenilerin esnâ-yı seyâhatlerinde hiçbir gûnâ ta'arruz ve tecâvûze ma'rûz kalmamalarının te'mîni ve âsâyiş ve inzibât-ı mahallînin muhâfazası husûslarına son derece i'tinâ edilmesi.

Husûsât-ı muharrere hakkındaki tebliğât-ı adîdeye rağmen şikâyatın tevâlîsi vazîfeye karşı lâkaydâne hareket edilmekte olduğunu göstermekte olduğundan ba'd-ezîn bu bâbda vukû'a gelecek şikâyatdan dolayı Me'mûrîn-i mülkiyenin şahsen mes'ûliyetleri muhakkak bulunduğu ta'mîmen ve kemâl-i ehemmiyetle tebliğ olunur.

5 Teşrîn-i Evvel [1]334

Nâzır Nâmına
İmzâ

(Bu fıkra Konya Vilâyeti'ne ilâveten yazılacaktır.)

7- Ermeni cemâ'atine hemen kilise tedârîki için hükûmetce mu'âvenet-i mü'essire îfâsı.

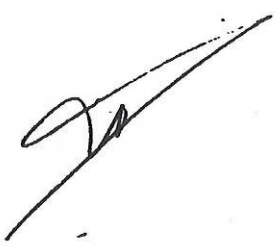
EK 19. Ermeni Yetimlerinin Ermeni Cemaatlarına Teslimi. B.O.A.DH.ŞFR.
95/163.

(شيفره)

عبره	سبواس	ولايته	ادونه
قره سي	طرزون	»	ارضروم
قصر	قسطون	»	آلتنه
قلعه سلطانیه	قوتیه	»	آقره
متقا	مهوره العزيز	»	آبدین
تکه	موصل	»	بتلیس
قصری	وان	»	بصره
قره حصار صاحب	بن	»	بنهاد
اسکینهر	اورنه	متصرفلته	بیروت
ایغ ایل	ایزیت	»	جاز
کوناهیه	بولی	»	علیه
صرعش	جانیک	»	خداوندکار
نیکده	چناله	»	دیاریکر
مدینه مشوره محافظتک	خورو	»	موریه
ارزحان			

 اوقاف عمومی صوبه
 شعبه
 عمومی
 خصوصی

حکم بقدمه به سرانجام و سرکاری علی تارخان نراقی اراده است و اولاد بی اوزر و بی امانت از جماعتی
 تشکیلی اولاد برادر آندرلیسی اولیان برادر مکوتی تحت ابته آذره معلومان اعصه نهمیا بنای اولتور
 ل کارهای علی و اعصاب کریمی
 ۹۸

95 / 163

Bâb-ı Alî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyyeti

Şu‘be: 2

Umûmî

Husûsî

(Şifre)

Edirne	Vilâyeti'ne	Urfa	Mutasarrıflığı'na
Erzurum	"	İzmit	"
Adana	"	Bolu	"
Ankara	"	Canik	"
Aydın	"	Çatalca	"
Bitlis	"	Karesi	"
Hüdâvendigâr	"	Kal‘a-i Sultâniyye	"
Diyârbekir	"	Menteşe	"
Sivas	"	Teke	"
Trabzon	"	Kayseri	"
Kastamonu	"	Karahisâr-ı Sâhib	"
Konya	"	Eskişehir	"
Ma‘mûretü'l-azîz	"	İçel	"
Musul	"	Kütahya	"
Van	"	Maraş	"
		Niğde	"
		Erzincan	"

Umûm yirmi yedi 21 Teşrîn-i Evvel sene [13]34 ve 5 Teşrîn-i Sânî sene [13]34 târîhli telgrafnâmelerde de iş‘âr olunduğu üzere Ermeni eytâmının Ermeni cemâ‘ati teşkîlâtı olan yerlerde onlara teslîmi, olmayan yerlerde Hükûmetçe taht-ı emniyyete alınarak ma‘lûmât i‘tâsı ta‘mîmen tebliğ olunur.

Fî 18 Kânûn-ı Sânî sene [13]35

Dâhiliye Nâzır Vekîli

Ahmed İzzet

EK 20. Sivas'tan Cizre'ye Sevk Edilen ve Sevke Hazır Ermenilerin Miktarı.
B.O.A.DH.EUM.2.Şb. 68/84.

سویسی
خارجی
شماره قلمی
۱۵
تاریخ کشیدگی
لله وردی
۱۶
سایح
دوس
القائم
دوس

۱۵
مبلغ رز و مقامه تحویله قدر جزیه بوز اوتورانی بید سگانه درجه نفوس ارمن سوچه
ایسته - (۱) ابع درون سوچه انی بید الیوه نفوس موجود - (۲) بولام خوجه نفوس
ارمن وارد در وجهه غنیمتی ملایم لریضه جزه دفع ۱۵
دالی
سور

۱۶

۱۶
۱۶

۱۶
۱۶

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Şifre Kalemi

Mahreci

Sivas

C. 3 Eylül sene [1]331.

1- Merkez ve mülhakâtdan şimdiye kadar Cizre'ye yüz otuz altı bin seksen dört nüfûs Ermeni sevk edilmiştir.

2- El-yevm der-dest-i sevk altı bin elli beş nüfûs mevcûddur.

3- Yollarda kırk nüfûs Ermeni vardır ve cihet-i azîmetleri Malatya tarîkiyle Cizre'dir efendim.

Fî 15 Eylül sene [1]331

Vâlî

Mu‘ammer

EK 21. Sivas'tan Zor ve Bağdat'a Olan Mesafenin Bildirilmesi. B.O.A.DH.EUM.
MH. 86/97.

ایکامہ عمومیہ ریاست بغداد

الإسلامیہ

امریکین

شعبہ

عدد

۱۲۲۵

اقتضایہ امتحانہ سواندہ زورہ و کدنگ سواندہ بغدادہ قدر اولادہ سابقہ دیہاتیہ
یوٹیل عمود اولور اولیادہ امر و زمانہ حضرت مہلہ الامریکین

امتیحانہ عمومیہ سوریہ
تجاریہ سوریہ

۲ صرائح

خریدہ بچہ ۹۷

سوم

۷۸۶

ساعت

۱۷۶

ویر زورہ

سواندہ

۱۷۶

بغدادہ

سواندہ

سوالہ ایجابانہ سابقہ مختلفہ بیسی کی صافانہ بالایہ نیدہ وترقیم قلمیہ اولیادہ سوریہ داخلہ
نظاریہ امتحانہ عمومیہ سوریہ اعادہ قلمیہ

کتاب سوریہ

۱۱

۱۱

۱۱
۱۱
۱۱

Bâb-ı Alî
Dâhiliye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdîriyyeti
Muhasebe Şubesi
1325

Erkân Harbîye-İ Umumîye Rîyâseti Celilesine

Ekser turuk i'tibarîyle Sivas'dan Zor'a ve kezalik Sivas'dan Bağdad'a kadar olan mesafenin zeylen beyan buyurulması arz olunur. Ol bâbda emr-u ferman hazreti men lehul emrindir.

Emniyyet-i umumiye müdürîyetî
Muhasebe müdürü

9 Muharrem 330 Harita şu'besîne

	Saat
Sivas'dan Deyr-i Zor'a	176
Sivas'dan Bağdad'a	276

Sual edilen mevâkî'î muhtelif beynindeki mesâfâtın Ba'laya kayd ve terkîm kılınmış olmakla işbu mezkure Dahiliye Nezâreti emniyyet-i umumîye müdüriyyetine iade kılındı

Erkân-ı Harbîye-i Umumîye
Harita Şu'besi

9 Haziran 330

EK 22. Son Dönem Ermeni Nüfusuyla İlgili Batılı Kaynaklarda Verilen İstatistiki Bilgileri İçeren Belge. B.O.A.HR.SYS. 2876-3.

**Ambassade Impériale
Ottomane**

No.....

Gornis Jahrbuch 1919.

Die Bevölkerung der durch Armenier und Kurden bewohnten Wilajets beträgt 2470000 Seelen davon sind fast 900000 Kurden.

Oberst Petschhoff, russischer Militär-Attache an der russischen Botschaft in Konstantinopel, schätzt die Armenier auf fast drei Millionen auf der ganzen Welt, von denen 1500000 in der Türkei

1200000 in Russland

50000 in Persien leben.

Die Statistik des armenischen Patriarkats 1919 gibt die Ziffer 920000 Armenier für die Wilajets Erzerum, Van, und Bitlis an.

Das französische Gelbbuch 1890 gibt für die Türkei 1475000 Armenier an.

**Ambassade Impériale
Ottomane**

No.

Encyclopaedia Britannica 1912

	Armenier	645000
Bevölkerung der 9 Wilajets:	Gregorianer, Katholiken, Protestanten,	995000
	Andere Christen, Israeliten und Kopten	100000
	Musulmanen	4460000
In Russisch-Armenien	Armenier:	960000
In Persisch-Armenien	"	130000

Selenyi, Gesellschaft für kaukasische Geographie Tiflis 1896 XVIII

Zapiski

9 Wilajets: Erzerum, Wan, Bitlis, Kharput, Diarbekir, Sivas, Halep,
Adana, Trapezund.

	Armenier	913875	15%
Bevölkerungszahl 6000000	Andere Christen	632875	11%
	Musulmanen	4453250	74%

Wilajets: Erzerum, Wan, Bitlis, Kharput, Diarbekir.

	Armenier	633250	24%
Bevölkerungszahl: 2642000	andere Christen	179875	7%
	Musulmanen	1828875	69%

7 armenische kazas

Bevölkerungszahl 262375	Armenier	184875	65%
	andere Christen	1000	3%
	Musulmanen	96500	34%

In der ganzen Welt 2900000 armenier

" " Türkei 1500000 "

**Ambassade Impériale
Ottomane**

No.

Armenische Bevölkerung der Türkei
nach einer Statistik des Ministerium des Innern:
1020881 Seelen.

Französisches Gelbbuch 1897.

Muselmanen: 11800498

Gesamtbevölkerung 14856118
der Türkei:
Armenier: 1470011
Israeliten: 123947
Christen: 2760864
Ausländer, usw: 170882

Revue Politique Internationale No 26 März-April 1917

Sivas 17% Erzerum 30% Bitlis 33% Kharput 19% Van 19%
Diarbekir 17% Armenier in diesen wilajets

Grande Encyclopedie française: S. 1012
Zahl der Armenier in Russland: 775000
davon in Transkaukasien und Armenien 720000

Ravinstein schätzt in		
Türkisch-Armenien	760000	Armenier
Doloris " in Persien	150000	
" " Kleinasien	150000	
Reclus " Konstantinopel	200000	
Europ. Türkei	50000	
Afrika "	5000	
Indien	20000	
Oesterreich	16000	
andere Länder	15-30000	

In Summa auf der ganzen Welt:
2150000 Armenier

11

Livre Jaune 1897

population générale 14 856 118

Arm. 1470011
autres chr. 1290853
2760864

11 500 485 Mus.
2 760 864 Chrét.

127 947 israél.

176 822 étrangers

14856 118

Recue Poli. Int. Avril 1917

Sivas 17% Erzurum 30% Bit. 33%
Harpout 12% Erzerbetkir 17% Van 19%
à Van Kurdes 46% Arméniens 27 1/2%
chrétiens 18% Divers nat. 10 1/2%
à Bitlis Kurdes 56 3/4% Arméniens 37 3/4%
Divers nat. 5 1/2%

Grande Encyclopédie :

En Russie 775 000 arméniens
selon Ravenstein En Turquie 760 000 "
" Solovie " France 150 000 "
Reclus En Turquie d'Europe 250 000 " dont 200 000 Constantinople

2/

En Afrique	5000
Inde	20000
Autr. Hong.	16000
Emirie et autres pays	15-30000

Le nombre total des Arm. $2150000 + x =$
3000000

D'après l'Encyclo. Britannica

Dans 9 vilayets ott.	925000
mus.	4460000
autres chr.	100000

Selon les estimations les plus exagérées: dans les 9 des
159 Caza ott. ils forment la majorité c.à.d. 7 Caza de
Van et 2 de Moucha.

Arménie Russe 960000 et Arm. Persane 130000

Selon Zelenqui population totale d'Asie. Van, Bit, Harp. Diari.
Sivas, Adana, Erzeroum 6000000 dont
913875 Arméniens = 15%, 632875 autres chr. = 11%
4458250 musul. = 74%.

Dans les 5 premiers Vilayets l'élément arménien est de 24%
les autres chr. 17%, les musulmans 59%

Dans 7 Caza	les arméniens	65%
	les musul.	34% (?)
	autres chr.	3%

le nombre total des Arméniens du monde entier
2900000 dont
1500000 en Turquie

Selon Almanach Gotha V de 1912:

la pop. des Vilayets habités par Kurdes et arm.
2470900 dont 2000000 Kurdes.

D'après Colonel Pilechhoff

le nombre total des Arméniens dans le monde entier

3 000 000 dont

1 300 000	en	Georgie
1 200 000	"	Russie
50 000	"	Perses

D'après le Patriarche :

Erzeroum, Van, Bitlis

580 000 Arméniens.

Il résulte des données précédentes, tout exagérées qu'elles soient, que les arméniens ne constituent une majorité dans aucun des vilayets de l'Empire Ottoman.

2

des arméniens se trouvant dans les
autres parties du monde serait

5000	en Afrique
20000	dans l'Inde
16000	en Autriche Hongrie
15 - 30000	à Emirie et dans d'autres pays.

Le nombre total des arméniens serait
donc de 2150 000 lequel avec ceux que
les statistiques n'ont pas pu enregistrer
pourrait s'élever au plus à 3 000 000
dans le monde entier.

L'Encyclopaedia Britannica,
tout en admettant qu'il n'y a pas de
statistiques exactes ajoute que dans
les neuf vilayets ottomans, on estime ^{qu'} le
nombre des arméniens, (grégoriens,
catholiques et protestants y compris)
atteint le chiffre de 925 000, celui
des autres chrétiens et des musulmans
étant respectivement 100 000 et
4 460 000.

Selon les estimations les plus
entachées de partialité en faveur de la
cause arménienne, cet élément ne forme

arméniens	27½%
Historiens	16%
Diverses nat.	10½%

À Bitlis :

Kurds	56¾%
Arméniens	37¾%
Suvis	5½%

En la matière, la Grande Encyclopédie contient les renseignements suivants :

Les statistiques officielles indiquent pour toute la Russie 775 000 arméniens, dont plus de 9/10 c. à d. 720 000 habitent au delà du Caucase et dans l'Arménie Russe. Ravenstein estime que le nombre de tous les arméniens de Turquie ne dépasse pas 760 000. Dolgoric écrit qu'il existe en Perse 150 000 arméniens. D'après certaines sources il en existerait autant dans l'Asie mineure. Suivant Reclus le nombre des arméniens de la Turquie d'Europe n'est que de 250 000 dont 200 000 dans la capitale. Le nombre

la majorité que dans les neuf sur 159²
kaza ottomans dont 7 à Van et deux
à Mouche. Il y a dans l'Arménie
Russe 960 000 et dans l'Arménie per-
sane 130 000 arméniens. Suivant l'esti-
mation faite par Zelenqui pour la
Société Géographique du Caucase la
population totale d'Erzeroum, de Van
de Bitlis, de Harpout, de Siaribekir,
de Sivas, d'Aléppe, d'Adana et de
Tribizonde est de 6 000 000 dont 813 875
c. à d. 15% arméniens, 632 875 c. à d.
11% autres chrétiens, 4 453 250 c. à d.
74% musulmans. Dans les cinq pre-
miers vilayets où réside la majeure
partie des arméniens, sur une population
de 2 642 000 l'élément arménien s'élève
à 633 250 c. à d. ~~24~~ 24%, les autres
chrétiens à 179 875 = 7%, les musul-
mans à 1 828 875 = 69%. Dans les
7 Kazas qui ont une population de 282
375 les arméniens atteignent le
chiffre de 184 878 = 65% les autres
chrétiens et les musulmans respectivement
celui de 1000 = 3% et de 96 500 = 34%.
Le nombre total des arméniens dans le
monde entier est de 2 900 000 dont
approximativement 2 500 000 en Turquie.

sur les 2760.864 chrétiens sus mentionnés
le nombre des arméniens est de
1 470 011

Dans le numéro de Mars Avril
1917 de la Revue politique internationale,
la proportion de la population armé-
nienne dans les six vilayets, établie en
base des renseignements contenus dans
le livre jaune de 1897, - renseignements
qui sont fournis par le Patriarcat
sont considérés par le 9e § comme
ne correspondant pas à la réalité des
choses - est indiquée comme suit :

à Sivas	17 %
" Erzeroum	30 %
" Bitlis	33 %
" Harpout	12 %
" Diarbekir	17 %
" Van	19 %

Dans les vilayets de Van et de
Bitlis où les éléments kurde et arméniens
ont une certaine densité la population
se répartit de la manière suivante :

de Van	
kurde	46 %

D'après l'Almanach Gotthe de 1912
 la population des vilayets habités par
 les Kurdes et les arméniens est de
 2 470 900 dont à peu près 2 000 000
 sont des Kurdes.

Selon le Colonel Petchkoff qui
 a occupé le poste d'attaché militaire
 à l'Ambassade de Russie à Constantinople
 et qui jouit d'une certaine réputation
 pour sa connaissance des affaires de
 l'Orient et notamment de Turquie,
 (les arméniens du monde entier ont
 de nombre
 approximativement de 3 000 000 dont 1 900 000
 en Turquie, 1 200 000 en Russie, 50 000 en
 Perse

Les statistiques préparées par le
 Patriarcat arménien en 1912 qui'on ne
 saurait d'ailleurs considérer comme
 exemptes de ^{toute} partialité indiquent pour
 les vilayets d'Erzeroum de Van et
 de Bitlis une population arménienne
 de 580 000 âmes.

Selon les statistiques officielles ottomanes la population arménienne de l'Empire s'élevait en 1915 à 1.020 881.

Dans l'histoire moderne des arméniens, ouvrage rédigé dans un esprit hostile au G. S. Ottoman par Rasmadjian, ce dernier affirme qu'à défaut des statistiques régulières établissant d'une manière précise, les proportions des populations de Turquie, il a cherché à obtenir des renseignements aussi exacts que possible en combinant les données fournies tant par les tableaux officiels du Gouvernement G. S. et du Patriarcat que ceux contenus dans les livres jaunes de 1893 et 1897. Il ajoute que le tableau suivant emprunté au livre jaune s'approche le plus de la réalité :

La population générale est de

14 856 118 dont

11 800 485	musulmans
2 760 864	chrétiens
23 947	israélites
170 822	étrangers et autres

Blatt № 008

ambassade ottomane son excellence
massiny kay berlin =

Telegramm Nr. _____

Aufgenommen bei

um

von

durch

30. DEZ 1917
Uhr Min. 10

Telegraphie des Deutschen Reichs.

Berlin, Haupt-Telegraphenamt Leitung Nr. _____

Sf Si

BERLIN
30.12.17. 9 50 AM
10

Befördert den

um

in Stg.

durch

norm. nachm.

an

Leitung Nr. _____

Telegramm aus 9070 ssdd aus dem feldt ck 5594 30/12 5 20 s = m Uhr Min. 10

= le 30 decr 1917 nr 10 - zeit stop noufous idarassinin resmi
istatikina nazaran bin utch yuz otouz senesinda ermeni noufoussi
bir million yehirmi bin sekiz yuz sekkan hira babug olrakdadir
stop nouhtelif assarda koulounan raboumat her retah otidir
hasmadjian tararindan bin dokouz yuz onyadi de abehimize yazilan
"histoire moderne des armaniens"

" nam esserde turkia noufoussina dair essassata feniyeje
tarfikan tanzion idilnich istatistik koulounwadihindan bukur ti

G. 187

Blatt No 009

Telegramm Nr. _____

Aufgenommen den

5. DEZ 1911

um

Uhr _____ Min _____

von

durch

Telegraphie des Deutschen Reichs.

Berlin, Haupt-Telegraphenamt

Leitung Nr. _____

Befördert den _____

um

_____ Uhr _____ Min _____

in Stg. _____ an _____

durch _____

Telegramm aus _____

_____ St. den _____ um _____ Uhr _____ Min _____

osmaniyanin patrikhanenin ve bin sekiz yuz doksan utch ve toksan
yedi tarihli francis " livre jaunin " mouhteli tablovarinda
munderidj matoumati yak dighorite mezde ve moukayessa idarek mikdar
noufous hakkında mukawwi sihhah dinile biledjek matoumat istihsal -
ittighini beyan ve ensahih olmak uzre livre jaundaki bervedjhi
ati tabloyi derdj idior noufouss oumourri on deurt millions sekiz-
yuz elbi alti bir yuz on sekiz boundan on bir millions sekiz yuz
bir bir deurt yuz seksan hech - mustuman ve iki millions yedi
yuz altmich bir sekiz yuz altmich deurt christian bou christian.

Blatt N° 010

M

Telegramm Nr.

Aufgenommen den 3. DEZ 1917 191

um Uhr Min

von

durch

Telegraphie des Deutschen Reichs.

Berlin, Haupt-Telegraphenamt

Leitung Nr. 57 57

Befördert den

um

in Stg. an

durch

Telegramm aus

St. den um Uhr

noufoussin bir million dourt yuz yetmich bech bin on biry ermenidir
yuz yirmi utch bin dokouz yuz kirk yedi moussevi yuz yetmich bin

sekiz yuz yirmi iki edgenhi ve sairedir revue pobitique

internationale no . 26 mars avril 1917 rissalade 1897 livre jaune
deki

matounatdan istinkat souretile vilayat sitte deki ermessi noufoussin-

nisheti bervadchi ati ganserlemek dedir ve bou motounatin patrikhane

tarafından viritmich oboup houkumet ossmaniede - sahib ad

idilmedigui ilave obounmuakdadir sivass yuzde on yedi - erzerun

Blatt No 011

TV

Telegramm Nr. _____

Aufgenommen den 3 DEZ 1917 191

um _____ Uhr Min. ^{norm.} _{norm.}

von _____

durch _____

Telegraphie des Deutschen Reichs.

Berlin, Haupt-Telegraphenamt

Seitung Nr. _____

Befördert den _____ / _____

um _____ ^{norm.} _{norm.}

in Stg. _____ an _____

durch _____

Telegramm aus _____ 28. den _____ / _____ um _____ Uhr ^{norm.} _{norm.}

yuzde otouz - bitlis yuzde otouz utch - harpouh yuzde on iki =
 dirabekir yuzde on yedi - van yuzde on dokouz - kurde ve ermeni
 noufoussin ain kessif koutoundighi van ve bitlis - silayetlerindeki
 noufoussin nissbeti chewyledir -- van yuzde kirk alti kurde yuzce-
 yirmi yedi koutchouk ermeni yuzde on alti nasstouri yuzde on
 koltchouk mouhtelif - bitlis yuzde elli alti utch teharyek kurde
 yuzde otouz yedi utch teharyek ermeni yuzde bach koutchouk
 mouhtelifdir = fransizca " buyuk ansicopedi " sahifa hine on iki .
 rasmi istatastik lere nazaren butune roussiada yediyuz yetmich

Blatt No 012

Telegramm Nr. _____
Aufgenommen den 30. DEZ. 1917
um Uhr _____
von _____
durch _____

Telegraphie des Deutschen Reichs.
Berlin, Haupt-Telegraphenamt Leitung Nr. _____

Befördert den _____
um _____
in Stg. _____ an _____
durch _____

Telegramm aus _____ W. den _____ um Uhr _____

hech bine ermeni mevçoud obouç kounlarine da onda tokouzoundan
fazlasi yani yedi yuz yçhirmi bine cadari mayerai kafeasde ve
rousse ermenistaninda dir w ravnstain : turkia ermenistanindaki
ermenilerine adedi yedi yuz altmiche bine kadar tahmine idiyor
doloris !: iranda yuz etlibine ermeni aevdçoud vldougouni taedire
-idiyordi mouhtelif vesaike nazaren kountardln bir okadarda asyai
sougra da mevçoud oladçedir s reclus : çneure ikiyuz bini
istamboulde olçak uzre dvroupai osmaninde ki ermeninlerine adedi
ikiyuz etli bine batigue obouyor velhasil hech bine ermeni afericada

Blatt DE 013

II

Telegramm Nr. _____

Aufgenommen den 5. DEZ 1917
um _____ Uhr _____ Min. 1917
von _____
durch _____

Telegraphie des Deutschen Reichs.
Berlin, Haupt-Telegraphenamt **SF Si**
Leitung Nr. _____

Befördert den _____ / _____
um _____, _____ norm. nachm.
in Stg. _____ an _____
durch _____

Telegramm aus _____ SS. den _____ / _____ um _____ Uhr _____ norm. nachm.

yêhurmi bini hîndistanda on alti bini avoustouryada ve on bech ila
otouz bine ermenie dunyz nine sair mouhatterinde bouounior han
taferrouatine med mouou tacriben : iki milion yuz eblî bina ider ki
bou kakamlarine istatastiklerine kaid idemedigui mikdar ile nihayet
kurei arz uzerinde utch million ermeni vardir dinile bitir. inçiliz
zta anciclopedia britanica bin tokouz yuz on iki dogrou
istatistic ber elde itmek munkin dekil dir wa mafin turkia idaresinde
boulounan dokwuz vilayetde dokuz yuz yêhyrmi bech bin gregoris
catolique ve protestan olmak uzere ermeni alti yuz kirk bech bin

Blatt № 014

VII

Telegramm Nr. _____
Entnommen den _____
um _____ Uhr _____ Min. _____
von _____
durch _____

Telegraphie des Deutschen Reichs.
Berlin, Haupt-Telegraphenamt **ST SI**
Leitung Nr. _____

Bestellt den _____ / _____
um _____ um _____
in Stg. _____ an _____
durch _____

Telegramm aus _____ SS. den _____ / _____ um _____ Uhr _____ Min. _____

diker mibel cristianis yuz bin mousevi ve kikti ile daurt miblon
daurt yuz atnich bin istan bouboundiki tahmin idilmekdedir en
tarafkirane tahminlere keure bile armeni ler yuz abbi docouz caza
den yedisi kan ve iki si mouch djivarinde olmak uzre andjak docouz
caza ve nevanide ekceriste malik dir ler rouse ermenistaninde
docouz yuz atnich bin ve iran ermenistaninde yuz otouz bin
armeni vardir cafcasa djougraphia djenietti itehun zebenyi
tarafindan yapilan tahmin ber vetch is ati dir " bir sekiz yuz
docsan atti tiftlis - djild on sekiz zapiski arzeroum van bitlis.

Blatt No 015

VII

Telegramm Nr. _____

Aufgenommen den 30. DEZ. 191

um 8 1/2 Uhr 51 Min. 51 Sec.

von _____

durch _____

Telegraphie des Deutschen Reichs.

Berlin, Haupt-Telegraphenamt

SF Si

Leitung Nr. _____

Befördert den _____ / _____

um _____ um _____ norm. nachm.

in Stg. _____ an _____

durch _____

Telegramm aus _____ W. den _____ / _____ um _____ Uhr _____ Min. norm. nachm.

harpouth diarbekir sivas atep adana trehizounn vilayet lerinin
 nufousi alti milion dir alti bou - nufuz meyaninde : ermeniler :
 docouz yuz on eutch bun sekiz yuz yetmich bech yahoud yuzde on bech
 diker milleti hiristinaie alti yuz outouz iki bin sekiz yuz yetmich
 bech yya houd yuzde on bir mustumelar deurt milion deurt yuz ebbi
 eutch bin iki yuz ebbi yzshoud yuz de yetmich deurt dirler
 ermenilerin en muhim bir kismini havi ilk bech vilayet deki
 nufuzin madj oui iki million alti yuz kirk iki bin oloub ermeniler
 : alti yuz otouz eutch bin iki yuz ebbi yz houd yuz de yghirmi 1871

Blatt No 016

30. DEZ. 1917

Telegramm Nr. **SI** **SI**

Aufgenommen den / 191
um Uhr Min. norm. nachm.
von **S**
durch

Telegraphie des Deutschen Reichs.
Si Si
Berlin, Haupt-Telegraphenamt Leitung Nr.

II
Befördert den /
um norm. nachm.
in Stg. an
durch

Telegramm aus / B. den / um Uhr norm. nachm.

deurt diker melê i hirintianie yuz yetmich docouz bin sekiz yuz
yetmich bech ya houd yuzde yedi mustumanlar bir milion sekiz yuz
yêhirni sekiz bin sekiz yuz yetmich bech ya houd yuzde altmich
docouz dir lar yedi armeni razasinda gi medjrou nufousin mikdari -
iki yuz seksan iki bin eutch yuz yetmich bech otoub armeniler yuz
saksan deurt bin se^ziz yuz yetmich bech ya houd yuzde altmich bech
hristianlar bin yahoud yuzde eutch mustumanlar doksan alti bin bech
yuz ya houd yuzde otouz deurt yedi dir lar butun dunya deki
ermenilerin mikdari iki milion docouz yuz bin otoub tahminen bir
milion bech yuz bin kadari turkia de dir gorhe salnawessi bin dokouz

Blatt № 017

I

Telegramm 21957
30. DEZ 1917

Aufgenommen den / 1917
um 12 Min. norm. nachm.
von S
durch S

Telegraphie des Deutschen Reichs.
Berlin, Haupt-Telegraphenamt **Sf Si**
Seitung Nr. _____

Befördert den /
um _____ norm. nachm.
in Stg. _____ an
durch _____

Telegramm aus _____ 23. den / um _____ Uhr norm. nachm.

yuz on iki ermeni ve kurdlerle meskan vilayatih medmou sekenassi
iki million deurtyuz yetmich bin dokouzyuz nufusdan ibout oldighi
gheusterilmekdedir ki bou nikdardan iki milliona karib mikdarini
kurdler techkil ider stop istambul rouss sefarethanessi atache
militairrlighinda boutounarak turkia ahvatine ve bitaksiss messail
charkiys ye roukoufi ile mechhour olan miralay patchkoffa nazaren
ermenii mufoussi teknil kurei arzda tahminen utch milliona karib
boundau turkiada bir million utch yuz bin roussiyada bir millio
iki yuzbin iranda etti bin top bin dokouz yuz on ikide ermeni
patrikhanessi tarafinden tertib olounan istatistikde erzzeroun van

Blatt № 018

U

KL

Telegramm Nr.

Aufgenommen den 30. DEZ 1917

um Uhr 8 Min. nachm.

von J

durch

Telegraphie des Deutschen Reichs.
Berlin, Haupt-Telegraphenamt

Befördert den

um ...

in Stg. ... an ...

durch

Telegramm aus ... 23. den ... um ... Uhr ...

billis vilayati daki ermeni nufoussi bechuz seksan bin
gheusteril mekdedir istatisitikin murettahi patrikhane oldighindan
bittabi bou noufouss fazla ve mubaleghali gheusteril nichdir stop
bin sekiz yuz doksan yedi sanessi fransa hukumiti tarafindan nehr
olounan sari kitabda oudoun mevalik osmaniyede ermenilerin
mikdari bir milion deurtyuz yetmich bechbin gheusteril mekdedir =
habit +

vergt 30 1917 1897 26 1917. +
vergt . 26 1917 1897 .

Ambassade Imperiale Ottomane

a Berlin

S. E Hâlid Bey

a S. E Nesimi Bey

le 30 December 1917

N° gal 10

Telgraf-nâme Sûreti

Nüfûs İdâresi'nin resmî istatistiğine nazaran [1]330 senesinde Ermeni nüfûsu bir milyon yirmi bin sekiz yüz seksen bire bâliğ olmaktadır. Muhtelif âsârda bulunan ma'lûmât ber-vech-i âtîdir.

Basmacıyan tarafından 1917 de aleyhimize yazılan Historia Modernes des Armeniens nâm eserde Türkiye nüfûsuna dâ'ir esâsât-ı fenniyyeye terfikan tanzîm edilmiş istatistik bulunmadığından Hükûmet-i Osmâniyye'nin Patrik-hâne'nin ve 1893 ve 1897 târîhli Fransız Livre Jeune'nün muhtelif tablolarında münderic ma'lûmâtı mezc ve mukâyese ederek mikdâr-ı nüfûs hakkında mukârin-ı sıhhat denilebilecek ma'lûmât istihsâl ettiğini beyân ve en sahîh olmak üzere Livre Jeun 'deki ber-vech-i âtî tabloyu dercediyor. Nüfûs umûru 14 milyon sekiz yüz elli altı bin yüz on sekiz, bundan on bir milyon sekiz yüz bin dört yüz seksen beş Müslümân ve iki milyon yedi yüz altmış bin sekiz yüz altmış dört Hristiyan, bu Hristiyan nüfûsun bir milyon dört yüz yetmiş bin on biri Ermeni'dir. Yüz yirmi üç bin dokuz yüz kırk yedi Mûsevi, yüz yetmiş bin sekiz yüz yirmi iki ecnebî vesâ'iredir. Revue Politique Uitiruatipole, No= 26 Mars, Avril 1917 risâlede 1897 Livre Jaune'nindeki ma'lûmâtın istinbât sûretiyle Vilâyet-i Sitte'deki Ermeni nüfûsun nisbeti ber-vech-i âtî gösterilmektedir ve bu ma'lûmâtın Patrik-hâne tarafından verilmiş olup Hükûmet-i Osmâniyyece sahîh addedilmediğ ilâve olunmaktadır:

Sivas yüzde on yedi, Erzurum yüzde otuz, Bitlis yüzde otuz üç, Harput yüzde on iki, Diyârbekir yüzde on yedi, Van yüzde on dokuz, Kürt ve Ermeni nüfûsun aynı kesâfette bulunduğu Van ve Bitlis vilâyetlerindeki nüfûsun nisbeti şöyledir. Van: Yüzde kırkaltı Kürt, yüzde yirmi yedi buçuk Ermeni, yüzde on altı Nastûri, yüzde on buçuk muhtelifdir. Bitlis: Yüzde elli altı üç çeyrek Kürt, yüzde otuz yedi üç çeyrek Ermeni,

yüzde beş buçuk muhtelifdir. Fransızca Büyük Ansiklopedi sahîfe 1012 resmî istatistiklere nazaran bütün Rusya'da yedi yüz yetmiş beş bin Ermeni mevcûd olub bunların da onda dokuzundan fazlası yani yedi yüz yirmi bin kadarı mâ verâ-yı Kafkas'da ve Rus Ermenistan'dadır. Ravinstein Dolarie: Türkiye Ermenistan'daki Ermenilerinin adedi yedi yüz altmış bin kadar tahmîn ediyor. İran'da yüz elli bin Ermeni mevcûd olduğunu tastîr ediyordu. Muhtelif vesâ'ika nazaran bundan bir o kadar da Asya-yı Suğrâ'da mevcûd olacaktır. S. Reclus 'e göre iki yüz bini İstanbul'da olmak üzere Avrupa-yı Osmânî'deki Ermenilerin adedi iki yüz elli bine bâliğ oluyor. Ve'l-hâsıl beş bin Ermeni Afrika'da yirmi bini Hindistan'da on altı bini Avusturya'da ve on beş bin – otuz bin Ermeni Tunus vesâ'ir mahallerde bulunuyor. Bu teferru'âtın mecmû'u takrîben: İki milyon yüz elli bin eder ki bu rakamların istatistiklerine kaydedemeyeceği miktâr ile nihâyet kürr-e arz üzerinde üç milyon Ermeni vardır denilebiliyor. İngilizce Anciclopedia Britanica 1912 doğru istatistikler elde etmek mümkün değildir. Ma'amâfih Türkiye idâresinde bulunan dokuz vilâyetde dokuz yüz yirmi beş bin Gregoryan Katolik ve Protestan olmak üzere Ermeni, altı yüz kırk beş bin ve diğer mil-el-i Hristiyanıyye yüz bin Mûsevi ve Kıptî ile dört milyon dört yüz altmış bin İslâm bulunduğu tahmîn edilmektedir. En taraf-gîrâne tahmînlere göre bile Ermeniler yüz elli dokuz kazadan yedisi Van ve ikisi Muş civârında olmak üzere ancak dokuz kaza ve nevâhîde ekseriyete mâliktirler. Rus Ermenistan'ında dokuz yüz altmış bin ve İran Ermenistan'ında yüz otuz bin Ermeni vardır. Kafkas Coğrafya Cem'iyeti için Zelenyi tarafından yapılan tahmîn ber-vech-i âtîdir:

Sekiz yüz doksan altı Tiflis cilt 18 Zapistki Erzurum, Van, Bitlis. Harput, Diyârbekir, Sivas, Haleb, Adana, Trabzon vilâyetlerinin nüfûsu altı milyondur. Bu nüfûs miyânında Ermeniler dokuz yüz on üç bin sekiz yüz yetmiş beş , yahut yüzde on beş ve diğer mil-el-i Hristiyanıyye altı yüz otuz iki bin sekiz yüz yetmiş beş yahut yüzde onbir, Müslimler dört milyon dört yüz elli üç bin iki yüz elli yahut yahut yüzde yetmiş dördtürler. Ermenilerin en mühim bir kısmını hâvî ilk beş vilâyetdeki nüfûsun mevcûdu iki milyon altı yüz kırk iki bin olub Ermeniler altı yüz otuz üç bin iki yüz elli yahut yüzde yirmi dört diğer mil-el-i Hristiyanıyye yüz yetmiş dokuz bin sekiz yüz yetmiş beş yahut yüzde yedi Müslümanlar bir milyon sekiz yüz yirmi sekiz bin sekiz yüz yetmiş beş yahut yüzde altmış dokuzdurlar. Yedi Ermeni kazasındaki mevcûd nüfûsun mikdârı iki yüz seksen iki bin üç yüz yetmiş beş olub Ermeniler yüz seksen dört bin sekiz yüz

yetmiş beş yahut yüzde altmış beş, Hristiyanlar bin yahut yüzde üç, Müslümanlar doksan altı bin beş yüz yahut yüzde otuz dördtürler. Bütün dünyadaki Ermenilerin mikdârı iki milyon dokuz yüz bin olup tahmînen bir milyon beş yüz bin kadarı Türkiye'dedir. Garho Sâl-nâmesi 1912: Ermeni ve Kürtler ile meskûn vilâyâtın mecmû'-ı sekenesi iki milyon dört yüz yetmiş bin dokuz yüz nüfûstan ibâret olduğu gösterilmektedir ki bu mikdârdan iki milyona karîb mikdârını Kürtler teşkîl eder. İstanbul Rus Sefâret-hânesi Ateşe Militerliği'nde bulunarak Türkiye ahvâline ve bi tahsîsin mesâ'il-i şarkiyyeye vukûfu ile meşhûr olan Mîralây Tefschkoff'a nazaran Ermeni nüfûsu tekmîl-i kürre-i arzda tahmînen üç milyona karîb, bundan Türkiye'de bir milyon üç yüz, bin Rusya'da bir milyon iki yüz bin, İran'da elli bin. 1912 de Ermeni Patrik-hânesi tarafından tertîb olunan istatistikde Erzurum, Van, Bitlis vilâyâtındaki Ermeni nüfûsu beş yüz seksen bin gösterilmektedir. İstatistikin mürettibi Patrik-hâne olduğundan bi't-tab' bu nüfûs fazla ve mübâlağalı gösterilmiştir. 1897 senesi Fransa Hükûmeti tarafından neşrolunan Sarı Kitab'da umûm Memâlik-i Osmâniyye'de Ermenilerin mikdârı bir milyon dört yüz yetmiş beş bin gösterilmektedir.

Halîl imzâ

